

Izdavač: PEN Centar Bosne i Hercegovine
www.penbih.ba

Za izdavača: Ugo Vlasisavljević

Urednici: Ferida Duraković i Slavko Šantić
Lektorica: Rusmira Čamo
Korektura: Slavko Šantić
Tajnica: Mira Duvnjak

DTP i dizajn: Boriša Gavrilović
Štampa: GODAPRINT Sarajevo

Tiraž: 500

Za objavljivanje ove knjige na podršci zahvaljujemo:

 HEINRICH BÖLL STIFTUNG
BOSNA I HERCEGOVINA

Open
Society Fund
Bosnia & Herzegovina

Fond
otvoreno društvo
Bosna i Hercegovina

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.74:82]:323(497.6)(042)

KAMO dalje od slobode? : javna riječi i
budućnost Bosne i Hercegovine : transkripti
razgovora 2008-2009 godine. - Sarajevo : PEN
centar Bosne i Hercegovine, 2009. - 224 str. ; 23
cm

ISBN 978-9958-9550-8-2

COBISS.BH-IDE 17260550

KAMO DALJE OD SLOBODE?

JAVNA RIJEČ I BUDUĆNOST

BOSNE i HERCEGOVINE

Transkripti razgovora 2008-2009. godine

Sarajevo, 2009. godine

Jasna Bakšić-Muftić

PODANIČKA POLITIČKA KULTURA

Podsjećanja radi, politička kultura je način razmišljanja o politici, stil političkog ponašanja, vrijednosti, uvjerenja i stavovi o političkim objektima i stavovima (institucije sistema i građani), uključuje funkcioniranje političkog sistema, političke odnose i političko ponašanje. Zavisi od procesa socijalizacije, historijskog naslijeđa, političkih procesa, djelovanja i interesa.

U smislu podjele na parohijalnu, podaničku i građansku političku kulturu, u Bosni i Hercegovini još je prisutno naslijeđe podaničke političke kulture, a građanska kultura tek treba biti izgrađena. Jedno od obilježja podaničke političke kulture je viđenje građana kao objekta vlasti prije nego participanata u samoj vlasti ili u procesu donošenja političkih odluka. Autoritarni model ne poznaje ravnopravno političko učestvovanje već lojalnost i poslušnost političkim autoritetima. Politička baština tog vremena je nepovjerenje prema vlasti, ali i prema vlastitim mogućnostima utjecanja ili djelovanja na javni život. Vlast i njeno djelovanje doživljavaju se kao otuđeni, neprijateljski, udaljeni od općih interesa, a vlastita pozicija, građanska pozicija, kao pozicija nemoći. To je razlog izostajanja reakcije javnog mnijenja na postupke vlasti. Paradoksalno, osjeća se i prisustvo straha od javne riječi – strah od zamjeranja, od osвете za iznesene kritike, kao i uvjerenje da se sve može reći, ali da ono što je izgovoreno nema snagu javnog utjecaja. Za ilustraciju odnosa građana prema vlasti mogu poslužiti komentari izneseni u *Dnevnom avazu* na izjavu člana Predsjedništva Željka Komšića *da nema šanse da šest političkih stranaka postignu dogovor oko ustavnih reformi i unutrašnjeg uređenja Bosne i Hercegovine*:

- *Moraće nam poslati još dva visoka predstavnika, pa da rade u tri smjene. Jedan je malo.*
- *Kad nećemo sami onda protektorat... pustiti da se napravi normalna država ili napraviti referendum, ali na cijeloj teritoriji i uvažiti volju građana...*
- *Jadna je država kad je stranci moraju držati na životu. BiH diše na umjetno disanje i nalazi se u komi. Budućnost na ovaj način joj je jadna i teško će tako ozdraviti. Doktori koji joj kroje zdravlje gledaju samo svoje prihode i stolice.*
- *... Ja smatram da svaki građanin koji je iz BiH ne samo da ima pravo da učestvuje u polemici već je i dužan da dà savjet. Teško je gledati nešto a ne reagovati... Ja mislim da je kod nas situacija vrlo komplikovana i teška. Moje je lično mišljenje da Srbi nikada neće odstupiti od tog Dejtonskog sporazuma. Dakle, nema se šta raspravljati o toj polovini države. Tamo su čak i druge stranke na vlasti, imaju i druga imena, što je jedinstven slučaj u svijetu. Na cijeloj teritoriji Njemačke su iste stranke, isto je i u drugim zemljama po 40 ili više miliona ljudi... U ovoj drugoj polovini zemlje, tzv. Federaciji, je vrlo teška situacija. Na malom prostoru se ljudi kolju, grabe, otimaju, varaju jedni druge i istovremeno misleći da će tzv. međunarodna zajednica to riješiti, kao navodno njima je stalo do nas, brinu o nama, i strahuju od nas, nekoliko miliona ljudi... Ja sam pesimista u pogledu pravog rješenja našeg slučaja. Dok god je taj Dejtonski sporazum na snazi, koji je nakaradan i postavljen tako da se ne može ništa ni riješiti, nema ništa ni od samog rješenja. Srbi sigurno, poznavajući njihov mentalitet, neće pristati na ukidanje ni korekcije tog sporazuma. A uz to, oni i ne žele da žive sa nama, to je očigledno. E sad, kako ga natjerati da živi sa mnom a on neće... Znaš... Neki dan su jednu ženu ganjali ovdje, pobjegla od muža. Neće sa njim a on hoće sa njom... Svi se skupili oko nje da je tjeraju, al' ona neće sa njim... Ja mislim da je sada kasno za sve to kod nas, prošlo je puno godina od 1995, mnogi će pomrijeti, još tamo stari ljudi koji su se vratili u RS, tako da će ostati čista za desetak godina... Ja mislim da neće biti rata i da će se bez rata to samo od sebe riješiti...*

Ovo su nasumice izabrani primjeri iz komentara čitalaca na izjave političara, iz kojih se vidi nepovjerenje u političku vlast, zavisnost lokalne vlasti od međunarodne zajednice. Vidljiva je suprotstavljenost političkih ciljeva stranaka na vlasti, kao i isključenost građana iz procesa donošenja važnih političkih odluka.

Građanska politička kultura podrazumijeva kulturu ljudskih prava, odgovornu vlast, demokratski način izražavanja političkih interesa... Građani legitimiraju vlast, kontroliraju vlast i na različite načine participiraju u javnom životu. U gra-

đanskoj kulturi postoji snaga javne riječi, javnog mnijenja, i javnost utječe na političke procese. U Bosni i Hercegovini politički građanin je u nastajanju. Na ovim prostorima pojam građanin se nalazi pod hipotekom koju su u njegovo značenje upisali prvo komunisti, a kasnije nacionalisti, i koji čeka na političku rehabilitaciju. Izraz "građanin" u posljednjih 60 godina ukazuje na prokazano lice; on je u komunističkim vremenima ideološki suprotstavljen radnicima, seljacima i poštenoj inteligenciji u smislu označenja za politički opasno djelovanje. Kasnije, u dejtonskoj BiH građanin je protjeran iz političkog vokabulara i zamijenjen etničkim određenjima političkih partipicpanata – Srbin, Bošnjak i Hrvat i Ostali – čije interese, kao međusobno suprotstavljene, zastupaju političke stranke. Političko djelovanje stranaka nije predmet analize u smislu doprinosa izgradnje države, ekonomskog napretka, socijalne sigurnosti, pomaka u procesu približavanja evropskim integracijama. Politički instinkt poslušnosti iz podaničke kulture legitimira njihovo javno djelovanje, bez obzira na rezultate. Građani pristaju da se pluralizam identiteta politički reducira na etnički identitet i da su predstavljeni samo na taj način.

Nepostojanje građanina koji je odgovoran za stanje u zajednici, i koji očekuje odgovornost vlasti koja polaže račune javnosti za učinjeno ili neučinjeno, uslovljava stanje političke tranzicije koju određuje bahatost. Javnost koja ne kontrolira djelovanje vlasti dozvoljava političku bahatost. Javnost nije kontrolni mehanizam vlasti; svojim reakcijama ne predstavlja granice politički dopuštenog i ne kažnjava političko ponašanje koje izlazi iz datih okvira, tako da se u bosansko-hercegovačkoj javnosti javljaju međusobno suprotstavljene tendencije:

- strah od javne riječi i kritike kao naslijeđe prošlosti,
- osjećaj da je javna riječ uzaludna jer je vlast ignorira,
- potreba da se participira makar i na marginalan način, kao doprinos političkim zbivanjima.

U vremenskoj perspektivi lekcije iz demokracije o ljudskim pravima, vladavini prava i političkoj odgovornosti – i onih koji vladaju i onih kojima se vlada – političke lekcije koje se svakodnevno uče na kraju će dati rezultate. To će značiti kraj tranziciji i ulazak u društva stabilnih demokracija.

Za početak, možda treba raspoznavati glasove koji postoje u javnom prostoru, a na koje se ne obraća pažnja ili koji se ne žele čuti.

KRAJ KNJIŽEVNE KRITIKE, ILI KAKO JE JEDAN ŽANR NAPOKON ODUMRO

Moderator:

– Damir Arsenijević, književni kritičar, Tuzla-Sarajevo

Uvodničari:

– Zdenko Lešić, pisac, teoretičar književnosti, esejist, Sarajevo

– Svetlana Tomić, književna kritičarka, Beograd

– Adisa Bašić-Čečo, spisateljica, književna kritičarka *Slobodne Bosne*, Sarajevo

– Enver Kazaz, književni kritičar i esejist, Sarajevo

Galerija *Collegium artisticum*, Skenderija, četvrtak, 28. februara/veljače 2008, u 18 sati

Damir ARSENIJEVIĆ:

Kritika kulture u Bosni i Hercegovini? ko kritikuje koga, kako i zašto?

Da li se danas kritika nalazi između Scile elitizma pojedinaca, koji nastoje da se konstruiraju u kulturalnoj memoriji Bosne i Hercegovine kao dio intelektualne elite, i Haribde debatnih klubova, koji nastoje riješiti probleme u našem društvu rješenjima dobijenim racionalnom diskusijom? Ili je kritika negdje između jadikovanja onih koji su već davno odustali od bilo kakve mogućnosti da se išta kritički kaže a da ima smisla, i samodopadnog rada onih kojima je jedina mantra “nacionalni ključ”? Da li su ovo lažni izbori koji uljuljkuju kritički imaginarij i nastoje zatomiti *tertium datur* – poziciju iz koje se prokazuje depolitizacija binarnosti i iz koje se može artikulirati takva kritika koja je politička i koja odgovara na tri osnovna pitanja: ko kritikuje, kako i za koga?

Pokušaji da se kritikuju sadašnji “centri moći”, a koji za ishodište imaju postojanje nekog objektivnog standarda po kojem se može “odgovorno” i “tačno” prosuđivati o kulturnim vrijednostima, zanemaruju činjenicu da su ovakve pro-

cjene ideološke i da predstavljaju specifičnu intervenciju u oblasti kulture. Ova-ko shvaćena kritika samo daje privid politike, a zapravo dekontekstualizuje kritički odgovor, postavlja ga na nivo "suda" i na kraju mu daje status naizgled generalnog procesa. Ovakva kritika je depolitizujuća: iako je prividno postavljena kao kritika sadašnjih "centara moći kritike" i vrijednosti koje oni određuju, ona zapravo samo pretenduje na istu apolitičnu, tobože dezideologizovanu poziciju, bez ikakvog pokušaja da se kritikuje *logika* postojeće kritike. Ovo je pozicija hegelovske "lijepo duše" koja "potajno parazitizira na svijetu koji javno s gnušanjem osuđuje".

Kakav je onda *tertium non datur*? Ko ga želi? Kako? I za koga?

Cilj današnje diskusije je da ponovo promatra kritiku kao definitivnu praksu koja ima svoju konkretnu materijalnost u aktivnom sukobljavanju oko prava na označavanje u polju kulture. Pridružite nam se u tom pokušaju!

Dobro večer i dobro došli na razgovor o stanju kritike kulture u Bosni i Hercegovini, koji organizira PEN Centar BiH uz pomoć Fonda otvorenog društva BiH. Ja sam Damir Arsenijević, moderator večerašnje sesije. Na sesiji će govoriti profesor Zdenko Lešić, imamo članak Svetlane Tomić koji će pročitati Ferida Duraković, zatim će govoriti Adisa Bašić-Čečo i Enver Kazaz. Ja predlažem da počnemo sa tekstom Svetlane Tomić.

Svetlana TOMIĆ:

Neprekidna degeneracija književne kritike – kako će odumreti jedan žanr

Književna kritika svugde, a ne samo u Bosni i Hercegovini, ima iste probleme. Ona je izgubila ugled i poverenje, ili, jednom rečju integritet, čast koju je nekada imala. Istorijat bolesti je dug, a najdramatičniji simptomi krize su:

1. preimenovanje i gubljenje rubrika koje je kritika imala u dnevnim novinama;
2. oduzimanje posla profesionalcima i predavanje štafete nekvalifikovanim ljudima;
3. pristajanje na korupciju.

Najčudnija situacija je sledeća: doktori uporno utvrđuju bolest i raspad sistema, ali ne propisuju nikakve lekove, niti pominju mogućnost i način izlječenja. Doktori već tri do pet poslednjih godina zasedaju tu ili tamo (silni simpozijumi i seminari održali su se po Srbiji, bilo je puno okruglih stolova i javnih zasedanja i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini), ponegde bi se objavila knjiga (*Hrvatska književna kritika, teorija i praksa*, Vijenac, Matica hrvatska, Zagreb, 2005), uveliko se sprema i novi 17. broj *Sarajevskih svezaka* o temi kritike u bivšim jugoslovenskim republikama, ali se dalje od govorancija i pisanija nije mrdnulo. Nigde nije osnovano neko telo za očuvanje književne kritike, nigde nisu (ponovo!) definisane mere i principi delovanja kritike, nigde nije pokrenuto pitanje o radu i odgovor-

nosti urednika kulturnih redakcija dnevnih i nedeljnih novina, pa i onih stručnih. Sami profesori čute, čute i kritičari, čute i urednici. A kad čute oni kojih propadanje kulturne vrednosti treba da se tiče, onda se može zaključiti kako je svima svejedno. A kada je svima svejedno, onda treba da smo zabrinuti. Možemo li konkretnim radom nešto da promenimo? Unapredimo? Vratimo kritici ugled i značaj? Da li smo virtuelni? Ili realni?

U ovom razmatranju iz vida ne treba ispustiti dve velike promene u odnosu na vreme od pre deset, petnaest i dvadeset godina. Prva je pojava kompjutera i Interneta, koji su uticali na promenu obima i strukture čitanja (pri čemu se kao najopasnije vidi ne toliko brzo, već redukovano ili *highlight* čitanje), kao i dominaciju vizuelnog, *billboard diskursa*, čija je formula: brza komunikacija + maksimalna informacija. Najmanji billboard medij danas su mobilni telefoni, a čak postoje i nagrade za pesme i priče napisane i formatirane SMS kapacitetima. Televizija više ne nudi samo trivijalne i kičerajske *talk-show* emisije, već i emisije apsolutne ispraznosti, voajerstva i egzibicionizma, tipa *Big Brother*. Da li išta vredno i autentično čujemo i vidimo tamo? Kako se izražavaju slučajno anketirane osobe, posebno one mlađe? U kom terminu su i kakvog kvaliteta emisije o kulturi? Da li postoje emisije o važnim knjigama i piscima? Zašto su tzv. promocije knjiga uglavnom mrtve i besadržajne?

Druga promena je prelazak na otvoreno tržište knjiga. Više nemamo nekoliko državnih izdavačkih kuća, već veliki broj privatnih, prozivodnja knjiga je sve veća i brža. Danas svako ko poželi može da objavi knjigu. Ali se, pri tom, zabavlja, ili ne uzima kao istina, da svako ne može biti pisac, baš kao što ni svaka knjiga ne može biti književna. U ovakvoj poplavi knjiga, nije se postavila nepopustljiva i čvrsta brana od kritičara i javnih delatnika kulture koja bi zaustavila (ot)pad i sprečila mešanje vrednog i apsolutno bezvrednog. Zato su danas čitaoci u vodi do grla, nemoćni da se sami snađu i ne udave.

U ovom slučaju postavlja se pitanje smrti književne kritike, nekad veoma ugledne grane nauke o književnosti, kojoj je suštinska uloga bila da ocenjuje vrednost književnog dela. Moja osnovna teza glasi: književna kritika nije odumrla, ona još uvek postoji, ali sa bitno promenjenim:

1. *javnim prostorom delovanja* koji joj se predaje u štampi (dnevnoj, nedeljnoj; javnoj i stručnoj);
2. *profilom* ljudi koji je pišu;
3. *formom*;
4. *vrednosti i značajem* koju danas književna kritika ima;
5. *ulogom* koja joj se neprekidno osporava i oduzima.

1. Javni (?) prostor delovanja

Pošto je procenjivala koji je tekst vredan za zajednicu, novinska književna kritika je bila dragocen deo društva. I u Evropi i u SAD uporedo sa smanjenjem prostora, uloge i važnosti novinske književne kritike, oduzimala se vrednost i značaj knjige, čitanja uopšte. I u Srbiji, i u Hrvatskoj, i u Bosni i Hercegovini mnogi dnevni listovi ostali su bez svog dodatka za kulturu, umetnost i nauku. U *Dnevnom Avazu* jedna strana traljavo je posvećena kulturi, ali se zato na brojnim stranama i dodacima pomno prate intimni detalji iz života tzv. džet seta, šou biznisa, ovih ili onih ličnosti; time se zapravo afirmišu neukus i trač rubrike, a pažnja ljudi usmerava sa duhovnog na primitivno, sa kulture na nekulturu.

Novinska kritika u bh. štampi skoro da uopšte ne postoji, tačnije ono što postoji do te mere je transformisano i izobličeno od svoje suštine da danas i ne čudi što, osim u nedeljniku *Slobodna Bosna*, nema rubrike koja se zove "Književna kritika". "Predstavljanje" knjiga u novinama je brzo i kuso, jednom rečju – površno. U *Avazu*, *Nezavisnim novinama*, ali i *Slobodnoj Bosni* postoji mali i uvek anonimni izlog knjiga, u kojem se ne argumentuju njihove vrednosti nego reklamira poneka rečenica ili daje tek žanrovska informacija, a ponegde je ta reklama obukla svoje najmanje i najgore moguće odelo – plakat. U *Nezavisnim novinama* rubrike posvećene knjigama zovu se "Moj izbor", "Svijet knjige", u *Glasi srpske* postoje tek naslov knjige i ime autora, u *Dnevnom avazu* odskora subotom postoji, šutnut pored margine, mali okvir u kojem neke poznate ličnosti preporučuju knjige. Sličan problem ima i nedeljnik *Dani*, gde sve ređe nalazimo nešto što bi iole ličilo na književnu kritiku, ali zato postoje rubrike "Lektira", "Ospervatorij", "Promocija" ... Reč je o ukalupljenoj kritici, do iznemoglosti tipiziranoj i dosadnoj, u kojoj nije retko apsolutno nepotrebno i metodološki nedozvoljeno pisanje o ličnosti pisca, pitijski kamuflirane, nepismene ili polupismene i zbrčkane rečenice, filovane uopštenim pohvalama koje ne prati ijedna suvisla reč. Pri tome se zaboravlja da su ti tekstovi namenjeni najširoj javnosti i da ih ne treba opterećivati nabravljanjem ciklusa, niti neumereno filovati citatima, već se fokusirati na ideju, temu, poruke i značaj same knjige u odnosu na datu književnu tradiciju.

Stari tip koliko-toliko metodološki valjane kritike može se naći eventualno u književnim časopisima koji nemaju trajno obezbeđena finansijska sredstva, te je problem redovnog štampanja i samim tim redovnog praćenja tekuće književne produkcije sve izraženiji. Ovakvim koracima književna kritika je iz nekadašnje sfere javnog i masovnog uvida u svet kulturnog dobra prešla u veoma suženo i izolovano polje malobrojne grupacije strukovno udruženih ljudi.

2. Profil ljudi koji pišu književne kritike

2.a) Neprofesionalnost

Osobe koje ponegde u dnevnim i štampanim novinama pišu književnu kritiku najvećim brojem nisu teorijski, niti praktično potkovani. To su uglavnom novinari ili sami pisci, a ne profesionalni književni kritičari. Samim oduzimanjem posla zanatlija i predavanje posla amaterima kritika je morala da izgubi svoj kvalitet, ugled, poverenje, vrednost, značaj, zapravo – svoju budućnost. Da li bi iko pametan zbog popravke zuba otišao komšiji? Nosite li cipele na popravku obućaru ili sajdziji? Zato, ako želimo da kritika povrati svoju budućnost i odlučuje sama o svojoj budućnosti, posao treba vratiti stručnim licima. Uopšte ne mogu da se setim kada sam i gde, u kojim bosanskohercegovačkim novinama pročitala inventivnu, zanimljivu a valjano argumentovanu kritiku, koja će nam reći zašto je neka knjiga vredna i zbog čega treba da je pročitamo.

2.b) Korumpiranost nekadašnjih profesionalaca

Problem koji pokazuje drugu stranu medalje zove se korumpiranost onih koji su nekada imali ugled književnih kritičara. Ovde, u Sarajevu, pre dve godine govorilo se o “jaranskoj kritici”, ali mislim da osim ovog problema postoji još opasniji problem koji se često prećutkuje. To nije tek “jaransko” ili drugarsko, predusretljivo podilaženje. Reč je o *korumpiranoj kritici* koju odlikuje čvršće povezan krug ljudi koji drže monopol, a u diskreciji obavljaju *svoje predstavljanje stvari* koje pak isključuje čin odgovornosti i javnosti.

Korumpirane veoma lako prepoznajemo u situacijama kada se oštro sukobe različite vrednosne ocene. U toj situaciji oni šarenim lažama i maglenim opisima kite neku knjigu, uporno braneći njeno poljuljano mesto.

2.c) Izdavači kojima nije stalo do književnosti

Tekuća kritika izostaje, a izdavači nemilice štampaju loše knjige. *Veoma je čudno da ljudi koji predaju književnost ne znaju šta je vredna knjiga i ne mogu da razlikuju dobru od loše napisane knjige.* Ali i te kako štampaju veoma loše knjige. Zbog čega? Gde leži njihova odgovornost? Ili, šta je njihov interes?

Za ove promene vezan je ključni problem današnjice: korupcija humanih odlika uopšte, čovečnih i čovekoljubivih. Promenili su se kritičari, urednici ali i pisci, i šta onda treba da očekujemo od čitalaca? Piscima je sve manje stalo da čuju argumentovane sudove o svom delu; dresirajući svoj *ego* na hvalama i maglama, oni gube realnu sliku o vrednosti svoje knjige i time njihova oholost raste do neobuzdanosti. Oni zaboravljaju da je čin kritike povezan sa namerom da se greške koriguju, da se u budućnosti isprave i prevaziđu, kako bi se napisala još bolja i vrednija knjiga; da je njena uloga u podsticanju rada i izgrađivanju umeća, a ne

ustoličenju lažnih, tj. nepostojećih vrlina. Zato se kritičar uvek bori i sa sujetom pisca, a pošto se danas suočava sa velikom koncentracijom reklama, uloga kritičara u borbi sa *etiketiranim vrednostima* knjiga od neprocenjive je važnosti. Bilo bi dobro kada bi u novinama postojala redovna rubrika "Ne čitajte zbog:" i kada bi se u kritici uvek kazalo koliko se argumentovano izrečena ocena poklapa sa hvalospevnom reklamom napisanom na zadnjim koricama knjige.

3. Forma takozvanih književnih kritika

Već sam pomenula kako je forma ovih pisanija ili stereotipna ili svedena ne na reklamu, već na plakat: na *minimalni* slikovni i pisani prostor "posvećen" knjizi, koji se uz sve to uglavnom *prepisuje* iz najave izdavača. Traka ide i niko živ nema jasno pregledan i ocenjen uvid u godišnju proizvodnju knjiga. Tako je forma postala samo jedan mali uzvik i ništa više. U vreme kada je upotreba kompjutera promenila i transformisala obim, strukturu i posvećenost čitanju, u vreme kada svaki sajam knjiga, bilo u Sarajevu ili Banjaluci, iznova saopšti kako su najprodavaniji klasici, šta možemo zaključiti?

Da narod neće verovati na reč sve dok se laže i nagovara, umesto da se jasno a zanimljivo piše i obrazlaže, podstičući vraćanje u svet knjiga kao svet *kulturnog* blaga. Da li se primećuje jedna tiha pobuna naroda protiv ovakvog medijskog pumpanja veličina upravo na *književnim promocijama*, koje su ništa drugo do plakati uživo? (Sama reč *promotion* preuzeta je iz američke varijante engleskog jezika i znači *propaganda, reklama*.) Pamтите li dupke pune sale? Koliko puta ste ih videli u toku jedne godine? Ili skućene prostore kafića, u koje jedva stane desetak ljudi, najčešće prijatelja i poznanika pisca čija se knjiga predstavlja. Nekada smo imali *književne večeri*, predavače koji su uveliko bili pripremljeni i imali šta da kažu. Danas imamo one koji samo govore, ali slušaoci teško mogu reći šta su čuli, a još ređe navesti ikakve razloge zbog čega treba da pročitaju baš knjigu o kojoj se trućnulo ponešto. Zato treba ukinuti književne promocije ili ih promišljeno izgraditi u važan događaj, a ne odrađivanje izdavačke obaveze.

4. Vrednost i značaj takve književne kritike

Zbog svega navedenog, vrednost i značaj književne kritike, koja kako-tako egzistira u nekim vidovima sredstava javnog informisanja, skoro da i ne postoji, a i ne može postojati dokle god funkcioniše ovakav niz ulančanih problema. I dokle god se ne promeni politika urednika kulture dnevnih i nedeljnih novina i ne osnuje posebno telo zaduženo za čuvanje i održanje ugleda kritike, podsticanje kvalitetnih/uzornih polemika a ne pamfleta (u nedeljnicima *BH Dani* i *Slobodna Bosna*) koji degradiraju intelektualne standarde.

5. Uloga književne kritike

Pošto se svela na plakat ili na opisivanje i popisivanje informacija, a ne vrednovanje, uloga književne kritike u javnom prostoru je krajnje pogubna. Kao transformisana i neprekidno izobličavajuća, tzv. književna kritika umesto da vrednuje, uglavnom hvali. Umesto da ocenjuje i filtrira dobro i vredno od lošeg i nevrednog, ona, bez valjanih sudova i pravilnog rasuđivanja, samu sebe ubija. Nesposobna je da deluje kao *vaspitač ukusa*. Zato se dešava da imamo previše smeća, a premalo odličnih knjiga. Zato se hvali i nagrađuje ono što ne valja ništa, ono što je trivijalno, a ne estetsko.

Neverovatno je i van pameti koliko književnih nagrada postoji u BiH, Hrvatskoj i Srbiji! I sa tom užasnom mašinerijom bi se trebalo takođe suočiti i napokon ukinuti hiljade šarenih laža, a ostaviti samo jednu nagradu za najbolju knjigu proze, poezije, drame i eseja, ili, zašto da ne, kritika... One godine kada ZORO nije dodelio ni jednu nagradu, stalno sam slušala uzdahe i osude, suprotstavljajući se argumentom kako književna nagrada nije lutrija niti humanitarna pomoć, nego priznanje delu kao umetnosti, i da je zaista pohvalno ne dati nagradu ako zasluženi rukopisa nije bilo, nego je dati bilo kome. Uz to, nagradama bi trebalo vratiti obrazloženje, napisano stručnim a razumljivim jezikom.

U psihologiji se ne kritikuje bez razloga onaj tip roditelja koji se prema svojoj deci ponaša drugarski. Ako roditelj ne vaspitava i ne brine o svom detetu, kako onda možemo od jaranske (drugarske i zastupničke) "kritike", ili pak od njenog korupcijskog i klanovskog ustoličenja, očekivati išta čovečno? Ako je kritika posebna vrsta dijaloga sa vrednostima književnog dela, i, ako joj tu vrstu pitanja i saznanja onemogućimo lažiranom monološkom narudžbom jaranstva ili monopolističkim okovima nekolicine "bogova / bosova", zašto ili koga još mogu iznenaditi jogunstva, bezobrazluci, skandali nekih pisaca, tolika koncentracija neukusa, pamfleta i primitivnih nastupa?

Pozdravlja vas Svetlana Tomić.

Damir ARSENIJEVIĆ:

Mi smo čuli mnogo toga, ja ću, možda, samo ukratko da sumiram. Imamo ovde dosta binarnih opozicija, koje su izašle u ovom tekstu, šta je važno a šta je nevažno u kritici, šta je stvarno a šta je lažno, šta je otpad, šta nije otpad, šta je vrijedno, šta je nevrijedno, da li kritika treba da bude vaspitač ukusa ili treba da se na taj način odupre jaranskoj kritici? To je vrlo jak stav, meni je samo žao što Svetlana Tomić nije večeras ovdje, jer bismo imali vrlo žustru diskusiju. Sada bih dao riječ Adisi Bašić-Čečo.

Adisa BAŠIĆ-ČEČO:

Dobro veče. Hvala svima što ste došli, nadam se da nije mnogo zima. Ne znam kako se vi osjećate, mene je ovaj prethodni tekst strašno nasekirao i baš sam povrijeđena. Pravila sam bilješke, ali Svetlane nema i malo je nezahvalno, sad ne možemo polemizirati, ali, ako ništa, napisaću joj nekad neki mejl.

Damir ARSENIJEVIĆ:

Ja predlažem da napravimo kratku pauzu za komentare, odnosno da uključimo publiku, jer ni na koji način ne bih želio da ovo bude monološka forma. Ja zaista želim da ovdje večeras u najmanju ruku promoviramo dijalog. Ali, nakon tvog izlaganja.

Adisa BAŠIĆ-ČEČO:

Moja pozicija je dijametralna Svetlaninoj. Ali, evo, da pročitam šta sam to pripremila. Moj se tekst zove

U odbranu književne kritike ili zašto kritičari ipak nisu bijesni psi

Odavno se otrcao, ali još uvijek dobro posluži vic da je kritičar zapravo neuspjeli pisac¹. Nikad i nigdje taj nezahvalni posao nije bio posebno cijenjen, niti ima nekog velikog razloga da bude cijenjen, posao kao i većina drugih. Ali odnedavno su kritičari (ako je to uopće moguće) pali i koju stepenicu niže. Odomaćila se, naime, u bh. javnosti posljednjih godina jadikovka kako nemamo književne kritike². Kakva šteta! Književna produkcija nam je bujna i bogata, police se u knjižarama prolamaju od težine mnogobrojnih impresivnih knjiga, izdavaštvo nam je najunosnija grana privrede, a nauka o književnosti dosegнула sami svjetski vrh! Piše se, objavljuje i čita, a samo atrofirana književna kritika ne uspijeva da prati tu književnu erupciju bh. duha. Ne samo da je nedorasla zadatku, nego je uopšte i nema! Ne postoji. Baš niko se ni u kojem vidu njome ne bavi.

Cinizam na stranu. Zaista vrijedi objasniti šta je korijen ovog nesporazuma. Trenutno se književna kritika u različitim oblicima objavljuje u najmanje petnaestak dnevnih, sedmičnih, mjesečnih i četveromjesečnih publikacija u Bosni i Hercegovini. S obzirom na priličnu krizu koju taj žanr doživljava i u ostatku svijeta (prostora

¹ "Kritikovati – to znači dokazati autoru da ne radi onako kako bih ja radio kad bih znao", govorio je legendarni Čapek, a Isidora Sekulić prema kritičarima je bila još nemilosrdnija: "Delo živi bez kritike, a kritika ne živi ni s delom ni bez njega."

² O toj temi se, na primjer, govorilo na skupovima *Vrednovanje i razumijevanje čitanja* (u okviru *Sarajevskih dana poezije 2005*), godinu dana kasnije u okviru iste manifestacije održan je okrugli sto *Književna kritika danas*, zatim ovog ljeta okrugli sto *Kritika kritike* (održan 9. juna 2007. u okviru *8. evropskih književnih susreta* u organizaciji Centra *Andre Malraux*), PEN Centar također priprema tribinu o istom problemu, a tema je zanimljiva i novinarima: *Književna kritika u kritičnom stanju* (objavljeno 24. 06. 2007. u *Nezavisnim novinama*)...

za recenzije u novinama je sve manje), i s obzirom na obim savremene bh. književne produkcije, taj broj je sasvim pristojan. Nameće se, dakle, pitanje otkud tvrdnje da kritike nema: da li ljudi ne čitaju ili pak ne znaju šta je književna kritika?

Najprije treba podvući razliku između akademske književne kritike, rezervirane za naučne časopise i usko specijaliziranu publiku, i kritike u dnevnim i sedmičnim novinama, namijenjene širem krugu čitatelja, o kojoj ovaj tekst prevashodno govori. U kratkom roku i sa malo riječi novinski kritičar treba iznijeti osnovne podatke o knjizi i svoj stav da li tu knjigu vrijedi čitati ili ne. Kritičar je, ukratko, posrednik između izdavača i publike, servis na raspolaganju čitaocima da im uštedi vrijeme (i novac). Kritičar nije nikakav polubog kojem je aklamacijom direktno sa Olimpa dodijeljena čast da, kao najmudriji od svih, govori o novim knjigama. Prosječni čitalac obično nema vremena svakodnevno obilaziti knjižare i čitati sve novitete, ali može imati želju da se o tim novitetima informiše. Zainteresuje li ga tekst kritike za određenu knjigu, čitalac će je potražiti i posvetiti joj vrijeme.

Naravno, ovdje je od presudnog značaja povjerenje koje čitalac ima u svog kritičara. Kritičar je, naravno, čovjek, ubode li ga ko, i on krvari, zagolica li ga ko, i kritičar se smije... Uprkos znanju ili čitalačkom iskustvu (a šta god književna nauka o tome tvrdila) recepcija kritičara je također do izvjesne mjere subjektivna, obilježena individualnim književnim ukusom. Kritičarev stav nije nikakvo sveto slovo, već jedan glas jedne osobe plaćene za to da o knjigama govori svoje mišljenje. U idealnoj situaciji o novim knjigama bi pisalo više kritičara u isto vrijeme, o knjigama bi se vodile duge, strastvene i dobro argumentirane rasprave. Iz tog višeglasja čitaoci bi lakše došli do nekoliko različitih utisaka o knjizi, i postali odlučniji u namjeri da knjigu pročitaju ili ne. Toga, nažalost, na bh. književnoj sceni nedostaje, iskrenog, neopterećenog dijaloga o čitalačkim doživljajima, iskustvima i utiscima. U tom smislu, književne (kao i bilo koje druge) kritike u bh. javnom prostoru nedostaje, ali je netačno i neodgovorno tvrditi da ona ne postoji.

Novinski kritičar se obraća širokom krugu ljudi i mora pokušati da zadovolji različite interese. Neki čitaoci rado prate historijske romane, drugi preferiraju poeziju, treći neće ni pogledati ništa osim bogato ilustrovane naučno-popularne literature. Svima se njima kritičar obraća i za svakoga od njih pokušava pronaći nešto. Kritičar ne piše za dvoje svojih najboljih prijatelja sa fakulteta sa kojima dijeli interese i književni ukus, niti za svog partnera kojeg poznaje u dušu. Kritičar ide u knjižaru, traži, premeće, njuši, rovi, gomila, odnosi kući, čita, i ponovo čita, bilježi primjedbe, piše, provjerava napisano i sve to radi za šareno višeglavu biće u sjeni koje zovemo književnom publikom. U toj sjeni, među publikom ima i ljudi koji posljednjih godinu dana (ili nekoliko godina) nisu pročitali ni jednu jedinu knjigu³, ima i onih koji rade u knjižari i prate sve najsavremenije naslove, a

³ Istraživanje firme *Valicon* pokazalo je da 56% ljudi u BiH knjige ne čita nikada ili skoro nikada (objavljeno u *Slobodnoj Bosni* br. 570. od 18. oktobra 2007)

ima i eksperata istančanog ukusa i ogromnog znanja (većeg od kritičarevog), ali koji se bave nekim drugim poslom i ne pišu kritike za novine.

Kritičar je privilegovan da ima pristup novim (nerijetko vrlo skupim) knjigama, pa je i tu još jednom na usluzi i onim čitaocima slabije kupovne moći (studentima, penzionerima) kojima može ponuditi barem informaciju o tome da je neka knjiga izašla, kakav je njen sadržaj i kakav je kritičarev dojam o njoj.

U odnosu između kritičara i čitaoca ipak nema tako mnogo nesporazuma. Čitalac može pratiti rad svog kritičara (redovno ili povremeno) i vjerovati mu, može ga čitati i ne slagati se s njim, pa nabavljati baš one knjige koje kritičar negativno ocijeni, ili može potpuno ignorisati kritičarevo postojanje. U bilo koju od ove tri vrste da spada, odnos kritičara i tzv. prosječnog čitaoca je manje-više harmoničan i sretan.

Izvori konflikata, neugodnosti, pa čak i ozbiljnih problema po kritičara su odnosi sa piscima i izdavačima. Kritičar je osoba koja obavlja javni posao, njegova adresa, broj telefona ili slika dostupni su posredstvom publikacije za koju piše, tako da gnjevni pisac ili izdavač lako mogu stupiti u kontakt i objasniti kritičaru sve njegove zablude. Na tvrdnju da Bosna i Hercegovina nema kritiku najbolje bi bilo odgovoriti da ima baš onakvu, pa čak i bolju nego što zaslužuje. Neki domaći pisci do te mjere ne poštuju osnovna pravila pristojnosti, da su spremni nazivati kritičara, napadati ga, vrijeđati, moliti za pozitivnu recenziju, pokušavati da ga potplate, prijetiti mu, pozivati se na rodbinske ili zavičajne veze sa kritičarem ili prizivati u pomoć njegova vjerska uvjerenja⁴! Oni, dakle, itekako znaju da kritike ima, ali je prihvataju vrlo selektivno.

Među izdavačima, pak, postoje oni koji vječito kritikuju i napadaju kritičara (često posežu za teorijama zavjere da bi objasnili kako ih kritičar iz nekog razloga mrzi ili ignorira⁵) i oni rijetki svjesni da im kritičar nije nikakav neprijatelj.

Omiljena zajednička strategija ogorčenih pisaca i izdavača je diskvalificiranje kritičara: kakvo god imao obrazovanje ili radno iskustvo kritičar je jednostavno nekompetentan i ne umije da barata knjigama. Sve ovo ilustruje posvemašnju nezrelost dobrog dijela bh. književne scene i nespremnost za bilo koju vrstu kritike osim prigodničarskih i prijateljskih panegirika (PPP).

⁴ U četiri godine koliko redovno svake sedmice pišem književnu kritiku za *Slobodnu Bosnu* dešavale su mi se sve od gore nabrojanih stvari. Pisci (sve odreda ljudi koje lično nisam poznavala) pozivali su me na kafu, nudili mi poklone, objašnjavali svoje veze sa članovima moje porodice, zaklinjali me Allahom "da čista srca i nijeta" pristupim njihovoj knjizi, tražili od mene da objasnim zašto sam njihovoj itekako vrijednoj knjizi posvetila samo nekoliko rečenica a ne opsežniju kritiku, pisali o meni objede, vrijeđali me na osnovu spola, nacionalne pripadnosti, fizičkog izgleda...

⁵ Izdavači većinom očekuju pozitivne prikaze koji bi doprinijeli boljoj prodaji njihovog izdanja, a usta su im puna hvale samo za poslušnike, tj. "kritičare" koji pišu promotivne tekstove o njihovim knjigama. Odnos prema kritičaru je na tako bijednim granama da se poklanjanje besplatnog primjerka knjige kritičaru (koliko god loša ona bila) računa kao usluga za koju se nešto očekuje i zauzvrat (npr. pozitivan prikaz)!?

PPP su kritike koje niko ne shvata ozbiljno: ni onaj ko ih piše, ni oni koji ih slušaju/čitaju. PPP je društvena konvencija, razmjena ljubaznosti između dvoje ljudi: pisca i piščevog prijatelja. Na promociji knjige, obično sterilnom, visoko formaliziranom i dosadnom hepeningu piščev prijatelj (ili prijatelj piščevog izdavača) govori lijepo o knjizi nakon čega slijedi dugi, iscrpljujući aplauz. Autori PPP-a se ne moraju zamarati originalnošću. Isti PPP se vrlo izdašno može reciklirati (i reciklira se) nebrojeno puta uz neznatne varijacije (ime autora, knjige i izdavača). Zabluda je vjerovati da je koncept PPP-a novotarija poslijeratne Bosne ili da su se standardi nepovratno srozali u odnosu na neko zlatno doba⁶.

Skromni honorari za kritike obrnuto su proporcionalni broju neprijatelja koje kritičar sebi stvori svakim tekstom. A ne stvori ih zato što je kritičar frustrirana zvijer u kavezu ili sadista koji uživa da vrijeđa pisce i njihove tankočutne osjećače. Stvara ih zato što nam većini nedostaje kultura primanja i davanja kritike. Negativne se kritike shvataju lično i pokreću povrijeđenog pisca na osvetu, a izdašno se dijele samo pohvale, često licemjerne i lažne.

Svaki glas koji odudara od dubokih muških basova što u horu grme sa katedri nacionalnih književnosti jedva je čujan i zato se učini da kritike nema. Svaki glas drugačiji od *mainstream* pohvale ili osude prigušen je šumovima: skandalima oko književnih nagrada, ucjenjivanjem oko honorara iz državne kase (neposlušni se nemaju čemu nadati) ili brbljanjem za kafanskim stolovima gdje onaj najglasniji odluči valja li neka knjiga ili ne. Književna kritika u Bosni i Hercegovini postoji. Nježna svijetla biljčica, koja se bori za opstanak. Slabašna baš kao i savremena bh. književnost sama. Ali ništa više i ništa manje od toga.

Zdenko LEŠIĆ:

Kažu da je došao kraj književnoj kritici. Mislim da u toj tvrdnji ima nešto problematično. U stvari, već sama formulacija te teme – “Kako je jedan žanr napokon odumro” – sadrži vidljiv trijumfalizam jednog pjesnika (ili, možda, jedne pjesnikinje): “Hvala dragom Bogu! Nema više kritike!” Ali problem s tom formulacijom još više je u tome što se književna kritika, ni uslovno, ne može označiti kao *žanr*. (A čak i kad bismo se složili da je ona bar u nekom smislu *žanr*, morali bismo imati na umu da žanrovi ne umiru, kao što je to još početkom prošlog vijeka konstatirao Veselovski. Oni se, naime, samo transformiraju!) Književna kritika, ukratko, nije žanr, već samo ‘funkcija’ u književnom životu, koja se može ostvarivati u najrazličitijim oblicima i koja se uopće ne mora tekstualizirati: već sama dodjela na-

⁶ Književni kritičar Nika Miličević je još u prvoj polovini 20. vijeka pisao: “Zašto su naši književni skupovi, mislim posebno ovdje na sarajevske, često sumorni i neuspjeli? Upravo zbog nedostatka atmosfere u kojoj bi pisac piscu trčao na razgovor, ali razgovor koji bi bio duhovna okrepa. Umjesto toga, priznajmo iskreno, naši razgovori nerijetko su prazni, konvencionalni. Jeste, postoji Udruženje, i književnici pišu i čitaju na literarnim večerima, ali to je puko vegetiranje. Književnog pokreta nema.” citirano prema Ogledi. Miličević, N. (Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost, Sarajevo, 2007) str. 162.

grade "Meša Selimović" je jedan oblik književne kritike. I dok god ima nekog književnog života, bit će i književne kritike. Najzad, problem s tom formulacijom najviše je u tome što ona naprosto nije istinita. Da književnoj kritici nije došao kraj posvjedočit će svako ko je obilazio velike knjižare kakve su *Blackwell's* i *Waterstone's* u Londonu, na primjer, na čijim policama su knjige književne kritike jednako brojne kao i one iz psihologije, ili sociologije, ili 'gender studies'. A da književnoj kritici nije došao kraj čak ni kod nas za svjedoka pozivam Envera Kazaza, koji je u svom pregledu bh. književne kritike u posljednjim *Sarajevskim sveskama* naveo veliki broj imena onih koji se na ovaj ili onaj način kod nas danas bave književnom kritikom.

Ipak, već sama činjenica da smo pozvani da razgovaramo u tom smislu o književnoj kritici simptomatična je: mora da tu nešto ima, mora da s književnom kritikom danas nešto nije u redu, ali šta?, možda je zaista na umoru? Vrijedi, dakle, o tome ipak porazgovarati.

U stvari, misao o smrti književne kritike nije nova. To će posvjedočiti, recimo, ovaj pasus iz jednog slavnog spisa, napisanog prije 40-ak godina, Bartesovog eseja *Smrt Autora*:

"Jednom kad je autor uklonjen, zahtjev da se tekst dešifrira postaje sasvim beskoristan. Pridati tekstu Autora znači postaviti granice tom tekstu, završiti ga konačnim označiteljem, zaključiti pisanje. Takva koncepcija sasvim dobro odgovara kritici, koja sebi pripisuje značajan zadatak da ispod teksta otkrije Autora (ili njegove hipostaze: društvo, historiju, psihi, slobodu): kad je Autor otkriven, tekst je 'objašnjen' –huraa za kritičara! Otuda ne iznenađuje činjenica da je, historijski gledano, vladavina Autora u isto vrijeme značila i vladavinu Kritičara, ali onda ne iznenađuje ni činjenica da je i kritici, makar ona bila i 'nova', također potkopan autoritet."

Za Barthesa, dakle, "smrt Autora" neminovno je povlačila i "smrt kritike". Barthesova logika je ovakva: kritički diskurs se zasniva na "dešifriranju" teksta, na otkrivanju njegovih značenja; međutim, ispod ili iza teksta nema ništa što bi se moglo dešifrirati kao to konačno značenje; zato je posao kritičara zapravo bespredmetan. Odbijajući da pripíše neko konačno značenje tekstu i svijetu teksta, *pisanje* (o tekstu) stvara prostor jednoj "antiteološkoj aktivnosti", koja je, po Barthesu, "istinski revolucionarna, jer, odbijajući da fiksira značenje, na kraju krajeva odbija Boga i njegove hipostaze, razum, društvo, zakon." Jednostavnije rečeno, jednom kad se ukloni Autor, kao generator značenja teksta, nema više mjesta ni za Kritičara koji pretenduje da je "tumač" tih značenja. Tako je mislio Barthes.

Dopuštam da je tu razložna osnova tvrdnji koja nam je sugerirana da je književnoj kritici došao kraj. Ali ne treba zaboraviti da je Barthes taj stav zauzeo u jednom konkretnom trenutku u razvoju književnokritičke misli. Želim to pojašniti.

Razvoj književnokritičke misli u posljednja dva stoljeća može se podijeliti na tri razdoblja: u XIX stoljeću, od romantizma i romantičkog kulta Individue, preovladavalo je zanimanje za *Autora* (za "biografiju" i "psihologiju", za "lekturu" i "uticaje", za društvenu "sredinu" i povijesni "momenat", za "intencije", za "psihu" i "ideologiju" pisca). Zatim je, u drugoj deceniji XX stoljeća, s modernizmom i modernističkim kultom Jezika, u središte pažnje došao sam *Tekst* ("postupak", "forma", "stil", "jezička organizacija", "struktura", "tkanje", koje se mora "raščinjavati, a ne dešifrirati", kako bi rekao Barthes, čiji je tekst *Smrt Autora* označio upravo završnu fazu tog zlatnog razdoblja strukturalizma. U posljednje vrijeme, međutim, od sedamdesetih godina, u post-strukturalizmu, u prvi plan izbio je *Čitalac*, koji se, doduše, i ranije podrazumijevao kao "konzument" književnog djela, ali koji se tek odskora počeo shvatati kao bitan *faktor* kompleksnog književnog diskursa. (Njegovu epifaniju najavio je već Barthes u onom istom tekstu, kad je zaključio: "Rođenje Čitaoca mora ići na račun Autora"). Mi se, dakle, nalazimo u tom trećem razdoblju, u kojem je uspostavljena vladavina Čitaoca.

Naravno, i književni kritičari XIX stoljeća su znali da se književna djela pišu zato da bi se čitala. Ali su se oni prvenstveno zanimali za *poziciju autora*: za onaj sainte-beuveski "život duše" koji u književnom djelu dolazi do izražaja, za onu taineovsku determinističku trijadu (*rasa*, *sredina* i *momenat*) koja ga određuje, za onaj diltheyevski "duh vremena" koji ga stavlja u određeni povijesni kontekst. Čak i kad su govorili o značenjima teksta, oni su ih uglavnom prepoznavali u autorovim "intencijama", tj. u onome što je on htio reći, a ne u onome što je tekstom rečeno, a pogotovo ne u onome što je čitalac iz teksta razumio. Čak i onaj postupak koji je poznat kao *explication de texte* tretirao je književno djelo kao nešto što treba *izvana* objasniti, uglavnom iz pozicije autora, a često i uz njegovu direktnu pomoć. U takvoj kritičarskoj perspektivi u kojoj je Autor sve zasjenjivao nije se ni mogao vidjeti Čitalac. Izgledalo je da se on javlja *naknadno*, kad je sve već gotovo: i "geneza", u kojoj je djelo nastalo, i "struktura", u kojoj je ono jednom zauvijek "dato". Ono što danas zovemo *prijem* književnog djela, tj. onaj "drugi" njegov život, život s čitaocem, bio je shvaćen kao posteriorno događanje, koje započinje takoreći *post urbem condita*. Književnom kritičaru se činilo da nema ni razloga da se time bavi, jer to i ne spada u *književnost* (u "književno stvaranje") već jedino u "istoriju ukusa".

Naravno, i moderni kritičari formalističke i strukturalističke orijentacije su znali da se književna djela pišu da bi se čitala. Ali su oni svoje zanimanje preusmjerili na samo književno djelo kao osamostaljenu jezičku umjetninu: na postupke koji izgrađuju njegovu jedinstvenu formu, na relacije raznorodnih elemenata koji ostvaruju njegovu cjelovitu strukturu, na procese u kojima se razvijaju njegova složena značenja, na funkcije koje jedinice jezika u njemu dobivaju, na efekte koji su postignuti uklonima ("devijacijama") od uobičajene upotrebe riječi ili od uobičajenog oblikovanja rečenice itd. Već dvadesetih godina ruski formalisti

su Autoru oduzeli onaj oreol "glavnog junaka" koji je on bio dobio u doba romantizma i romantičkog kulta Genija, pa su "junakom" književnog stvaranja (i tumačenja književnosti) proglasili ono što su oni zvali *priëm* (postupak). A onda je, ne tako davno, Roland Barthes u navedenom tekstu i zvanično objavio smrt Autora. Na pozornici je ostao Tekst, kao jedini "junak" vrijedan naše pažnje, ili, bolje rečeno, kao jedini prostor na kojem se odvija složena drama tzv. semioze (tj. proizvodnje značenja), kojom se književna kritika, navodno, i treba baviti. Čitalac je opet ostao u sjenci, s onom ulogom koju u zamračenoj pozorišnoj sali imaju pozorišni gledaoci. Podrazumijeva se da je on *tu*, na njega se ozbiljno računa (kao što pozorište računa ne samo na posjetu već i na džep i ukus pozorišnog gledaoca). Ali se od njega ne očekuje da učestvuje u onome što se događa na pozornici gdje se šepuri Tekst.

I tek odskora je postalo jasno – i na tome se u posljednje vrijeme sve više insistira – da je taj dugo zanemarivani Čitalac u književnosti isto toliko bitan koliko i Autor. Jer, ne samo da se književna djela pišu zato da bi se čitala već ona i postoje samo u činu čitanja.

Ali da se upravo zbog toga danas može pomišljati čak i na kraj književne kritike sinulo mi je tek ovih dana. Za konstituiranje značenja književnog teksta Autor više nije važan. Važan je, kažu, isključivo čitalac. Ali šta ako nema čitaoca? Šta ako se nalazimo u području u kojem je čitanje kao književna aktivnost zaboravljena djelatnost? "Sarajevo je grad knjige!", uzviknuo je nedavno Ibro Spahić. Ali, svi znamo da je tako samo u njegovim snoviđenjima. Kod nas, osim ponekih žena, knjige niko ne čita. Znamo to već i po malim tiražima: knjige se izdaju u tiražu od tristo do petsto primjeraka, a od toga veći broj godinama ostaje u magaznima izdavača i knjižara. Znamo da biblioteka u Bosni ima vrlo malo, a ako ih negdje i ima u njih gotovo niko ne ulazi. Znamo da čak ni studenti književnosti ništa ne čitaju. A ja mislim da upravo takvo stanje nameće fundamentalno pitanje književne kritike kod nas danas: Šta da radi književni kritičar u svijetu iz kojeg je nestao Čitalac? Za koga da on 'raščinjava' strukturu književnog djela, da širi prostor značenja koji se u tekstu pred nama otvara, da govori ono što smo mi samo naslućivali dok smo čitali? Ukratko, koja je njegova *javna* uloga? Mislim da naš razgovor možemo usmjeriti u tom pravcu.

Damir ARSENIJEVIĆ:

Hvala lijepo. Vrlo zanimljive stvari se dešavaju. Evo, Zdenko Lešić je govorio o čitanju i rekao nam je ko sad čita kod nas u Bosni i Hercegovini. Pitanje je vrlo zanimljivo – šta je kultura? Šta podrazumijevamo pod kulturom? Da li je čitanje prestalo ili se transformisalo? Trebali bismo o tome razmisliti u vezi sa pojavom ovih medija. Meni je vrlo značajno da je Zdenko Lešić problematizirao sam naslov, bilo bi zanimljivo pitati PEN ko je postavio ovaj naslov, jako je zanimljiv i me-

ni je drago što ste vi to uspjeli problematizirati. Međutim, bilo bi, po meni, produktivno razmišljati u kojem istorijskom trenutku se dešava ovakva najezda promišljanja o stanju kritike u Bosni i Hercegovini, jer sutra imamo još jedan događaj, razgovor o političkoj kritici kultura u Medija centru. Imali smo ovaj broj *Sarajevskih svesaka*, a meni je danas rečeno, pobogu, sve je već rečeno o kritici u Bosni i Hercegovini u ovom broju *Sarajevskih svesaka!* Znači, da li je to samo još jedan pomodni odgovor na donatorske subvencije okruglih stolova? Bilo bi, ja mislim, produktivno razmisliti o tome i bitno je – i ovdje ću preduhitriti Envera Kazaza – zašto govorimo o kritici kao homogenoj aktivnosti, a ja znam da će Enver Kazaz govoriti o pluralnosti kritike i biće zanimljivo čuti ga.

Enver KAZAZ:

Dobro veče svima. Meni je vrlo drago da je Adisa Bašić pročitala ovaj tekst, zato što on, zapravo, na gotovo dramatičan, ali spasonosno ironičan način govori o poziciji kritičara u južnoslavenskom i bosanskohercegovačkom kulturnom prostoru. Naime, književni kritičar još od romantizma na ovom prostoru doživljava se kao parazit na tijelu pisca, pri čemu je ovo tijelo pisca metaforično. Dakle, kritičar parazitira u piščevom tekstu. Ako ste pažljivo slušali profesora Lešića, vidjet ćete da cijeli problem sa kritikom leži u tome što mi zaista nismo, kao kulture ili kao kultura, prihvatili sljedeću činjenicu – da je autor, naravno, diskurzivni proizvod i diskurzivni proizvođač, a da je kritičar izgubio onu poziciju o kojoj govori Isidora Sekulić, odnosno da kritičara ili kritičarku više ne možete naprosto promatrati onako kako je htjelo Društvo pisaca sa svojom inicijativom. Ta inicijativa i ta teza o smrti kritike, zapravo, polazi od prvog okruglog stola koji je organizirao časopis *Život* u vrijeme *Sarajevskih večeri poezije*, prije otprilike četiri godine.

I sad ću preći na elaboraciju. Hadžem Hajdarević je bio organizator tog stola i njegova je sintagma “jaranska kritika”. Ja sam tada govorio o potrebi za sistemskim istraživanjem predmeta: da vidimo što se dogodilo sa književnom kritikom, pri čemu mi je ovo “jaranska književna kritika” zaista djelovalo ovako: ako uzmete pisca kao nadređenog tekstu, on je taj označitelj, bog teksta, on se pojavljuje kao onaj koji diktira kompletan simbolički poredak teksta. Onda se taj bog teksta jasno mora nasloniti na svoje servise: kritičar bi trebalo usrdno da ode do pisca, kaže mu: šta si *stijo* reći – ne htio – šta si *stijo kazat* i onda će mu ovaj *kazat* da je proizveo još jednu veliku priču o nacionalnom ili bilo kojem drugom identitetu, da je on sami bog tog identiteta, da ga je iskonstruirao i na kraju će mu reći da je on konačan ovjeritelj kritičareva posla. Ako sad probate promotriti književno-kritičku scenu, vidjet ćete da je ona, zapravo, u odnosu na ono šta smo mi (kad kažem mi mislim u Bosni i Hercegovini) uvijek imali u dosadašnjoj praksi, i bolja i gora od cjelokupnog našeg iskustva. Podsjetiću vas – u doba Austro-Ugarske Pero Slijepčević piše jedan tekst koji je meni znakovit, piše tekst koji se zove “Tri generacije muslimanskih pisaca.” Većina književnih znanstvenika gotovo da i ne

zna za taj tekst. I sad imate u Bosni i Hercegovini prvu književno-sintetsku, književno-kritičku studiju koja može poslužiti kao model onoga što bi trebalo da ima književna kritika. Književna kritika ima, pored ostalog, i ovu memorijsku funkciju. Ako dođete u poziciju da istražujete, recimo, književnost Austro-Ugarske, onda bez toga teksta vi ne možete rekonstruirati kulturni kontekst.

Zašto uporno govorimo da nestaje književne kritike? Zato što je ona izgubila onu funkciju koju joj je bio nametnuo socijalistički sistem. Socijalističkom sistemu je bilo strašno važno da ubilježi, memorira sve svoje prakse i taj sistem je vrlo obilato podržavao književnu kritiku, obilato u odnosu na ono što je danas činjenica: ovaj sistem ne želi da podržava književnu kritiku. Zašto? Zato što je ovom sistemu stalo da očuva jednu jedinu funkciju književnosti: to je etnička funkcija. Kad se pojavi kritičar unutar tog prostora, on će automatski svojim individualnim glasom destabilizirati takvu funkciju literature, on će je individualizirati, on je, zapravo, opasan. On je opasan na dvostruk način. On je opasan jer ugrožava autora i njegovu sujetu. On je opasan jer pokreće, iz svoje individualne perspektive, iz svog individualnog ukusa, dijalog unutar određene kulturne scene i unutar onog što bi kritika trebalo da ima, a to je dekonstruiranje ili konstruiranje simboličkog poretka datog kulturi. Malo naljućen tom potrebom da opovrgnem tu tezu o "jaranskoj književnoj kritici" odlučio sam da uradim sljedeće, da ćutim o knjigama koje su, poput Hadžemovih, hermetične, koje mi ne govore ništa i da se ne izlažem opasnosti da ulijećem u ovo o čemu Svetlana priča... Kad bih odlučio da kao kritičar vrednujem određenu književnu praksu, ja bih morao da imam tačno ustanovljen poredak vrijednosti, propisan i normativan, i onda bih morao da prenebregnem sljedeću stvar: da se književna praksa odvija kao pluralizam poetika i da unutar tog pluralizma poetika ja kao kritičar mogu samo pokretati dijalog, a ako pokrećem dijalog onda učestvujem u pluralizaciji i poetika i ovih simboličkih poredaka označavanja, učestvujem u pluralizaciji individualnih glasova. Kritičar ne bi trebalo da ima tu svetačku oreolu o kojoj govori Svetlana Tomić. To rade žiriji, to rade drugi tipovi kritika. I, sad, odjednom dolazite u sljedeće: da se unutar toga što mi govorimo, kao, smrt kritike, apsolutno niko ili gotovo niko ne bavi tim predmetima! Ja sam u *Sarajevskim sveskama* pokušao samo da napravim pregled, da deskribiram stanje. Zaista, mi živimo trenutak destrukcije prostora književne kritike, a evo i zašto. Zato što je književnost izgubila onu poziciju koju je imala u ranijem sistemu. Književnost je u ranijem sistemu bila strašno važna, bila je strašno važna u periodu kad je trebalo da iskaže ratne naracije, kao i u periodu kad je trebalo da se etnički identiteti konačno kanoniziraju. Tog trenutka, kad su kanonizirane etničke literature, tog trenutka književnost više nije važna, osim kad neki nacionalni bard napiše neko "veliko djelo" iz kojeg ćemo mi izvući još jednu etničku naraciju. Taj nacionalni bard na vrhu kanona pojavljuje se u ključnoj televizijskoj emisiji, koja je nacionalna i određuje vrijednosti, i to određuje vrijednosti na sljedeći način: uzme jednu knjigu i ka-

že: ova je tanka, mala, ova je debela, velika i to je vrijedna knjiga. Ja ovo namjerno karikiram. Zašto? Zato što imate najgoru stvar kad pisac uđe u književnu kritiku u Bosni i Hercegovini: onda taj pisac – naravno, to je Adisa lijepo primijetila – ne samo da nije teorijski naoružan određenim kritičkim instrumentarijem, nego je isključivo u poziciji da on kao nacionalni bard uređuje ukupan sistem književnosti, umjesto da ga opisuje, analizira, da pokreće dijalog. On je, zapravo, taj koji se pojavljuje kao autor u književnom tekstu. Dakle, on je metaoznačitelj, bog književne scene, koji nam je rekao da je jedna metafora uspjela samo zato što ima jedno značenje. Književni kritičar je u teškoj poziciji: on je prvi koji čita djelo, književni kritičar ne smije sebi dozvoliti da zatvori granice mogućih čitanja djela, naprotiv, treba da ih potiče. Da pređem na konkretno: Bosna i Hercegovina nikad nije imala u svojoj povijesti takav nastup mlađih književnokritičkih, pogotovu akademskih kritičarki, kao što je to slučaj danas. Kako je moguće da se u jednoj državi, u jednoj kulturi, pojavi generacija koja je naprasno, tako da kažem, destabilizirala, umnožila, decentrirala, otvorila dijalog interpretativnih zajednica, dok se to ne vidi u datoj kulturi. I onda ja napravim vrlo precizan i vrlo jasan intervju sa piscima, dakle anketu. Pisci koji tvrde da nema književnih kritičara i književnih kritičarki, ne znaju ni imena tih mlađih, pametnih, sjajnih cura, koje izvanredno pišu – ja to kažem jednostavnim jezikom – a onda oni, tj. pisci, prave naučne skupove o sebi i pozivaju se na kritičare koji su impresionistički hvalili njihova djela. O čemu se radi? Radi se o krajnjoj neodgovornosti date kulturne prakse i radi se o krajnjoj neodgovornosti analize date kulturne prakse. Onda ćete ispasti mangup, pa ćete reći: naša kritika je jaranska, pa naravno da je jaranska, pišeš hermetične pjesme, neću da čitam, onda je jaranska. Pišeš pjesme u kojima tvrdiš da su granice tvoga tijela granice tvoje države – doviđenja. U tom trenutku ne čitam dalje taj tekst. Ovo je kritički stav. Prečutati tekst također je kritički stav, a odsutna kritika je, zapravo, najefikasnija kritika u situaciji u kojoj vas zovu i onda vam govore: da, mi smo rodbina, znate, moja nana i tvoja nana su zajedno pile kahvu prije tristopedeset godina.

Kad probate nabrojati cijelu tu generaciju, onda dobijate i nešto što je meni vrlo dragocjeno: dobijete polemičke oštrice unutar književnokritičkog, odnosno akademskog dijaloga. To su strašno važne indikacije na našem prostoru, polemičke oštrice na književnokritičkom, a pogotovo na akademskom prostoru su nešto što je zabranjeno, nešto što je gotovo nemoguće, jer zbog polemike na akademskoj sceni možete izgubiti posao. Možete imati niz problema, možete čak dobijati prijetnje smrću. Zbog polemike vi, zapravo, destabilizirate akademski poredak i ako previdite ovu činjenicu da otpočinjete lagano dijalog na akademskoj sceni, onda ostaje samo da se taj dijalog uljulja, da se taj dijalog argumentira, da unutar tog dijaloga naprosto oformite pluralizam interpretativnih zajednica. Moja težnja nije ni u čemu drugom nego upravo u dopuštenosti pluralizma interpretativnih zajednica. Zašto? Zato što tad dobijate ne normativni simbolički pore-

dak, nego dobijate niz poredaka koji se unutar društvene prakse natječu međusobno i dobijate pluralnu književnokritičku praksu. U jednoj anketi koju je sa mnom vodio *Dnevni avaz* (a nisam vjerovao da će to objaviti), kad su me pitali šta je najbolje iz područja književnosti za prošlu godinu, ja sam naveo četiri knjige koje su uglavnom teorijske, kritičke, odnosno akademsko-kritičke, izašle u protekloj godini. Htio sam da šokiram zajednicu. Naime, mi očekujemo da postoji primarna i sekundarna književnost. Sekundarna književnost je ovo što mi pišemo, primarna književnost je ono što je, tobože, u direktnom kontaktu sa realnošću. Tvrdim da je u direktnijem kontaktu sa realnošću bosanskohercegovačka akademska kritika, nego kompletna njena književnost. Tvrdim, nadalje, ako pažljivo iščitajte sve to što je napisano na području akademske kritike, ako odlučite da potrošite nekoliko mjeseci života na sistemsko čitanje takvih knjiga, ako odlučite da propratite rad kritičara/kritičarki – da ćete doći do nevjerojatnog zaključka. Tamo, na rubovima scene, tamo gdje časopisi jedva preživljavaju, gdje su magazini i dnevne novine natjerani da budu komercijalni u situaciji ekonomskog totalitarizma – tamo je otpočeo dijalog. O njemu bi, zapravo, trebalo ozbiljno govoriti, ozbiljno ga analizirati. I još nešto – akademskoj zajednici preporučiti da uvidi elemente tog dijaloškog prostora.

Damir ARSENIJEVIĆ:

Hvala, Envere. Vrlo interesantne stvari smo čuli od Envera. Pogotovo meni se važnim čini ono "prećutani tekst", odnosno, ako govorimo o upisivanju tekstova u kulturalnu memoriju, a govorimo, Enver je govorio o aktivnom zaboravljanju, ja bih to tako rekao.

Strajo KRSMANOVIĆ:

Htio bih početi konstatacijom da, po mom mišljenju, Adisin i Svetlanin uvodni tekst, uvodno izlaganje, zapravo, ni na koji način nisu u suprotnosti i da je Svetlana tu ne vjerujem da bismo imali oko čega polemizirati. Naime, i jedan i drugi konstatuju stanje književne kritike kod nas. Svetlanin, rekao bih, na jedan sociološki način – govori o mjestu, ulozi i poziciji kritike, a Adisin to čini na jedan, recimo, psihološko-egzistencijalni način. Naime, ovdje se radi o tome zbog čega se mi, da tako kolokvijalno kažem, sekiramo oko djelotvornosti književnih kritika? Ja bih rekao da sve što se odnosi na književnu jednako se odnosi na umjetničku kritiku uopšte, dakle na likovnu, muzičku, pozorišnu itd. Šta mi, dakle, očekujemo od kritike? I, po mom mišljenju, ključno pitanje je da li previše očekujemo. Naime, tu se radi o činjenici stanja našeg društva. Naše društvo je, jednostavno, rovito društvo, destruirano svim onim što mu se desilo u posljednjim decenijama, a u principu i po pravilu, kada se jedno društvo destruiira kritika je, možda, prva na meti, iz vrlo jednostavnih razloga: društvo se destruiira radi jednostav-

nog cilja, da bi na pozicije odlučivanja dolazili mediokriteti, da bi dolazila prosječnost. I to je ono, zapravo, što nas brine oko cijele stvari i kada govorimo o književnoj i uopšte umjetničkoj kritici – negdje u primisli imamo stanje društvene kritike, jer su stvari jednostavno identične i na tom prostoru nam je najlakše odgonetnuti gdje su, zapravo, problemi. Ako pogledate, recimo, situaciju sa političkog stanovišta, izbori u jednom društvu su jedna od najradikalnijih, najvažnijih formi kritike – glasači imaju vlast četiri godine i onda imaju pravo i mogućnost da izađu i da smijene tu vlast. Nama se to uporno ne dešava, zato što su naši ljudi, zbog odsustva te vrste kritike, do te mjere, rekao bih, anestetizirani da to što loše žive, poskupljuje hljeb, gorivo itd. sve to ne odlučuje u njihovoj svijesti, nego odlučuje poruka medija, poruka vođe, poruka vjerskog lidera i dr. Dakle, mehanizmi unutar kritičkog mišljenja su do te mjere devastirani da to sad jednostavno samo ide od vrha, od političkog do književnog, pozorišnog ili kakvog drugog mišljenja. Ili, recimo, u jednom društvu jedna od najvažnijih formi kritike su sudovi. Sudovi, dakle, sude onima koji krađu, ubijaju i društvo se čisti na taj način. Samo ću vas podsjetiti na primjer Dragana Čovića, čovjeka koji je bio osuđen na pet godina, pa ga prijatelji iskupili, pa onda on imenovao ministricu pravosuđa i onda ga oslobodilo. Dakle, iz tog primjera se jako dobro da zaključiti stanje kritike u našem društvu uopšte, odnosno ono zbog čega se mi, kako rekoh, sekiramo – oko stanja književne, pa i svake druge kritike.

Damir ARSENIJEVIĆ:

Hvala vam. Imate li, možda, neko konkretno pitanje ili je to samo komentar?

Jasmina MUSABEGOVIĆ:

Mi malo vremensniji veoma se dobro sjećamo da nije tako rijetko bilo da se problem književne kritike, bilo na ovaj bilo na onaj način, aktualizuje na književnoj sceni, na javnoj kulturnoj sceni. Pritom se općenito mislilo ne samo na književnu kritiku, nego na kritiku uopšte, i mi se tih okruglih stolova i tematskih časopisa jako dobro sjećamo. Zašto je to bilo aktuelno? Možda je sad malo čudno da kažemo “smrt književne kritike”, zato što je taj dinamički odnos između djela i kritike jedan živ odnos i čini jedan kompleks, jedno tijelo u lancu autora, proizvođača, publike, vrednovanja i eventualnog ulaska, odnosno opstanka tog djela u historiji. Taj živi odnos nameće često to pitanje, jer na izvjestan način književna kritika je onaj prvi ispit kojim djelo zaživljava, ali to pretpostavlja, takođe, nekakvo sistematsko življenje, sistematsko življenje čak i u institucijama kulture, gdje su postojali instituti za književnost i za jezik i jake književne katedre, moćni časopisi. I sad se postavlja jedno vrlo jednostavno pitanje – i mislim da je to suštinski problem naše situacije – dokle književna kritika dopire, odnosno dokle i književno djelo uopšte dopire? Mi se vrlo dobro sjećamo da je svaka knjiga koja

je iole bila vrijedna bila čitana i vrednovana i u Beogradu i u Zagrebu i u Skoplju i u Sloveniji, čak. Vi se dobro sjećate da smo mi imali u književnim časopisima ljude koji su, osim knjiga na srpskohrvatskom, prikazivali knjige značajne i sa makedonskog, i sa slovenačkog područja, naravno da i ne spominjem svjetske jezike, što više ne postoji. To je minus kako za književnu kritiku, tako, naravno, i za ono što je podtekst, što je predmet književnog djela, to je samo djelo. Sad ste u situaciji da su mnogi naši stvaraoci, koji su danas značajni, na jugoslavenskom planu prosto getoizirani. To, naravno, zavisi i od situacije, o društvenoj uređenosti, od situacije u kojoj je Sarajevo stvarno najoštećenije, jer se ne čuje i ne čita i u Sarajevu ono što nastaje u Beogradu, Zagrebu, Nišu ili bilo gdje. E, to je taj domet, to je ono što nas prvenstveno boli, to je ono što nas sviju podjednako pritišće i što nas getoizira.

Damir ARSENIJEVIĆ:

Ja ću sad dati riječ panelistima, odnosno dati im priliku da odgovore na ovo i komentiraju.

Adisa BAŠIĆ-ČEČO:

Ovo pitanje – dokle djelo dopire? – mislim da je, u stvari, jako bitno i da se može nadovezati na ono što je profesor Lešić malo prije govorio o tome imamo li, u stvari, čitaoca? Očigledna je činjenica da je književno tržište iscjepkano, da je književna scena iscjepkana, ali ja mislim da je, u stvari, tu odlučno pitanje (oko toga se možemo složiti) da ljudi malo čitaju, da se zatvaraju svi u neke kućice, a čak i ljudi koji su prije aktivno čitali danas to rade sve manje, plus to da mladi ljudi, koji su završili škole, nisu nikad stekli naviku čitanja. Ja mislim da je to jako važno za dijagnosticiranje onoga šta se dešava. Moje je mišljenje da su u nekom trenutku ljudi jednostavno bili zbunjeni i pomislili da je važno sačuvati živu glavu i da je važno zaraditi novac i da su u toj silnoj panici počeli da gledaju na knjige i na književnost kao na nekakav hir ili kao na oduzimanje vremena dragocjenog za sticanje novca. To je zaista tragično, ali ja bih voljela da se nekako više razgovara sa klincima koji idu u srednju školu. Da se ide među njih, da pisci i kritičari idu više u osnovne i srednje škole, da pričaju s djecom. Eto, imamo svi podatke da 60% ljudi u Bosni nikako ne čita; ali voljela bih da ih nekako podstaknemo, da im preporučimo neku knjigu koja bi im se mogla dopasti, pa da ih namamimo da nešto čitaju. Jer, evidentno je da ljudi ne čitaju i da je u tom pogledu velika kriza. Mislim da je to zaista ogromna tema kojom bi se trebalo posebno baviti i zanima me ako neko ima mišljenje o tome, kako bismo se s time mogli nositi, odnosno ima li neko neki prijedlog kako se to može promijeniti?

Zdenko LEŠIĆ:

Nemam, naravno, nikakav prijedlog kako nagovoriti ljude da čitaju; ali, recimo, moja je ideja, već odavno, bila da te nečitatelje možemo podijeliti u nekoliko kategorija. Najbrojnija je kategorija nepismenih; prema tome, oni nemaju pristupa pisanom tekstu. Druga kategorija je onih koji su izašli iz srednje škole i u srednjoj školi izgubili želju da čitaju. Naši srednjoškolski nastavni programi, ne samo sad nego već dosta dugo, ubijaju volju za čitanjem. Ono što se događa u literaturi danas, u svijetu ili kod nas, nije prisutno u školi. Djeca izlaze sretna sa mature, i to sam mnogo puta i viđao – bacaju lektiru, udžbenike: nikad više! Meni je ostala u sjećanju anketa koju je, mislim, *Start* pravio dok ga je Kebo uređivao, u kojoj je učestvovalo desetak imena mladih estradnih umjetnika, pjevača, svirača itd. Jedno od pitanja je bilo: koju ste knjigu zadnju pročitali? Ako je neko i odgovorio da je nešto pročitao, to je uglavnom bilo ono čega se sjeća iz gimnazije. Ne znam, nisam obraćao pažnju na to koliko je ko proveo vremena od gimnazije, a sjećam se samo jedne, koja je rekla da je čitala *Tvrđavu* Meše Selimovića, a upravo je tada bila premijera *Tvrđave* u Narodnom pozorištu. Ja sam potpuno siguran da nije ni to čitala nego je gledala u pozorištu. Ali je bilo još nešto što me zastrašilo u toj anketi. Gotovo svi su govorili: pa, nemam ja vremena za to, ja sam umjetnik ili umjetnik, svejedno. I što da čitam, koja je svrha toga? Mislim, ta vrsta kulturnog života, bez obzira u kojoj književnosti ljudi pišu, to je jedan nagon koji imam i ja i ne možeš mu odoljeti. Kad otvoriš kompjuter ili, nekad, bijeli list papira, ne možeš da ne pišeš. E, sad, to je jedna strana stvari. A druga strana stvari je kako dobiti nekoga ko će ti to čitati, pa se onda to uvaljuje prijateljima: eto, pročitaj, kaži šta misliš.

Da li imam neki prijedlog? Ako se išta može učiniti to je, uvijek, ono od početka, od škole. Od škole, čije programe treba preispitati, čiju lektiru treba preispitati, to mislim uistinu. Ja znam da je to nacionalno jako važno. *Zeleno busenje*, palo mi je slučajno to na pamet, a mogao mi je pasti na pamet neko drugi iz drugog etnosa: šta je to važno mladom čovjeku od sedamnaest godina? I, naravno, mnoštvo drugih nepotrebnih knjiga. Mislim, negdje, da li u nekom od hrvatskih časopisa, ne znam da li još uvijek izlazi, ali izlazilo je neko vrijeme, *Bestseler*, list koji je pisao o tome koliko je knjiga prodano u jednoj centralnoj knjižari u Zagrebu u zadnjih petnaest dana, pa se onda čovjek suoči s tim da je prodano 3-4 primjerka i to je bestseler! Ja malo potenciram taj problem čitalaca, naravno, što kaže naš moderator, čitanje se transvertiralo u šta? U gledanje televizije i u čitanje revijalne štampe, u kojoj ima mnogo uzbudljivijih i zanimljivijih stvari nego u literaturi, ali je problem u tome da mladi čovjek shvati da uzbudljivost i zanimljivost nije u skandalima, i da ima nešto, tako da kažem, uzbudljivije u *Otelu* ili *Idiotu* nego u lokalnim velikim, krajnje nejasnim skandalima, ali to revijalna štampa razvlači i to je uzbudljivije. Muškarci uglavnom to i čitaju.

Enver KAZAZ:

Mene je profesor Lešić potakao na nešto što nosim, oprostite mi za privatnost, kao neku vrstu traume. Mislim, nije samo problem lektire kod nas u kvantitetu, jer ako pažljivo pogledate nastavne planove i programe vidjet ćete da su oni podijeljeni po nacionalnom ključu i da je to prava utakmica u lektirama među nacionalnim piscima. Problem je i u interpretaciji. Moja kćerka je čitala nedavno za lektiru Ćopićeve *Orlovi rano lete* i onda učiteljica pobunu dječaka protiv učitelja Paprike, koji je alkoholičar, tuče djecu itd., tumači kao njihovu neposlušnost, kao nešto što treba kazniti, a tamo se dječaci bore da im se vrati njihova ranija učiteljica koja je, zapravo, njima školu učinila dragim mjestom, a učitelj Paprika je njima školu učinio mrskim mjestom. Ja se sjećam da je nama učiteljica to interpretirala upravo kao pobunu dječaka, argumentiranu s jednim vrlo jasnim etičkim refleksom – na kraju tog romana ti dječaci se pridruže partizanskom pokretu.

E, sad, ako ste vi dobili jednu, tako da kažem, rigidnu patrijarhalnu interpretaciju, autoritativnu interpretaciju jednog romana, a Ćopić je naš najbolji dječji pisac, naravno da ćete kod djeteta prouzročiti otpor prema čitanju. Dobro je da je pomenuto *Zeleno busenje*. Ako imate neprestano ove velike historijske herojske naracije, jasno je da ćete stvoriti simbolički imaginarij u kojem postoji mačistička kultura, mačistička kultura jakog tijela, i onda ćete na ulici imati dječake koji tuču i ubijaju iz najjednostavnijeg razloga: hir, zabava itd. Da bismo promijenili taj odnos, jasno je da treba revidirati nastavne planove i programe; ali time nećete uspjeti vratiti knjigu. Knjiga je definitivno negdje na margini današnjeg komercijalnog merkantilističkog društva zabave, površnosti itd. Ali, pokušajte se boriti i da pluralizam interpretacija bude zastupljen u školama umjesto normativne patrocenične, rigidne, isključivo etničke autoritativne interpretacije. Sada dolazite do sljedećeg: naravno da jedan ideološki sistem koji tvrdi da je oborio socijalizam (a nije ga oborio, samo se konektirao na njega i totalitarniji je od njega) ne želi proizvesti škole kao mjesta dijaloga, niti akademske institucije kao mjesta dijaloga, nego upravo suprotno. Njemu je stalo da sačuva veliku figuru pretka, oca heroja etc.etc.. Kad je tako, ni ja ne bih čitao.

Bisera ALIKADIĆ:

U medijima se razgovara treba li vjeronauk u vrtićima? Moglo bi da se razgovara kako ide književnost među našu dječicu, a to je započeo Kazaz. Ja sam dječji pisac, pisac za djecu i, što je dio moga stvaralaštva, nađem se u školi, među malom rajom. Naravno, Andersena nikako ne mogu prestati da obožavam. Npr. *Djevojčicu sa žigicama*. Pitam ja djecu: kako se završava *Djevojčica sa žigicama*? Ustane jedna djevojčica i kaže: Srećno. Ja zinem. Učiteljica stane i lijepo mi kaže: Pa dijete je gledalo na kaseti! I šta da radimo mi pisci? Šta da rade naše knjige kad djeca imaju kasete? Eto, toliko za sada, možda ću opet biti izazvana.

Adisa BAŠIĆ-ČEČO:

Bitno je ovo što ste vi rekli, Bisera. Samo da ostane zapisano da Bisera jeste u lektiri, ali da nije ni u jednom upravnom odboru ni jedne škole. Javila sam se samo da ispričam jednu anegdoticu u vezi s ovim "bestselerima". Mislim, to je teška muka. Ja imam tu rubriku i sad, u jednom dijelu, treba navesti knjige koje su, kao, najtraženije. Ja znam da to nije najpametnije i da to kanonizira ali, uglavnom, suština je da ljudi pogledaju šta je popularno, šta se čita, da pročitaju i kažu: ma vidi, ovo ništa ne valja, a uzelo milione u Americi. Mene zabavlja da te liste pravim i da tražim knjige koje su najčitanije, ali bilo koji pokušaj da se nazove knjižara u Bosni i Hercegovini i da se izvuče od knjižara šta je najčitanije – ljudi, to je pakao, to nekad treba da pokušate čisto radi eksperimenta! Prvo, što telefon zvoni, zvoni, zvoni, i onda se ljudi nekako preko volje jave, onda su uznemireni što ih neko nešto pita jer ne bi baš bez šefa trebali na to da odgovaraju... Ako nekako i dođete do šefa, onda on ili ona misli, pa misli, misli, pa onda kaže: E, znaš šta mi dosta traže, ovo ljekovito bilje od Sadikovića! Ja sam mjesecima sanjala Sadikovića kao bestseler! Ali, eto, neka to bude kao mala ilustracija.

Damir ARSENIJEVIĆ:

Pitanje je zašto je Sadiković sad jedini reper, to bi bilo važno ispitati.

Ajla DEMIRAGIĆ:

Dobro veče. Nije baš pitanje, više komentar. Dakle, mislim da je ovdje problem što se vrlo često upotrebljava ta nesretna kovanica *vrijedna književnost*, i ja se iskreno nadam da smo mi već odavno prevazišli taj koncept *vrijedne književnosti*. Dakle, to je prvi problem. Zatim, ponovo bih se vratila na ono što je kolegica Adisa na početku naglasila, da se vrlo često ne pravi nikakva razlika između kritike koja je namijenjena upravo za časopise, novine, publikacije itd., i akademske književne kritike. Ali, kada je u pitanju nekakvo rješenje koje bih predložila, opet bih se vratila na ovu treću eru ili treću fazu u kojoj se nalazimo, o kojoj je sjajno govorio profesor Lešić, a to je da je u potpunosti potisnut taj koncept kritike i da danas ne postoji nešto što je praksa čitanja. Dakle, insistirati upravo na toj praksi.

Ono što je dio u kojem se ne slažem baš sasvim ni sa kolegicom Bašić je slijedeće. Ako uzmemo, recimo, blogove. Samo po tome koliko su određeni blogovi posjećeni, a ponekad imate i po sto hiljada čitatelja, ne možemo ustvrditi da se u Bosni i Hercegovini ne čita – i to je, recimo, pozitivna strana ove trenutne situacije. Mislim da je temeljni problem što su, upravo ako pođemo od te pretpostavke da se blogovi čitaju, određene osobe iznašle rješenje: kako da stupim u komunikaciju sa tom čitateljkom i čitateljem. Dok, recimo, ova zvanična procedura ili praksa između teksta i njegovog trajnog recepijenta nije razriješena, vi u knjižarama imate sljedeću situaciju: autorica je objavila svoju prvu zbirku priča 2005.

godine, a već 2006. godine niti u jednoj knjižari Grada Sarajeva ne postoje njene knjige, kao da se za godinu dana preselila na onaj svijet! I to je prvi problem.

Drugi problem je, naravno, da su, nažalost, knjige preskupe. Vi danas najčešće ne možete sebi priuštiti knjigu, čak i ako želite da je pročitate. To su problemi koje bi eventualno izdavačke kuće, u suradnji, naravno, s autorima i autoricama, trebali da razriješe, pa zašto ne i da prave elektronska izdanja, koja bi bila nešto jeftinija, pa da tek onda ustvrdimo da li se u ovoj zemlji čita ili ne čita. To je moj konkretan prijedlog. Hvala.

Zvonko BRKIĆ:

Moja javljanja najčešće ljudi shvate kao vrlo destruktivna, zbog mog načina razmišljanja. Ovdje sam došao zainteresovan temom i, evo, imao sam sreću da večeras shvatim da ima dovoljno ljudi koji se interesuju za književnu kritiku. Me ne u ovom slučaju mnogo više od književne kritike interesuje kritičko mišljenje. Ako je kritika način mišljenja, ako postoji dijalog kao osnovna forma kritičkog mišljenja, drago mi je što vidim da je ovoliko ljudi večeras ovdje i nimalo ne pomišljam da su mnogi to shvatili kao da potrče da spriječe, kako je najavljeno na plakatu, smrt književne kritike itd., nego upravo da su pozvani na dijalog. I u svemu ovome čuo sam, naravno, veoma zanimljiva izlaganja profesora Kazaza i profesora Zdenka Lešića i Adise, a čuli smo i ovaj tekst iz Beograda.

Mogu vam reći da mi je mnogo zanimljivije bilo ovo izlaganje čovjeka čijega se imena ne mogu sjetiti, koji je pomenuo društveni koncept, koji je govorio nešto o Čoviću, o sudovima itd. Zašto je to bitno? Bitno je, jer ja shvatam da je kritika, odnosno kritičko mišljenje, upravo način pobune protiv mediokriteta. Ako je istina da je izvršena smjena jednog sistema mišljenja ili vrednovanja, koji je dio jednog sistema i da je uspostavljen drugi i da u tom prvom talasu najčešće mjesta na vrhu dograabe mediokriteti, a to je, nažalost, uvijek, za mene je jako važno da na ovom mjestu postoji jedna kritična masa ljudi koji misle. Za mene je to već jedan poziv; ja to doživljam kao neki poziv na revoluciju. Ne morate se složiti, mislim, naime, na svojevrсну revoluciju mišljenja, ne revoluciju da mi sada idemo da tamo nešto mitingujemo, to nije revolucija, ali mislim na revoluciju mišljenja, što znači da ako oni koji misle počnu da traže svoj prostor, onda će ga i dobiti, a ako ne budu tražili svoj prostor, neće ga ni dobiti i na tome će se sve završiti. Hvala vam.

Damir ARSENIJEVIĆ:

Hvala najljepše. Još jedno pitanje, pa ćemo onda dati šansu panelistima da komentiraju.

Ivan ČUPIĆ:

Možda bi već bilo dobro, kada je riječ o anketama, izvršiti anketu o čitanju, jer mislim da bi bilo, kako da kažem, vrlo korisno znati koliko ljudi čita nekako iz svoje opcije naobrazbe ili širih vidika, a koliko radi toga što im je nešto preporučeno. Na primjer, student književnosti kad uzme temu za diplomski rad, on je svakako u obavezi da u tu svrhu čita određena djela. Ovo je što se tiče čitaoca. I drugo, kod ankete, kad je riječ o autorima, bila bi ipak korisna anketa da li je autorima draže čuti pohvale ili određenu kritiku, neslaganje. Što se tiče svrsishodnosti, ja smatram da je za autora uvijek korisnije čuti ono što se primjećuje, jer to njemu daje mogućnost da proširi dijapazon svoga djelovanja, a pohvala mu ništa ne donosi, jedino možda popularnost u masi itd. Toliko, hvala vam.

Ivan LOVRENOVIĆ:

Ja bih samo priložio tri opaske u vidu usmenih fusnota na sve ovo. Riječ je bila o školi, o čitanju u školi, o važnosti škole kao mjesta na kojem se stječe navika i potreba za čitanjem. Međutim, sa školom je uvijek isti problem, bez obzira na sistem. To govorim i iz određenog radnog iskustva. Škola je, odnosno školski program je nužno inertan i konzervativan. U prilog tome ispričat ću samo jednu malu ličnu anegdotu. Nekad davno, kad sam na početku svog radnog doba bio profesor u srednjoj školi, dogodilo mi se to da je tada, godinu dana ili dvije prije toga, bio objavljen *Derviš i smrt*, koji je, toga se stariji sjećaju, u trenutku zapalio ne samo cijelu Jugoslaviju nego se odmah prelio čak i u inozemstvo, što je bilo za naše prilike fantastično. I ja sam, naravno, imao potrebu da toj djeci, kojoj odlazim u razred, tu senzaciju i prenesem, da ih zagrijem za tu senzaciju, prije svega književnu senzaciju. I to sam uradio. Međutim, posljedice su bile ovakve: morao sam ići na odgovornost u takozvani regionalni prosvjetno-pedagoški zavod jer sam prekršio silno važne norme ponašanja. Naime, radio sam mimo i protiv nastavnog plana i programa. Ja vjerujem da je na neki način tako i sada, jer tako mora biti.

Drugo što je važno spomenuti kad govorimo o vitalnosti književne kritike, pogotovo ove recentne, a što nama danas ovdje u Sarajevu i u Bosni i Hercegovini silno nedostaje i što je također jedna indikacija stanja, to je da mi nemamo specijalizirane revije, ono što je najpodesniji, najprikladniji oblik za njegovanje i za kontinuiranim bavljenjem kritikom, to su one petnaestodnevne književne, odnosno kulturno-književne revije. Mi smo to nekad imali i to, moram reći, na zavidnom nivou. Danas mi to nemamo nikako, i ne samo da nemamo nego toliko je to nestalo iz vidokruga da niko čak i ne postavlja pitanje nedostatka takve jedne redovne publikacije. Nešto malo se kompenzira na Internetu, ali mi smo govorili, malo prije profesor Lešić je spominjao čak nekakav postotak pravih analfabeta. Ja bih vas upitao koliki je postotak danas ljudi u Boni i Hercegovini

koji se uopće mogu služiti Internetom? Ne znam koliki je, ali ja mislim da je u odnosu na ovo što mi pričamo drastično malen.

I treća stvar, koja bi na vrlo zanimljiv način sigurno mogla osvijetliti ovo kad govorimo o vezi književne kritike, književnosti same i stjecanja navika odgajanja za književnost. Vi ćete se, vjerojatno, svi prisjetiti slučaja koji je prije godinu ili dvije jedno vrijeme potresao Sarajevo i meni je bio jako dirljiv, moram priznati, i sada ga se često sjetim. To je onaj slučaj mladog pjesnika u srednjoj školi, Armana Alatovića. Mislim da je taj slučaj za ovu našu temu izuzetno slikovit. Dečko piše pjesme i očigledno je da ih ne piše samo onako, iz adrenalina, nego čovjek ima neku razvijeniju književnu potrebu. Napisao je pjesmu u kojoj je, kažu, uvrijedio Isusa, i nastao je džumbus. Nastao je džumbus u kojem su se na vrlo bizaran način, kao u nekom Klošmerlu, počeli potezati kojekakvi argumenti, od kojih ni jedan nije imao nikakve utemeljenosti ni u književnosti, a u kritici još manje. Kritike toj pjesmi njegovoj, naravno, dolazile su iz centara moći, iz današnjih centara moći, a to su religijske sredine. E, sad, mene je u toj priči najviše privuklo, zainteresiralo, i do danas, zapravo, ne znam cijeli kontekst, ta stvar da je mladi čovjek, čovjek koji piše pjesme i koji ih objavljuje u školskom almanahu, imao podršku svojih profesorica. To sad najedanput na prvi pogled potpuno mijenja ovu sliku o kakvoj smo do sada govorili. Dakle, na poticaj svojih profesorica on je pisao pjesme, i one su mu to uređivale i objavljivale, i čak je imao, kad je u javnosti izbila polemika, imao je čak javnu podršku tih gospođa, što je u ovakvom kontekstu bilo prilično građanski hrabro, moram reći. A onda, na kraju, dolazi poanta koja malo drukčije svjetlo baca na sve to. Ona se, barem za mene, sastojala u ovome: inkriminirana pjesma, koja čak nije ni tako loša iako je malo početnička, ta inkriminirana pjesma je direktni poticaj imala u knjizi Dona Brauna *Da Vinčijev kod*. I sad, naravno, to baca potpuno novo svjetlo i vraća nas na onu priču koju ste vi ovdje dobro predstavili, priču o bestseleru, o tržišnoj, merkantilnoj književnosti itd. itd. To je malo tužno u cijeloj priči, ali mislim da je ova priča vrlo poučna za ovo o čemu govorimo.

Damir ARSENIJEVIĆ:

Hvala, Ivane. Evo čuli smo. Ja mislim da se svi ovi komentari mogu svesti pod jednu opasku o transformaciji materijalnosti čitanja.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Samo jedna kratka napomena. Možda bi bilo dobro nešto vidjeti. Ima neka samorazumljivost koja je ovdje, kao, usvojena od svih, a sastoji se u tome da smo počeli da tretiramo čitanje i književnu kritiku negdje zajedno, pa samo došli do toga koliko se čita, kako se čita. Otprilike, književni kritičar je onaj koji čita i to bi bila, recimo, najskromnija i najminimalnija definicija. Ja nisam siguran ni da li je

to dobra definicija, i da li je najminimalnija. Možda je književni kritičar neko ko piše književnu kritiku, ali nismo sigurni da li čita. Naime, stičem dojam da je književna kritika ono što rade književni kritičari, ja ne znam da je iko više rekao od toga, ili mi se čini, ili sam propustio. Dakle, da li je književna kritika naprosto nešto drugo od čitanja i da li je nešto drugo od onoga što rade književni kritičari? Ako bismo htjeli malo ozbiljnije to da vidimo, recimo, tu bismo mogli reći da književna kritika pretpostavlja mjesto kritičara koje je u nekoj metapoziciji. Znači, kritika, da bi uopće bila kritika, mora biti smještena negdje u odnosu na onoga ko piše, u neku poziciju koja je, recimo, zasićena izvjesnom teorijom. Da biste sudili i vrednovali, vi morate biti u jednom kontekstu unutar kojeg imate određena mjerila, određene vrijednosti. To znači, imate određenu interpretaciju koje se držite i ne možete vršiti književnu kritiku a da ste interpretacijski neutralni, da ste puki čitalac. Ono što je dovelo u sumnju, i otuda značaj poststrukturalizma, otuda značaj ovoga što se dešava sa dekonstrukcijom, jeste da mi sad nismo sigurni u teoriju na koju se naslanja književna kritika. U našem kontekstu, bez velikih pravaca i interpretacija književne kritike, to se sastoji u sljedećem: da li su pisci, koji su bili proglašeni velikim piscima unutar jednog režima kritike (a režim kritike je uvijek režim lektire, a režim lektire je uvijek režim kanoniziranog čitanja ili interpretacije i uvijek je to, u posljednjoj instanci, određeni ideološki režim, jer nema lektire bez državnog razloga, bez angažmana države itd.); dakle, ako je u prethodnom režimu ovaj ili onaj bio veliki pisac, naš najveći pisac itd., da li on preživljava kao naš najveći pisac u drugom režimu lektire, u drugom režimu metateorije, to jest u drugom režimu ideologije? Kad se urušio sistem, počele su neke radikalne interpretacije, koje su rekle: Aaa, taj veliki pisac to je nešto najstrašnije, to je samo zlo itd. Vrlo je važno sad vidjeti ima li, osim toga što se zove novo ideološko čitanje, i pozitivna strana u tome? Urušavanje teorije koje književni kritičar uvijek koristi ima i pozitivnu svrhu. Možemo li pretpostaviti da u određenom novom ideološkom kontekstu, naprosto, jedan pisac ne preživljava jer nema ovu teoriju iza sebe, ne zato što je sad loša ideologija ili zato što smo izašli iz svake ideologije, nego, naprosto, mogu nam se desiti, recimo, tri-četiri politička režima sa njihovim ideološkim interpretacijama, pa veliki pisac u prvom preživi, u drugom nestane, u trećem je negdje osrednji, u četvrtom se ponovo javi kao veliki pisac. Ali, nemojte da bude dojam da se književna kritika postavlja negdje gdje je ona naprosto čitanje i gdje vi, naprosto, kažete: ima pluralizam, i sad to iščitavate, ima li tendencija unutar poststrukturalizma da čitate djelo u imanentnom slijeđenju njegove vlastite teorije. Dakle, i ovo ne treba propustiti, pisac ne piše bez teorije i bez ideološke matrice, u najširem smislu riječi bez vrijednosnog sistema. Dajte da vidimo šta je imanentna struktura djela, koliko se ona sama ostvaruje, ali nemojte da stvorimo dojam da je književna kritika negdje van te pozicije kritike. Zato književni kritičari neće da se zovu kritičarima, zato je kritika u izvjesnom smislu postala vrlo sumnjiva i zato ćete, možda, doživjeti kritiku ne-

kih ljudi koji imaju teoriju u koju vi ne možete da vjerujete, i onda vas vrlo radikalno kritikuju. Hvala.

Damir ARSENIJEVIĆ:

Hvala Ugi Vlasisavljeviću i ja mislim da bismo sada mogli da čujemo komentar panelista. Ja bih zamolio paneliste da, možda, isto tako razmisle i o tome šta bi, u jednoj rečenici, željeli da upute sa ovog skupa publici i da time i završimo diskusiju.

Adisa BAŠIĆ-ČEČO:

Ja sam već poručivala i tražila rješenje, pa ste mi se malo i smijali. Ja se javljam da kažem samo dvije stvari. Žao mi je što nismo zadovoljili profesora Ugu, ali onda možda naslov nije dovoljno precizno definisan, onda smo, možda, mogli govoriti o tome postoji li zaista kritika imanentna tekstu, ili se pitati kako kritika preživljava ove ideološke vjetrometine. I možda je zaista bila stvar do jednostavnog naziva večerašnjeg skupa. I samo još nešto, kratko. Nesporazum koji je očigledno nastao u vezi sa Ajlinim komentarom; nisam rekla da se u Bosni i Hercegovini ne čita, jer to, jednostavno, nije tačno. Ja sam, čak, od onih ljudi koji se stalno svađaju i objašnjavaju da to nije tačno, zato što poznajem mnoštvo ljudi koji čitaju. Ja sam, ustvari, htjela reći da mnogo ljudi u Bosni i Hercegovini ne čita. A druga stvar, pošto je ona spomenula blogove, opet smo krenuli sa ovom pričom blogovi, forumi... Ivan nas je opet podsjetio na svoju tezu da je postotak ljudi koji su internetski pismeni, odnosno koji koriste Internet, drastično mali. Ja mislim da se opet pokazalo da je ta tema vrlo zanimljiva, da treba o njoj govoriti, i evo, ja još jednom molim organizatore da, ako budu u mogućnosti, nekada naprave neku tribinu koja će biti posvećena tome, jer očigledno da tu ima i nesporazuma i mnogo teza koje bi trebalo propitati.

Enver KAZAZ:

Ja hoću da se zahvalim Ugi, jer on je postavio jedno pitanje koje je zaista izvan ovog što sugerira naslov. Naime, kako mi, zapravo, čitamo? Koji su modeli čitanja? Kakva su teorijska uporišta? Kakav teorijski instrumentarij preovlađuje u onom što mi imamo ili kao akademsku ili kao dnevnu književnu kritiku, kako god hoćete. Ni socijalistički kanon ni ovaj današnji kanon nisu čistili najbolje pisce, oni su ih samo reinterpetirali. Evo vam sad jedan od pokazatelja. Ja pokušavam da govorim o sljedećem. Nama se dogodio epistemološki preobražaj kritike, nama se događa da imamo na jednoj strani zadržani tradicionalni pozitivizam, pa onda imamo strukturalizam i sve imanentne metode, pa onda poststrukturalizam i to je ono što je dobro. Dakle, imate zametak dijaloške scene, a šta će iz te

dijaloške scene izaći, imate pet, šest ili sedam godina, koje su zaista prekratak period da biste mogli da potpuno pouzdano deskribirate, analizirate tu scenu. Ugo je tu debelo u pravu, imate sljedeće: da je prije svega, i tu se najbolje ogleda djelovanje ideologije na školsku interpretaciju, ostao isti poredak veličina. Dakle, ne možete izbaciti Andrića, ne možete izbaciti Selimovića, ne možete izbaciti Dizdara, ne možete izbaciti Kulenovića, i sad ću vam ilustrirati kako ide borba interpretacija, odnosno kako ide borba za simbolički poredak društva. *Ponornica* Skendera Kulenovića čita se, zahvaljujući predgovoru Fahrudina Rizvanbegovića, kao priča o bošnjačkom kulturalnom identitetu, u kojoj postoji figura *našeg dobrog oca*, doslovce citiram, *figura našeg dobrog oca*. I onda se u srednjoškolskoj interpretaciji ne čita ono što zaista tekst podrazumijeva, a to je kriza patrijarhalnog sistema, raspad jednog feudalnog sistema i feudalnog patrijarhalnog tipa porodice, pojava individualnih glasova na kulturalnom horizontu, kritika jednog pretjeranog hedonizma (i to muškocentričnog) u tom romanu, decentriranja sistema vrijednosti koje podrazumijeva patrijarhalna porodica i – šta ste dobili? Skender Kulenović je reduciran u jednoj takvoj interpretaciji na patrocetričnog etničkog pisca! Ili drugi primjer, slučaj *Derviša i smrti*. Imate tamo onu priču o tekiji, koja je, zapravo, metafora ili prostor koji upućuje na sljedeće: da je u sami centar ideološke moći upućen špijun, da špijun u tom centru ideološke moći radi; onda imate prekodiranje, reinterpetaciju... Kad bismo sad pažljivije analizirali taj sistem, vidjeli bismo da vladajuća ideologija i te kako radi svoj posao.

Ovoga što je Ivan pominjao ja se sjećam, sad ću ga nadopuniti. Direktor škole je natjeran da se izvinjava iako su časne nastavnice stale u odbranu tog dječaka. A mi ne znamo da li je takav gest nastavnice incident ili pravilo. Da li na osnovu tog događaja možemo donositi zaključak o tipu interpretacija? Oni koji imaju djecu i posjećuju školske predstave moći će da vide kako se, recimo, za vrijeme državnih praznika, kad smo mi bili tjerani da pjevamo: "*Stupaj, slavne zastave razvij, ponosna čelična zbita, ti kuješ bratstvo, slobodu i mir jer si armija Tita*" – sad umjesto te pjesme za dvadeset peti novembar, Dan ZAVNOBiH-a, imate Bašagića! Dakle, imate, kako da kažem, neprestano pervertiranje u interpretaciji. Ali, to je ozbiljan problem jedne ozbiljne socio-kulturne analize i strategije proizvodnje identiteta.

Ja ću uputiti na još jednu stvar. Ne sjećam se da se profesori književnosti sarajevskih gimnazija, srednjih škola ili bilo čega drugog, čast izuzecima, da se oni viđaju na ovakvim dijalozima i uopće na kulturnim manifestacijama. To vam je otprilike ovako: ljekar završi medicinu i nikad više se ne interesira za novu ponudu lijekova na tržištu; i to je zapravo stanje duha. Nadalje, ako sad ozbiljno razmislite o tom problemu djelovanja ideologije, vi ćete vidjeti da u većini slučajeva ovi koji šire velike ideološke naracije ne učestvuju u književnom životu! Nisu sposobni da uđu u, kako da kažem, trenutnu književnu praksu. Ja se ne sjećam da je ijedno veliko akademsko ime, pogotovo ono koje izučava nacionalnu litera-

туру, ovdje u posljednje vrijeme napisalo ili studijski esej o tekućoj književnoj praksi, ili običan književno-kritički tekst. To je posebna priča. Čekate da pisac umre, e, onda sjednete i oposlite njegovu, ja to zovem dženaza kritikom. Dženaza kritika se onda pretvara u širu kritiku, tj. samo ja mogu da tumačim ono što je istina u literaturi.

Damir ARSENIJEVIĆ:

Hvala Enveru Kazazu. Zahvalio bih se panelisticama i panelistima na njihovim izlaganjima i zahvalio bih se svima vama što ste aktivno sudjelovali u ovoj diskusiji i smrzavali se zajedno s nama.

JESU LI MEDIJI OPASNOST ZA DEMOKRATSKO DRUŠTVO?

Moderator:

– Boro Kontić, direktor Mediacentra, Sarajevo

Uvodničari:

– Senad Avdić, glavni urednik *Slobodna Bosna*, Sarajevo

– Faruk Borić, glavni urednik *Oslobođenje*, Sarajevo

– Pejo Gašparević, dopisnik *Hine*, Mostar

– Veselin Gatalo, pisac i publicist, Mostar

Gradska galerija *Collegium artisticum*, Skenderija, ponedjeljak, 31. marta/ožujka u 18 sati

Boro KONTIĆ:

Da li je ovdašnja demokratija opasnost za medije?

Kada su (a ne jesu li?) mediji opasnost za demokratsko društvo? – to bi, možda, bio precizniji naslov. Zaista nije fraza da su mediji ključni korektiv za svako društvo koje želi biti demokratsko. Čak se danas nerijetko zaključuje da su mediji četvrti stub demokratske vlasti, uz ona tri iz klasične političke teorije (zakonodavna, izvršna i sudska).

No, cijeneći namjeru organizatora, vjerovatno najpribližniji odgovor bio bi da su mediji opasnost kada za adresu nemaju ukupnu javnost ili kada iznevjere vlastite profesionalne postulate (tačne činjenice, pa onda na tome zasnovan komentar, citiranje najmanje dva izvora itd.), odnosno nekritički prenose informacije ili postanu zagovornik nečijeg interesa.

Istovremeno, i ne bez ironije, moglo bi se postaviti pitanje i iz drugačijeg ugla: da li je ovdašnja demokratija opasnost za medije? "Demokratija" shvaćena po etničkoj i partijskoj pripadnosti, neodgovorna prema posljedicama koje uzro-

kuje, neosjetljiva na bilo kakvu kritiku, samozadovoljna, arogantna i nekvalifikovana – ali sa dubokim prezirom prema javnosti.

Gledajući ovdašnju medijsku sliku, učas bismo je mogli skicirati kao torbu prepunu problema: fakultetsko obrazovanje budućih novinara, ako ga uopšte ima, uglavnom je teorijsko i najmanje vezano za praktične aspekte profesije; posao je slabo plaćen, sa nedovoljnom društvenom zaštitom; zapošljavanje je bez kriterija i obrazovnih standarda; prisutna je politička kontrola i pritisak na medije; ekonomska zavisnost većine medija ima duboke implikacije, uključujući samocenzuru; tabloidizacija i njegovanje senzacionalizma su dominantni nedostatak istraživačkog novinarstva; pocijepana novinarska društva uglavnom bez uticaja; itd.

S druge strane, ti isti ljudi štampali su dobre tekstove i pravili solidne RTV programe usred rata; objavljivali tajne iz političkih i mafijaških krugova; rizikovali svoje živote u otkrivanju duboko skrivenih podataka ratno-profiteriskih lanaca; i još uvijek su jedini otvoreni kanal za izricanje mišljenja najšire ovdašnje javnosti.

Ovdašnji medijski sistem u potpunosti se uklapa u prepoznatljivi južnoevropski model novinarstva (prije svega mediteranske zemlje – Italija, Španija, Portugal, Grčka), koji je takođe vidljiv i u Latinskoj Americi, a koji se odlikuje visokim stupnjem političkog paralelizma (Hallin&Papthansopoulos, *Political clientelism and the media*). Za ove zemlje je zajedničko kasno ostvarivanje slobode štampe i kasni razvoj komercijalnih medija.

Karakterišu ga mali tiraži novina (47,5 na hiljadu stanovnika u Portugalu ili 111 u Italiji u odnosu na, recimo, 623 na hiljadu stanovnika u Danskoj). Ovaj model novinarstva najviše je baziran na ličnim stavovima i komentaranju, te ima tradiciju zagovaračkog (*advocacy*) novinarstva, za razliku od angloameričkog, koje insistira na profesionalnoj neutralnosti i činjenicama. Unutar ovog modela je vidljiva kontrola medija od strane privatnih interesa povezanih s političkim ambicijama, politički pritisak na javne emitere i regulatorna tijela, te ograničene mogućnosti za razvoj novinarstva kao autonomne profesije.

Ukratko, političke teme su u središtu interesa medija, što uzrokuje nedostatak strogog razlikovanja između političkog aktivizma i novinarstva. BiH se nalazi u kategoriji "djelimično slobodnih zemalja" na listama međunarodnih organizacija koje ocjenjuju stupanj slobode štampe. Osnovna zamjerka je nizak nivo profesionalizma i sve veća ekonomska zavisnost medija.

Ne znam koliko su, bar one prve teze za današnji razgovor o medijima, značile nekoliko bitnih tačaka i, posebno, odnos medija prema društvu, ali i ono što je isto tako jako bitno – odnos društva prema medijima. Za uvod u ovaj razgovor ja sam naveo nekoliko činjenica koje se direktno odnose na medije u Bosni i Hercegovini. Naš medijski sistem jako je sličan onom što su teoretičari medija

ustvrdili za mediteranski, južnoevropski tip medija, a u kojem nije naznačena Bosna i Hercegovina, bar ne u onim knjigama koje sam ja uspio da vidim – nećete vjerovati, čak ni Francuska, Italija, Španija i Grčka, ali se podrazumijeva i ovaj region. Vjerovatno ćete prepoznati, kada se radi o našem prostoru, da je to medijski prostor gdje su komercijalni mediji kasno nastupili i gdje su tiraži novina vrlo mali. U tim podacima se navodi primjer, recimo, Portugala, sa četrdeset sedam primjeraka na hiljadu stanovnika, u odnosu na jednu Dansku, sa šest stotina i nešto primjeraka na hiljadu stanovnika, a mi na ovom prostoru smo bliže Portugalu. Dakle, to je tipično za ovaj mediteranski tip u odnosu na anglosaksonsko novinarstvo, gdje su, zapravo, profesionalna neutralnost i činjenice najvažnija stvar u medijskom poslu.

Istovremeno, jako dobro znate kroz koji je historijski i svaki drugi prostor prošla ova država u posljednjih petnaestak godina od rata. U Bosni i Hercegovini za vrijeme rata, odnosno odmah poslije rata, broj medija je u jednom trenutku iznosio čak blizu tri stotine; negdje krajem devedesetih godina Bosna i Hercegovina bila je jedna od zemalja svjetskih rekordera po broju medija u odnosu na broj stanovnika. Sada je u tome malo više racionalnosti, ali broj medija još uvijek je jako visok za zemlju u kojoj se novinarstvo shvata više kao patriotski nego kao profesionalni čin, i u kojem je jako teško baviti se ovim poslom, iz prostog razloga što su tiraži jako mali, a prostor za radio i televizijske kuće izuzetno sužen, i zato jer je marketinški kolač jako malen.

Dakle, to su neki elementarni okviri za današnji razgovor, a ljudi koji će dati svoja uvodna izlaganja to će, sigurno, detaljnije i bolje naznačiti. Najprije Faruk Borić.

Faruk BORIĆ:

Kako medijski preživjeti tranziciju i politički razdijeljeno društvo?

Za brojne probleme u kojima se nalazi bosanskohercegovačka medijska scena, kao i cjelokupno društvo, zajednički odgovor sadržan u jednoj riječi jeste – tranzicija. Taj bolni proces prelaska iz komunističkog, totalitarnog društva i istovjetnog stanja svijesti, u liberalnodemokratski, pluralističko-racionalni društveni kontekst i isto stanje svijesti, bio bi bolan i bez razarajućeg učinka koje je imao rat.

Dakle, primarno pitanje je imamo li mi u Bosni i Hercegovini doista razvijeno demokratsko društvo ili tek njegov zakržljali, tribalno izdijeljeni oblik? Ako je stvarnost bliža potonjem odgovoru, da li onda mediji mogu biti više od preslike društva? Po svojoj edukativnoj, odgajajućoj funkciji – mogu, jer tržište i profit su neumoljivi i uzimaju primat nad svim drugim funkcijama.

Neposredne poslijeratne godine uzimaju se kao period u kojem su nezavisni mediji bili istinska avangarda društva, postavljajući brojna pitanja – od ratnih zločina, preko evidentnih slučajeva korupcije i kriminala u nastajućim oligarhij-

skim grupama, sve do regionalnog uvezivanja i pravljenja mostova prema Istoku i Zapadu. Snaga tog medijskog zamaha trajala je tamo negdje do 2000/2001. godine. Istrošilo se mnogo toga, počevši od međunarodnih donacija usmjerenih ka razvoju medija, preko velikih tema koje jesu ostvarile utjecaj u javnosti, naročito manjinskoj urbanoj, ali medije sistemski nisu pratila ostala tri klasična staleža svakog demokratskog društva – od Monteskeja naovamo: spomenimo samo da se reforma pravosuđa desila tek godinama nakon ključnih istraživačkih tekstova iz oblasti ratnih zločina, korupcije, kriminala.

Dakle, u etnički podijeljenom društvu i državi (sa tek četiri-pet multietničkih oaza koje ne rastu nego se, dapače, smanjuju), nakon što je presušila međunarodna pipa, mediji (prevashodno mislim na štampane, jer iz tog miljea i dolazim), bili su prisiljeni na surovu tržišnu utakmicu za koju nisu bili dovoljno spremni ni novinari ni čitalačka publika. Procvat bulevarske, žute štampe, kao i *trash* programa na komercijalnim televizijama, zasnovanim na gaćicama poznatih (ili nedostatku istih) i pornografiji *celebrityja*, uzele su primat, baš kao u stihu pjesme *Zabranjenog pušenja* o umjetniku koji nije želio da bagateliše svoju umjetnost: *Raja traži veselo, ko će slušati tuđu muku*. Žalostan je podatak da je prvi "domaći" medijski produkt takve vrste imao više čitatelja nego tri najpoznatija i najpismenija medijska magazina u Sarajevu – zajedno.

Ako ovim činjenicama pridodamo i realitet da danas tri konstitutivna naroda imaju svoje tri dnevne novine, odnosno tri klero-naciokratske oligarhije koje su uspjele stvoriti gotovo patriotski osjećaj pripadnosti odabirom novina *na matičnom jeziku*, dobijamo sliku objektivnih problema u kojima se novinarstvo nalazi, problema koje mu nameće društvo u svojoj cjelovitosti.

Vratimo se pitanju jesu li i kada su mediji opasnost za demokratsko društvo.

Počnimo od kontrapitanja – *kakvo* je demokratsko društvo kojem mediji mogu naštetiti? Da li je upitna novinarska angažiranost na promjeni vlasti? Ili, možda, promjena sistema vrijednosti? Da li je problem što pojedini mediji promoviraju niže i srednje kulture nauštrb visoke, elitističke?

Dinamička ravnoteža, a ne očuvanje *statusa quo*, jeste ono što bi medijski podsistem trebao činiti u jednom demokratski razvijenom društvu. Frustracija koju medijski radnici imaju zbog godina ignorancije njihovog istraživačkog rada od ostalih poluga vlasti, prijeti da pretvori medijski angažirano novinarstvo u politički obojen proizvod. Također, nije zgoreg pomenuti da su pojedini medijski radnici i medijski vlasnici odavno dio društveno-političkog *mainstreama*, dio miljea "donosilaca odluka", njihovi punopravni neformalni dijelovi, čak i lideri. Takvih primjera iskorištavanja medija u političke i privatne svrhe – ima, nažalost, bezbroj.

Opasnost koja potiče iz samih medija tiče se *nedovoljne educiranosti* novinarskog kadra. Još 1990. slovenački teoretičar medija France Vreg je kazao kako su najveći problemi medija u Jugoslaviji – novinari sa srednjom stručnom spremom.

Nažalost, formalna izobrazba na visokoškolskim ustanovama u Bosni i Hercegovini, uključujući i onaj najstariji, Fakultet političkih nauka u Sarajevu, na izuzetno je niskim granama. Posljedica toga je hipertrofija slabog kadra, koji sa fakulteta izlazi bez osnovnih znanja o novinarskim formama i kako da ih praktično primijeni. Izlika da primat imaju knjige naspram zanata jednostavno ne stoji (svjedočim vlastitim primjerom kao *soršeni* student odsjeka žurnalistike na FPN-u: i čitanje knjiga je u drugom planu, preovladava skriptarenje i partijske veze). Odgovor zašto fakultet producira slabe novinarske kadrove možda leži u činjenici da i oni koji podučavaju buduće novinare i sami nisu ostvarili nikakvu karijeru u novinarstvu.

Kao alternativa klasičnom obrazovanju nudi se nekoliko novinarskih škola u našoj državi, koje preslikavaju standarde evropskog kontinentalnog i anglosaksonskog novinarstva. Osnovni problem sa ovim školama jeste što u njihovom programu ne postoji šira teorijska podloga koju novinar danas mora imati. Novinar danas mora čitati minimalno dvije knjige sedmično, kako bi gradio svoj stil i razlikovao se od mehaničkog prenosnika izjava političara i ostalih javnih djelatnika.

Nedostatak istraživačkog novinarstva, odnosno upliv kvaziistraživačkog novinarstva, problem je koji prijete i novinarstvu i društvu. Svakodnevna upotreba riječi *skandalozno* prijete da obezvrijedi i riječ, i novinarstvo i novinarski trud, a samim tim i društvenu funkciju uspostavljanja dinamičke ravnoteže u društvu. Nedostatak istraživačkog novinarstva povezan je sa nedostatkom vremena i novaca. Vrijeme je danas gotovo izgubljena funkcija, naročito u dnevnom štampanom novinarstvu. Vrijeme radi protiv dnevnog istraživačkog novinarstva, jer su novinari, s jedne strane, opterećeni ispunjavanjem norme – tako da često svoje tekstove predaju *pro forme* radi, a s druge strane postaju previše povjerljivi prema izvorima koji im pružaju “relevantne informacije”, bez da iste provjere na drugom mjestu, od drugog izvora. Nedostatak vremena često ide i sa nedostatkom sredstava – novinari su jeftina radna snaga, nerijetko potplaćena, i često se tu ulazi u vrtoglavost – novinari ne rade mnogo, jer nisu adekvatno plaćeni, a zatim – novinari ne budu adekvatno plaćeni, jer njihov rad je na minimumu.

Umjesto zaključka. Moje izlaganje svodi se na sljedeće: naše tranzicijsko društvo još nema izgrađene demokratske sisteme vrijednosti koje bi mediji mogli usvojiti, ažurirati, “apdejtovati”, niti rušiti, ako ih smatraju dekadentnim, pogrešnim, neadekvatnim. Politički amaterizam koji mahom vlada, i ostvaruje minimum komunikacije sa medijima, naročito u smislu prihvatanja korektivne uloge koju četvrti stalež ima. Na to se nadovezuje hipertrofija patriotizma, odnosno patriomanije (M. Nuhić), koje su pojedini mediji preuzeli da bi osvajali publiku po etničkom ključu. U takvom društvu, u kojem 13 godina nakon rata funkcionira poremećena realnost, teško da mediji mogu naškoditi, a teško da se i mogu otvratiti uplivima takve frustrirajuće stvarnosti.

Boro KONTIĆ:

Veselin Gatalo, književnik iz Mostara. Bilo bi jako dobro da vidimo kako izgleda taj pogled iz vana prema medijskoj situaciji u Bosni i Hercegovini.

Veselin GATALO:

Ako su novinari opasnost za društvo, onda s društvom nešto nije u redu

Vještina ispunjavanja novinskih stupaca ili minutaže na radiju ili TV-u čini čovjeka novinarom. U drugim zemljama to uglavnom nije dovoljno. Pri tom treba i nešto suvislo kazati, dati diskursu nešto svoje, obojiti minute i kolone onim "nečim" što čini novinara drukčijim od običnog prepričavača događaja. Mada, ponekad, naročito kod nas, ta objektivna pripovjedna struktura ustupa mjesto tom "nečemu", ili čak samoj ideji vodilji – ideologiji, zbog koje je često i sam prilog (članak, kolumna, minute...) i napravljen.

Jesu li novinari opasnost za demokratsko društvo?

Nisu. Ako jesu, društvo nije demokratsko. Ako su novinari opasnost za društvo, nešto s društvom nije u redu.

Novinari mogu biti opasnost za društvo, naročito nezavisni novinari, ali ne za svako društvo. Za društveni poredak Sjeverne Koreje, Staljinove Rusije ili Kastrove Kube, mogu biti i te kakva opasnost. Novinari su opasni za društvo koliko je i istina opasna za društvo.

Pri ovome bih ja, *part-time* novinar i *full-time* pisac i pjesnik, razdvojio društvo i državu. Novinari koji služe društvu nisu isto što i novinari koji služe državi. Društvo je, usudio bih se reći, snažnija i dugotrajnija kategorija od države, puno stabilnija i samoodrživija. Pogotovo ako znamo vijek trajanja države na ovim prostorima, jer je i vijek trajanja društava koje se sreću po kafanama često duži od vijeka trajanja države.

E, sad, isplati li se biti novinar u službi demokratskog društva? Po mom iskustvu – ne! Puno je profitabilnije biti državni ili nacionalni novinar, što u izvjesnim slučajevima ne isključuje jedno drugo. Društvo od 3-4 miliona ljudi heterogene strukture i neizgrađene individualne svijesti, ne ostavlja puno mjesta izboru. Između dva članka treba nešto staviti pod zub, nasuti benzin, nahraniti dijete i negdje prespavati. Društvena novinarska sisa ne postoji, državna ili nacionalna (nekad i jedno i drugo istovremeno) se još i nađe. Dakle, pametan i pragmatičan novinar će svirati u državne i nacionalne diplo, izbaciće društvo i zadržati onoliko etike i objektivnosti koliko može, ili tek toliko koliko da ga vlastiti pricipi ne udare po glavi.

Tiraži dnevnih novina od nekoliko hiljada, sedmičnih od nekoliko stotina, čine da objektivno novinarstvo u službi civilnog demokratskog društva, u tako maloj bari punoj novinarskih krokodila, pretvara sebe u apstraktan pojam i

otvoreno istura bijelu zastavu pred najezdom države i nacije (nekad oboje istovremeno).

Cijena za novinarstvo koje služi demokratskom društvu i pojedincu, visoka je. Pogotovo u zemlji u kojoj ministri ostaju bez života, novinari bez nogu, ljudi bez dostojanstva, gdje se istina kamenuje na svakom koraku, i to od onih koji bi na njoj trebali insistirati i na istini graditi karijere. U traženju državnih i partijskih sisa i kačenju za iste, izgubio se smisao profesije. Etiku više niko i ne spominje.

Tek ponekad, poneko, i uz strašnu cijenu i opravdan strah, prikaže u članku, izvještaju, kolumni, i potpunu (cjelovitu) istinu. Gotovo uvijek sa teškim posljedicama po autora.

Zemlja sa neriješenim nacionalnim pitanjem, nejasnog uređenja i neodržive privrede, ljudi koji se s pravom i razlogom boje jedni drugih, zemlja sa više od tri historije, istorije i povijesti, ne može sebi priuštiti ni pravo novinarstvo. Hibrid koji sada ima ne čini zemlju više zemljom, niti novinarstvo više novinarstvom.

Jedino čemu novinar u BiH može težiti, priznanje je dobijeno izvan granica nesretne zemlje uglavnom nesretnih ljudi.

Države sa kontinuitetom, tradicijom i jednom istorijom, u velikoj su prednosti. Između ostalog, puno su privlačnije za dobre novinare. Iako, lošima se puno lakše snaći u BiH. Ako se i nema talenta, nađe se kakva sisa. Državna ili nacionalna, nije važno. Samo neka kapa.

U zemlji nepoznatog broja stanovnika, nepoznate strukture stanovništva u gradovima, u zemlji u kojoj se još spominju ruralno, urbano, raja, papci – ne vidim puno mjesta za nešto što je izvan uređivačke politike nekog medija. Ja objavljujem ponekad u štampanim medijima, često objavljujem na Internetu, i to kad mi neko stane na žulj i kad stvarno imam nešto podijeliti sa nekim. Ja bih to nazvao nekom vrstom pripovjednog novinarstva, iako taj žanr ne postoji. Uglavnom, razlika je između mene i kolumniste u tome što ja pišem kad imam šta reći, kad imam nešto podijeliti s drugima, a kolumnista piše uvijek i uvijek ima mišljenje. Kao što ne postoje stranke u Bosni i Hercegovini koje nisu nacionalne, mislim da ne postoje ni printani mediji koji nisu nacionalni. Ovo je malo teško za čuti, ali meni je lako za reći zato što nemam urednika, nemam uređivačku politiku i stojim iza toga.

Što se tiče novinarstva, mislim da je to jedan vrlo jak bastion slobode govora, slobode pisanja, slobodnog izražavanja mišljenja. Baš taj intelekt, recimo gospodin Pejo (Gašparević, *op. ur.*) zna, on prati sigurno ove portale u Hercegovini, recimo *Poskok info* ima prihod od sto dolara mjesečno od izvjesnog Amerikanca kome se svidio sajt, i urednik objavljuje sve što smatra dovoljno čudorednim i to se čita nevjerovatno. Mislim da ti Internet portali imaju više čitanosti od većine printanih medija u Hercegovini. Uglavnom biram medije koji neće potvrditi moje mišljenje, za razliku od većine ljudi koji biraju medije koji će potvrditi njihovo

mišljenje. Samim tim i čitateljstvo je, možemo reći, nedemokratsko. Daleko od toga da ja cijelim ljude po tome odakle su, jesu li iz Republike Srpske, jesu li iz Federacije, uglavnom za mene ne postoje te relacije, agresorski entitet ili tome slično, savršeno mi je svejedno. Ponavljam vam još jednom, nemam urednika pa mogu ovako govoriti. Uglavnom, što se tiče novinarstva bojim se da baš i ne evoluiramo ovdje, ljudi se bore za novinsko tržište, elektronsko ili bilo koje drugo medijsko, time što će ljudima učvrstiti njihova uvjerenja. Dok, recimo, ljudi u Francuskoj, tamo sam relativno često, oni traže drugo mišljenje, oni traže nešto što će ih natjerati da sami sebi postavljaju pitanja, da sami prave konstrukcije i da sami zaključuju. Kod nas, recimo, novinar donosi zaključak, on optužuje, osuđuje. Znači, nema tu više nepostavljenih pitanja, zna se sve, uglavnom je sve već rečeno i ponavlja se. Malo defetistički zvuči, ali bojim se da ova tranzicija koja u Bosni i Hercegovini ide od lošeg ka gore, prijeto da i novinarstvo odvede od lošeg prema još gore.

Boro KONTIĆ:

Hvala, Veseline. Da čujemo još i trećeg predviđenog uvodničara, našeg kolegu Peju Gašparevića, koji je stigao iz Mostara. On je dopisnik HINE, novinske agencije iz Hrvatske sa sjedištem u Mostaru.

Pejo GAŠPAREVIĆ:

Hvala, Boro. Srdačan pozdrav svima.

Prelazeći na tematski dio svog uvodnog izlaganja, ja bih pošao od one narodne mudrosti koja kaže da ništa toliko ne osvjetljava kao vlastito iskustvo, pa bih ja posegnuo za jednim svojim skromnim vlastitim iskustvom, radeći osam godina za BBC-ove programe. Urednici su uvijek govorili, što sam ja nastojao i prakticirati, da nije bitna brzina vijesti. Bitnije je da se ona pokaže točnom. To je jedno važno geslo. BBC-ova je škola ono što je Mančester u nogometu. Oni znaju zašto imaju takav pristup. Dakle, bitnije je reći istinu, pa makar i zakasniti, nego požuriti, pa reći krivu činjenicu ili neistinu.

To je jedna strašno važna stvar koja, čini mi se, baš nedostaje nama u Bosni i Hercegovini. Urednici i producenti BBC-ija uvijek su tražili da u priložima koje sam ja slao iz Bosne i Hercegovine, baveći se pomalo i cijelom regijom Balkana, pokušam anticipirati događaj, što neka činjenica može značiti? Koji je njen smisao? Ali, tu je važna metoda. Nužno je uvijek prvo reći činjenicu, pa tek onda, na temelju činjenice, upustiti se u prosudbe razvoja događaja. Kod nas je i u tom pogledu obrnuta situacija. Postoji razvijena navika, neću reći da je to kod sviju, ali znatno je ta navika razvijena, da novinari i mediji prvo izreknu sud, ocjenu, vrijednosni sud, pa eventualno se neki sjete ili ne sjete činjenice, tako da mi imamo u Bosni i Hercegovini u medijima jednu, nadam se da neću biti pretenciozan ako

kažem preplavu sudovanja po medijima. To je jedna situacija koja, po mom mišljenju, prlja ono što bismo htjeli da zovemo bosanskohercegovačko društvo.

Možda bih malo još posegnuo za iskustvima u svijetu, kako su se mediji i novinari vladali u konfliktnim područjima kroz povijest. Recimo, vrlo je sugestivno čitati Čerčilove memoare. Čerčil je čovjek koji je imao iznimno zanimljivu biografiju: bio je i novinar, bio je vojnik, bio je vojni strateg, bio je državnik, bio je predsjednik vlade, bio je književnik i dobio je Nobelovu nagradu, a nije nikakve škole učio, bio je samouk. On je ratovao, recimo, u Kubi, i sudjelovao je u borbama prsa u prsa i onda, nakon borbe, ako ostane živ, a ostao je živ, piše novinarski izvještaj i dolazio je u sukob sa svojim vojnim pretpostavljenim, jer po njihovom mišljenju odavao je vojne taktike i vojne tajne. Pošto je bio mangup, uvijek se branio time kako njegova priča neće doprijeti do bojišnice, nego je to za britansku publiku. Dakle, vrlo je važno za koju publiku radiš i u tom pogledu se kreira i odnos novinara prema nekoj situaciji. On se isto tako u svom opširnom memoaru bavi i fenomenom neprisiljene lojalnosti medija i novinara, uzimajući opet primjer Velike Britanije, kad su svi bez iznimke, u onom slučaju kad je Hitler krenuo u osvajanje svijeta, ne tražeći od svih medija i u Britaniji novinara, niko od njih to nije zahtijevao, ni vlada ni parlament, oni su se naprosto spontano stavili na raspolaganje britanskoj vladi. To je jedno vrlo zanimljivo iskustvo, to je bila jedna situacija neupitnog entuzijazma i uvjerenosti da se i novinari bore za pravu stvar ako se bore protiv fašizma. To je razlog da ja u vrednovanju pozicije medija i ovdje kod nas uvijek pokušavam biti obazriv, jer mi svi, ovakvi kakvi jesmo narodi, građani, svi imamo nekakve svoje ideale i svi imamo nekakav svoj kriterij ispravnosti svoje pozicije, tako da ono što se meni, možda, može učiniti kao nešto neprihvatljivo, kao nešto opasno, s druge strane može biti potpuno ispravno, regularno i u tome je, rekao bih, sva čarolija, a u tome je i sva drama bosanskohercegovačkog društva, koje je podijeljeno i teritorijalno, i mentalno, i u glavama ljudi, i ta podijeljenost se poput zmije provlači kroz medije i kroz glave novinara. Naprosto, ja ne vidim načina kako novinari i mediji mogu sto posto izbjeći toj podijeljenosti. Ne znam, možda postoje mudrije glave koje bi umjele odgovoriti na to pitanje, ali novinari u konfliktnim situacijama znaju imati velike šanse. Zanimljivo je da kod nas u Bosni i Hercegovini kroz ovu dramu kroz koju smo prolazili u proteklih dvadeset godina nije izraslo ni jedno "kolosalno" novinarsko ime, nije se afirmiralo, pa čak ni na domaćem terenu, a nije steklo ni neku međunarodnu reputaciju. To je jedan fenomen za promišljanje. Zašto je tomu tako, jesmo li mi ovdje bili neki pokus, zamorčici, pa nam se nije dalo da izrastemo ili smo svi bili zatečeni tom jednom dramom, pa naprosto nismo se znali vladati onako kako bi to bilo umiljato tom velikom zapadnom svijetu. Kad kažem da su konfliktna situacija pogodno tlo za izrastanje gigantskih novinara i medija onda bih uzeo dva primjera. Ima ih još u povijesti novinarstva, kad su novinari znali odigrati tako velike uloge. Za prvi primjer bih uzeo Boba Kronkajta, čuvenog

američkog novinara, koji je 1967. godine, za vrijeme strašnog egipatsko-izrael-skog rata, na vlastitu inicijativu, ne tražeći ni od koga dozvolu, samoinicijativno stavljajući glavu u torbu, tada posredovao između Kaira i Jeruzalema i Tel Aviva i spriječio još veće krvoproliće između Egipta i Izraela. Drugi veliki primjer koji uzimam za ilustraciju ove teze kako su velike krize šansa za izrastanje velikih novinara, jeste primjer poljske Solidarnosti. Ključnu klicu za nicanje pokreta Solidarnosti koji je, hajmo tako reći, kumovao rušenju komunizma, neću da sad iznosim vrijednosni sud o komunizmu, nije mi to intencija priče, dakle, jedan novinar je posijao ključnu klicu koja je nikla i iznikla u taj veliki pokret Solidarnosti. Družeći se prvobitno sa poljskim emigrantima u Beču, on je bio španjolski novinar, zvao se Sera, i zainteresirala ga je ta sudbina Poljaka emigranata, koji nisu smjeli govoriti u Poljskoj, nego su otvarali svoju dušu njemu i on je počeo raditi priče o tomu. Otišao je onda u Vatikan, sastao se sa moćnim ljudima iz Vatikana i od njih je dobio dodatni poticaj da razvije svoj interes za te ljude i da ode u Poljsku i da sa terena izvještuje o onome što se stvarno događa. Dakle, taj novinar, iako nije etabliran u svijetu, odigrao je veliku ulogu za nicanje Solidarnosti. No, ova mala inventura je bila potrebna tek toliko da se zagrijem. Nadam se da nisam opteretio vaše uši za ono što je prava tema i što je meni zadato za ovu priliku. Pošto bih želio, koliko to mogu, sačuvati konciznost misli, nećete mi zamjeriti, imao sam naporan radni dan i vozio sam ludo, premda sam defanzivni vozač, vozio sam jako ofenzivno za sat i pol iz Mostara, pa bojim se da bez pomoći čitanja neće mi misli biti onakve kakvima bih vas ja želio, eventualno, počastiti ovdje večeras.

Dakle, jesu li mediji opasnost za demokratsko društvo? Odgovor na to pitanje nije jednoznačan. U utrobi ovako postavljenog pitanja više je slojeva koji traže semantičko preciziranje. Najprije se uočava kako pitanje implicira već ustoličeno postojanje demokratskog društva, pa bi načelan odgovor mogao glasiti kako mediji za njih, za demokratska društva, dakle, nisu opasnost. U svojoj biti demokracija, onakva kakva je kreirana u zapadnim društvima, posjeduje dovoljno potencijala za suživot s medijima, ali i za podnošenje najснаžnijih medijskih ofenziva. Drukčije rečeno, u istinska demokratska društva utkana je snaga apsorpiranja medijskih naleta, bez potrebe da se te medije disciplinira. Demokratska društva i jesu demokratska zato što su mediji njihov neodvojiv konstitutivni element. Posve je drukčija situacija sa nedovoljno demokratskim društvima, o čemu su govorili moje kolege prethodnici ili društvima gdje je demokracija u nastajanju, a takvim se može ocijeniti naše društvo u Bosni i Hercegovini. Samim time što im nedostaje demokracije društva poput bosanskohercegovačkog su u sukobu sa medijima, ali i obrnuto. Manjak demokracije proizvodi zbrku u kojoj je nejasno što su javni, što su privatni, odnosno komercijalni mediji. Iz takvog meteža razvija se neprijateljski odnos između medija i društva, a ne odnos međusobne nužne podnošljivosti. Odnos između medija i društva u Bosni i

Hercegovini posebice je usloženjen činjenicom postojanja međunarodno priznate države. Dakle, jedne države, dva entiteta i tri naroda. U takvom jednom nezgrapnom mozaiku, uz nešto pojednostavljivanja, može se reći da državni javni mediji, mislim na one koji su na proračunu, imaju naviku zauzimanja čvršćeg garda, odnosno naglašene kritike prema entitetskim strukturama, što kod entitetskih struktura, osobito u Banjoj Luci, nailazi na otpor i reakciju, po kojima su "oni iz Sarajeva" opasnost "za entitetsku stvar". S druge strane, opet uz nešto pojednostavljivanja, može se kazati da entitetski javni mediji, osobito u Banjoj Luci, ne pokazuju entuzijazma za državnu stvar Bosne i Hercegovine, pa se iz sarajevske perspektive na njih gleda sumnjičavo, odnosno kao na opasnost "za državnu stvar". U tom sarajevsko-banjalučkom, neki bi rekli bošnjačko-srpskom medijskom rivalstvu, hrvatska "komponenta" gurnuta je na marginu. Posve dobro namjerno govoreći, i to medijsko marginaliziranje u sebi nosi klice opasnosti za razvoj demokratskog društva u Bosni i Hercegovini.

Ništa bistrije stanje nije ni u vezi sa privatnim, odnosno komercijalnim medijima kod nas. Ono što je iz sarajevskog medijskog motrišta poželjno promicanje državnosti, neprivačno je za banjalučko medijsko angažiranje naviknuto na promicanje entitetskih vrijednosti. Svatko ima svoju mjeru demokratičnosti društva, za jedne je to nužnost privrženosti državi Bosni i Hercegovini, za druge je nužnost zauzimanja za opstanak entiteta, za treće je nužnost ravnopravnijeg uređenja Bosne i Hercegovine. Takvi neujednačeni kriteriji zabadaju se u medije, koji onda interaktivno i u grču porađaju opasnosti za demokratsko društvo u Bosni i Hercegovini. U takvom međusobnom okršaju nerazvijenih medija i nezrelog društva stvara se okvir da se medije i novinare u Bosni i Hercegovini etiketira sa tri velika *pro* i sa devet *anti*. Ako novinar Hrvat ili medij na hrvatskom jeziku pozitivno tretira nešto što nosi hrvatski predznak, u opasnosti je da ga se etiketira prohrvatskim. Ako novinar Bošnjak ili medij na bosanskom jeziku pozitivno tretira nešto što nosi bošnjački predznak, velika je vjerojatnoća da će ga se etiketirati probošnjačkim. Ako novinar Srbin ili medij na srpskom jeziku pozitivno tretira nešto što ima srpski predznak izlaže se riziku da ga se etiketira prosrpskim. U suprotnom, ako novinar Hrvat ili medij na hrvatskom jeziku podvrgava kritici nešto što nosi hrvatski predznak u opasnosti je da ga se etiketira antihrvatom, izdajnikom. Ako novinar Bošnjak ili medij na bosanskom jeziku kritizira nešto što ima bošnjački predznak, vrlo lako može zaraditi etiketu antibošnjaka, izdajnika. Ako novinar Srbin ili medij na srpskom jeziku negativno tretira nešto što ima srpski predznak, onda je na putu da ga se etiketira antisrbinom, izdajnikom. I napokon, ako novinar Hrvat ili medij na hrvatskom jeziku kritiziraju nešto što ima srpski i bošnjački predznak izlaže se velikoj opasnosti da ga se etiketira antisrpskim i antibošnjačkim. Ako novinar Bošnjak ili medij na bosanskom jeziku kritizira nešto što ima hrvatski i srpski predznak onda je u opasnosti da ga se etiketira antihrvatskim ili antisrpskim. Ako novinar Srbin ili medij na srpskom jeziku kritizira nešto što ima

bošnjački ili hrvatski predznak u opasnosti je da ga se etiketira antibošnjačkim ili antihrvatskim. Ovih tri *pro* i devet *anti* su ilustracija kako mediji, odnosno novinari mogu biti pretvoreni u metu našeg smušenog društva.

Mediji u Bosni i Hercegovini, kako oni javni tako i oni privatni, odnosno komercijalni, imaju još jednu krupnu manu koja se ne smije nikako ispustiti iz vida. U najvećem broju slučajeva prakticiraju manir protagonizma, zapravo stavljaju se u poziciju, ili im je namijenjena uloga protagonista, lobističko-interesnih skupina, a te lobističko-interesne skupine su katkad gospodarske, katkad političke, a katkad sprega političko-gospodarskih ambicija. Funkcionirajući sa takvom lobističkom pozadinom mediji možda i nesvjesno zadaju udarac demokraciji u našoj zemlji. U potrazi za odgovorom na tematizirano pitanje jesu li mediji opasnost za demokratsko društvo, na kraju ovog kratkog razmatranja kandidirao bih dodatno pitanje: odgovaraju li mediji u Bosni i Hercegovini, ovako kako sad funkcioniraju, potrebama javnosti, odnosno naroda i građana Bosne i Hercegovine? Moj odgovor je – ne. Time želim reći kako i mediji trebaju sudjelovati u brigama za uravnoteženo nacionalno građansko služenje javnosti. Nemam pretjeranih očekivanja da će se mediji kod nas u našoj zemlji razvijati samostalno. Taj razvoj će biti usmjeravan okolnostima. Učinak naših zauzimanja za razvijenije, odnosno profesionalnije medije pod nadzorom je viših sila.

Boro KONTIĆ:

Očigledno postoji, kako bi se reklo, jedan visok stupanj nezadovoljstva sadašnjom medijskom scenom. Ovo su bila tri uvodna izlaganja. Trebalo je još jedno, ali Senad Avdić nije došao, pa ćemo se morati snaći i bez njega. Javio se Mile Stojić.

Mile STOJIĆ:

Na pitanje jesu li mediji opasnost demokraciji u Bosni i Hercegovini ja bih odgovorio potvrdno. Ovak, u ovakvoj situaciji, ovakvi mediji sigurno manje doprinose demokraciji, a više jednom, ja bih rekao, totalitarizmu. Ne bih htio držati predavanje ljudima koji od mene više znaju, ja sam cijeli život pisao u mediji-ma, kao pisac i kao novinar.

Ja se ne slažem sa gospodinom Gašparovićem. Ima ovdje ljudi koji su međunarodno akreditovani kao novinari, kao reporteri, tu je Dizdarević, tu je Halilović, tu su ljudi koji su cijeli život i u najtežim vremenima bili na licu mjesta, što bi se reklo, i pravili novinarstvo kako se malo gdje u svijetu pravi. Međutim, mi danas u Bosni i Hercegovini imamo jednu nesreću što nas nije kupio neki međunarodni novinski koncern. Ja sam u početku bio protiv koncerna koji je pokupovao manje-više sve novine u zapadnoj Evropi, jer sam mislio da se time kupuje samo reklamni prostor, što je djelomično i točno, jer novine sve više služe samo kao

mjesto plasiranja oglasa, a sve ostalo je neki usputni dekor. Međutim, mi nemamo tu sreću. U nas, recimo, od dva printana medija jedan je u vlasništvu hotelijera, drugi u vlasništvu vlasnika pivovare. Dakle, to su ljudi kojima sam medij nije primarni cilj, niti njegovo razvijanje, nego koji kroz te medije provode uglavnom svoje privredne i ne znam koje druge interese, nažalost često i reketaške. Ne bih ovdje želio izjednačavati *Avaz* i *Oslobođenje*, ali svjesni smo i toga. Dakle, mediji u nas uglavnom služe za promicanje interesa određenih koterija, političkih ili privrednih, a samo novinarstvo i sama profesija je, čini mi se, na najnižem mogućem dnu otkad se ja bavim novinarstvom. Potkrijepit ću to vlastitim primjerom. Ja sam pisac dobrohotan, da tako kažem. Imao sam dva sudska procesa. U jednom sam jednog vlasnika medija nazvao utajivačem poreza, što je potvrdio Vrhovni sud Bosne i Hercegovine, i ja sam morao pola godine, skoro cijelu godinu, ići po sudovima, davati saopćenja, dok je, pritom, na mene išla neprestana hajka u istom tom listu: da sam nacionalist, da sam ovakav, da sam onakav, da sam antibosanac, da mrzim arapske riječi itd. I mislim, gotovo svi ovdje, evo i Boro, svi su imali ovakve i slične stvari, a da nitko od kolega nije našao za shodno da tim povodom reagira. Kad bi meni rekli, i sada, da je Mehmed Halilović fundamentalist, ja bih rekao da ja toga čovjeka znam cijeli život i da je, što se mene tiče, to glupost. Međutim, mi smo navikli na jednu letargiju. Vrš se pokolj nad intelektualcima ovoga grada u medijima, a nitko na to ne reagira, i stanje se jednostavno produžava u toj jednoj rđavoj beskonačnosti. Mislim da su naše novinarske organizacije, a imamo ih tri, četiri, pet u državi, apsolutno gluhe na to što se dešava, i koliko vidim, najznačajniji naši novinari ne pišu ili rade neke druge poslove, koji su unosniji. Jednostavno nemaju potrebu, nemaju želju, izgubili su i onaj primarni eros svakodnevnog očitovanja o stvarnosti, a to je, po meni, osnovna zadaća novinarstva.

Ja bih htio reći još jednu činjenicu: da trenutačno najzanimljivije tekstove u državi pišu ljudi koji nisu novinari, koji su pisci ili teolozi. Ja u *Oslobođenju* najradije čitam, nije zato što su tu prisutni, Kazaza, Šarčevića, Feridu Duraković, također Snježanu Mulić, Hadžema Hajdarevića, njega najviše čak i cijenim od svih koje sam nabrojao. To su, dakle, ljudi koji nisu iz struke, ali to su ljudi koji imaju potrebu da se moralno očituju o problemima krajnjeg kriminala, krajnjih gadosti koje svakodnevno proživljavamo i gdje mediji uglavnom ne služe ničemu osim da uguše te slobodne mislioce, da ih na neki način marginaliziraju, da ih išprdaju, da ih ismijavaju, da ih proglase izdajnicima nacije i ne znam čega još. Ta situacija zaista onespokojava. Ne postoji neovisno novinarstvo, da, recimo, neki medij napadne svoga vlasnika; to se neće dogoditi nikad. Možemo govoriti o neovisnom novinarstvu, ali ipak to uvjetno neovisno novinarstvo moraju da prate i da podržavaju kompanije koje se bave novinarstvom i medijima, a ne nekim potpuno stotim stvarima, gdje mediji njima služe uglavnom za publiciranje vlastitih koterijskih i nekih ekonomskih interesa. Hvala.

Boro KONTIĆ:

Hvala, Mile. Prijavio se Enver Kazaz,

Enver KAZAZ:

Ja se sa mojim kolegom Pejom duboko ne slažem oko jedne stvari. Neki od novinara u Bosni i Hercegovini od devedesetih godina naovamo uradili su nevjerovatan, izvanredan posao. I sad možete, recimo, nabrojati barem jedno deset imena izvanrednih novinara. A neki od novinara u Bosni i Hercegovini, od devedesetih pa naovamo, uradili su apsolutno najgornji posao – i sad možete nabrojati stotinjak imena. Međutim, sva trojica ste govorili, čini mi se, isključivo o printanim medijima. Veselin Gatalo je govorio i o Internetu. Ja čisto sumnjam da portale kod nas čitaju ljudi u tolikoj mjeri. Ja mislim da se tu pravi jedna poprilična fama, oni jesu posjećeni, oni se čitaju itd., ali čisto sumnjam da portali imaju jak utjecaj na formiranje stava javnosti.

Moje pitanje glasi da li Javni RTV servis, radio servis, itd., mediji u vlasništvu države, postaju opasnost za demokratiju? A kad su opasnost za demokratiju, u kojoj mjeri su to, koliko i na koji način? Ako je već printani medijski prostor uništen na taj način da je zaista, ovdje se s Pejom slažem, etnički podijeljen, onda moje pitanje glasi – i analizu bi trebalo usmjeriti ka tome: koji su to najjači mediji, koje su emisije na tim medijima najjače za oblikovanje javnog mnijenja, i u kojoj mjeri državni mediji jesu opasnost za demokratiju i na koji način se to događa? To je analiza koja bi nam trebala. Ja mislim da je tiraž *Oslobođenja* zanemarljiv, ne vjerujem da je tiraž *Avaza* tako veliki. Mislim da je tamo nacionalizam izrazito jak, pa se onda to doživljava kao jak glas. Mislim da su jaki moćnici koji stoje iza toga, reis Cerić, Edhem Bičakčić, Islamska zajednica, pa džamije, pa infrastruktura, pa je to onda jako. Ja ću vas podsjetiti: ta novina je formirana na inicijativu Alije Izetbegovića u ratu. Početni kapital za tu novinu dao je Izetbegović lično, plus "Stranka Državne Anarhije" – insistiram da ovo ostane u zapisniku ovako. Početni kapital je oformljen tako da je nakon islamizacije Armije naređeno Armiji da se isključivo plaća *Dnevni Avaz*, dok je *Oslobođenje* u ratu dijeljeno besplatno. Taj početni kapital od državnih para na kraju je pretvoren u privatni kapital, što bi rekao Mile Stojić, jednog hotelijera, ja dodajem ovako: jednog čovjeka koji je vlasnik tobožnjih bošnjačkih nacionalnih interesa i ocjenjivač tih interesa. Ali, vratimo se ovim državnim medijima, oni su vrlo zanimljivi.

Boro KONTIĆ:

Za riječ se javio naš domaćin Strajo Krsmanović.

Strajo KRSMANOVIĆ:

Činjenica je da je odmah u početku počelo provejavati jedno opšte nezadovoljstvo stanjem medija i medijskog prostora kod nas. To nezadovoljstvo je na neki način implicirano i pitanjem da li mediji ugrožavaju demokratiju. Podsjećam da je sastavljač tog pitanja, zapravo, u podtekstu imao intenciju da postavi pitanje da li su mediji odgovorni za stanje demokratije, da li su stožer jednog demokratskog društva, da li su oni na kojima jedno demokratsko društvo počiva? I moj odgovor je da se na medije nepravredno i bezrazložno sručilo breme koje mediji ne treba da nose u ovom društvu. Činjenica da mediji imaju mogućnost, da imaju veliki uticaj, da su elektronski mediji lako dostupni itd., jeste tačna; ali zašto bi mediji u jednom društvu bili bolji od drugih segmenata društva, a naročito od onih koji su primarno odgovorni za stanje u društvu? Na šta mislim? Mislim na politiku prije svega, mislim na ekonomiju i mislim na institucije društva, itd. Imam osjećaj da smo, nakon jednopartijskog sistema, dobili pravo na slobodu, osvojili medijske slobode u jednom širokom dijapazonu, do granice koja prelazi granice odgovornosti i do mogućnosti zloupotreba tih sloboda. Dovedi smo sebe u poziciju da od medija očekujemo da budu ono što oni ne bi trebali biti u jednom stabilnom društvu.

Mediji jesu suodgovorni za stabilnost društva, ali zaista najmanje je pet, šest odgovornijih činilaca od medija. Nabrojao sam politiku, sudstvo, ekonomiju itd. Tek u toj situaciji možemo malo mirnije, rekao bih, tražiti i očekivati od medija ono što bi oni trebali da rade. Ja lično mogu govoriti u svoje ime, a mogao bih se kladiti da govorim u ime većine vas prisutnih; gotovo svi smo na neki način sebi osigurali neku vrstu relaksacije, da ne kažem sreće, kada smo naučili da medijima ne vjerujemo. Da im ne vjerujemo doslovno, da ih provjeravamo, da čitamo između redova, da selektiramo informacije sa televizije, da primarno gledamo vremenske prognoze itd. Tek tad smo, zapravo, našli neku, rekao bih, mjeru koja pripada medijima. Primjera ima koliko hoćete. Dugo mi je u glavi, tamo iz nekih 96, 97. godine, naslov u *Avazu* je bio "Ministar ukrao šeststo hiljada maraka". Odnosilo se to na bošnjačkog ministra. Svako normalan očekivao bi da se krene u provjeru, da javni tužilac, da ministar to demantuje... Jednostavno, sutra smo se probudili mrtvi-hladni: ministar je ostao ministar. Danas je, mislim, poslanik u državnom parlamentu... Potpuno je nebitno ime, šeststo hiljada je bilo ili nije, ali ovoliki je naslov bio u *Avazu*. Dakle, ne znači da su mediji abolirani od odgovornosti za razvoj društva – nipošto. Pogotovo ne zbog svoje moći, svog uticaja, ali ne znači da su u toj mjeri suodgovorni, naročito nisu suodgovorni u rovitom društvu, gdje imaju stravičnu konkurenciju, gdje su vlasnički odnosi takvi kakvi jesu, gdje su sve vrste zloupotreba i korupcije na djelu. Zašto bismo mi sad očekivali da mediji poprave jedno društvo, naročito oni sami? I ako treba neka vrsta zaključka, mislim da su nam mediji, i takvi kakvi jesu, znatno, znatno bolji od drugih segmenata društva, a naročito mislim na pojedine medije i pojedine no-

vinare. I samo još jednu rečenicu za kraj iz ovog konteksta. Posebno zanimljiva tema su *Oslobođenje* i Televizija Bosne i Hercegovine. Zašto ta dva medija najteže, što bi se reklo, dolaze na svoje? Zašto Televizija Federacije još ne može da dobije zakon, a to je jedan od dva zakona neophodnih za potpisivanje Sporazuma o stabilizaciji? Eto, to samo kao pitanje.

Veselin GATALO:

Ja bih samo nešto dodao u vezi sa državnim medijima. Ja sam se rodio 67. u Mostaru. Godine 86. ovdje u Sarajevu sam se zakleo da ću životom braniti državu u čijoj sam vojsci bio. Države još nema, a ja sam još živ. Srećom za mene, ne znam za državu, sumnjam. Boraveći u Mostaru doživio sam tri države. Ovo mi je treća. Ovdje je, čini mi se, na ovim prostorima, životni vijek države od pet do pedeset godina. Nažalost. I ljudi se ne navikavaju tako lako na državu, bar dolje kod mene, a sa istom ozbiljnošću kojom shvataju državu shvataju i državne medije. Nažalost i to je tako, a to što se, recimo, neko ne slaže sa Pejmom ili sa mnom je jako dobro. To je super, jer mjesto na kome se svi slažu zove se Sjeverna Koreja, ili Kuba. Zato i jesmo tu da raspravljamo o tome, i nadam se da večeras niko nikoga neće proglasiti mrziteljem Bosne i Hercegovine ili države ili bilo čega drugog zato što iznosimo drugačije mišljenje.

Faruk BORIĆ:

Ja ću krenuti od zadnjeg upita gospodina Krsmanovića, odnosno od onoga oko *Oslobođenja*. *Oslobođenje* je privatni medij u privatnom vlasništvu, *Oslobođenje* su, a to je svima ovdje jasno, upropastili ljudi koji su ga vodili u tom nekom društvenom vlasništvu poslije rata. Tad su nastala dugovanja koja iznose desetine miliona, to nije uradio sadašnji vlasnik. Dapače, vlasnik je došao tu, kupio... Naravno, on ima svoje interese, ali stavljati odmah stvari u taj neki kontekst mislim da je pogrešno.

Urednik u *Jutarnjem listu* je čovjek koji premijeru piše "Dragi Ivo". Ja nemam, niti ću ikada imati takav odnos, iako po prirodi posla moram popiti kafu sa sve i jednim političarom u ovoj državi i čuti se sa njim telefonom i reći: "Poštovanje, kako ste?" Ali, što bi rekla moja bivša urednica Vildana Selimbegović, od tih svih ljudi pazim s kim ću ručati.

Dakle, vraćam se na momenat angažiranog novinarstva. Ti si spomenuo kako je intelektualna elita bila brutalno napadana od određenih sila mraka ili polumraka ili nekih nacionalističkih sila. Pored mene je Kazaz koji je neovisan, pošto mi je kolumnista i dobro zna da nikad nisam rekao "De ovako" ili "Nemoj onako". Da li ću ja biti svrstan kao dio neke interesne skupine ako kao glavni urednik dignem svoj glas protiv nečega, ili će za mene samo reći: "A, to je ovaj pivarov novinar", ili mogu da imam svoj vlastiti stav?

Da se vratim na društvo. Strajo je pominjao segmente koji su, zapravo, segmenti države. To je ona čuvena podjela Monteskejeova, koja važi do danas, pa se, eto, i u devedesetim godinama spominje, bar ovdje kod nas, malo i žovijalno, taj *četvrti stalež*, kao novinari su taj *četvrti stalež* koji može uticati. Mi moramo da znamo: 1996. godine, kad su se etablirale te institucije, nakon rata, kad smo imali parlamente, sudstvo, novinarstvo je tada manje-više živjelo od stranih donacija. Nije živjelo od svoga tiraža. Mediji koji su bili neovisni, osim ovih koji su bili pod skutovima države, za njih su preplate bile obavezne, pa je faktički bilo: kreneš na džumu pa kupiš određene novine. Kao što je, vjerovatno, nekad bilo: kreneš u CK pa se moralo čitati. To nije sada bitno; forme ostaju iste, sadržaj se mijenja, ali tad novinarstvo, znači, nije moralo živjeti od svojih čitalaca i moglo je biti nezavisnije u odnosu na političke tokove, i to je onako jedna fina nonkonformistička situacija u kojoj možeš dobrano da, ako ništa, idejno, ideološki kritikuješ, pa se onda tu dolazilo do istraživačkih tekstova, koji su na kraju uvijek završavali kao neki eho: odbije se tamo od kamen, od nekih šeststo hiljada maraka nekog ministra. Ali, ja se zaista ne sjećam, osim slučaja SDP-a s onim jednim ministrom koji je bio kandidat na jednoj listi, pa su *Dani* pokrenuli inicijativu da se on skine sa liste – mislim da je to jedini slučaj kad su mediji uspjeli da sklone nekoga, barem sa neke partijske liste. Ali danas, kada nema donacija, šta imamo? Kakav je odnos prema ova tri staleža? Kakav je odnos prema sudstvu?

Što se tiče Parlamenta, evo primjer *Oslobođenja*. Mi smo prvi objavili, svi su nas onda prenijeli, uključujući i javne servise, o strašnim platama i penzijama koje su ljudi u zakonodavnoj vlasti sebi obezbijedili. Šta se može očekivati od njih? Oni *Oslobođenju* ne mogu ništa, mogu ga ne čitati ili čitati, ali šta očekivati od tih ljudi? Ti ćeš faktički danas, kao novinar *Oslobođenja*, nakon serije takvih tekstova, imati branu prema dvadeset, trideset, pedeset izvora; sutra ti se neće htjeti javiti na telefon. Znači, to je ta stvar odnosa prema zakonodavstvu. Da ne pričam o svim meandrima i lavirintima zakonodavnih procesa donošenja zakona, koje novinar treba da prati, a očigledno da ga ne čita ni onaj koji diže ruku za i protiv. On treba da novinaru objasni, novinaru koji je možda neobrazovan. Isti je i odnos izvršne vlasti. Mi smo imali seriju tekstova o našem federalnom premijeru – ništa se nije dogodilo. Tu se, na kraju, slažem sa gospodinom Krsmanovićem, da su mediji zaista u malo boljoj poziciji, ali ja, kao čovjek unutar medija, za razliku od Gatala, koji može da bude, koji i jeste izvan toga, moram biti kritičan prema sebi i prema drugima u ovome poslu, i mislim da mediji ne treba da slave, kao što su slavili u poslijeratno doba, kao mi smo sad super, mi smo avangarda i sl. Vidjeli smo na kraju gdje nas je to dovelo – nigdje.

Neven KAZAZOVIĆ:

Ovdje imamo dvije strane. Imamo demokratiju i imamo medije. Ja bih malo preformulisao to pitanje o kojem danas diskutujemo. Naime, po onome kako je

tema danas zadata, ispade da mi imamo demokratiju, a ja mislim da mi nemamo demokratiju. I ako je nemamo, onda odgovornost medija treba posmatrati na jedan sasvim drugi način, a to je: da li su mediji u stanju da utiču na razvoj demokratskih odnosa ili nisu? Da li oni mogu nešto da mijenjaju ili ne mogu? Ako ne mogu da mijenjaju, onda su opasni, a ako mogu da mijenjaju, onda su opet opasni, ali za one koji reprodukuju ovakvo stanje kakvo jest u državi. Tako da mislim da bi tu trebalo malo drugačije postaviti tu temu, odnosno to pitanje o kojem danas raspravljamo.

Ovdje sam sad pažljivo slušao glavnog urednika *Oslobođenja* i gospodina iz Mostara, a moram da kažem da se sa mnogo onoga što su oni rekli baš i ne slažem. Evo zašto. Prije nekoliko godina bio sam u Varšavi, u jednom tada najboljem varšavskom listu *Żiće Varšavi* i nama je predstavljen vlasnik tog lista, koji je petnaest godina bio u zatvoru kao politički zatvorenik; i predstavljena nam je čitava redakcija. Mi smo cijeli dan bili u toj redakciji i obavljali smo jako mnogo razgovora i izmijenili iskustava i prenosili jedni na druge. Nešto me tada frapiralo u jednom trenutku, a moram da kažem da su to sve bili mlađi novinari, znači otprilike novinarski kadar kakav mi danas imamo. Dakle, glavni urednik tog lista je rekao kako se oni dogovaraju sa svojim izvorima. Pošto su prevodioci bili u pitanju, pitao sam ga: "Molim vas, recite mi da li je to dobro prevedeno, da li ste vi stvarno rekli da se dogovarate sa izvorima?" Kaže: "Da, da, dogovaramo se sa izvorima." Kažem: "Molim vas, objasnite mi koja je razlika u tom vašem dogovaranju između ovih sadašnjih izvora i onih prošlih izvora u komunističkom društvu, kada ste išli u sreski komitet, ili ne znam koji komitet, da se dogovarate?" Na to je nastao muk i nisam dobio odgovor, i onda se vlasnik tog lista, taj politički zatvorenik, digao i rekao: "Da, vi ste postavili pravo pitanje." Ovo kažem zato što mi živimo u jednom tranzicijskom društvu, u jednom društvu koje je postsocijalističko i samoupravno, koje je postratno, i koje na neki način prolazi kroz velike tegobe. Ako je društveni proces takav, istovremeno i novinarstvo prolazi kroz silne promjene i silne tegobe.

Ovdje se sad govorilo o Internetu itd. Ja ne znam koliko je tačno, iako dobivam vrlo protivrječne podatke o korisnicima Interneta i o čitanju na Internetu, ali moram da vam kažem, recimo, da sam razgovarao sa nekim stručnjacima, pošto sam vrlo zainteresovan za te stvari, koji su mi rekli da je frapantno kako raste broj korisnika Interneta, odnosno onih koji uvode Internet, da je to danas jedan od najboljih biznisa u Bosni i Hercegovini.

Zašto ovo kažem? Internet je donio jednu strahovitu promjenu u novinarstvu, suštinski veliku promjenu. Mi smo prije interneta imali jedan problem, a to je da smo imali malo činjenica a mnogo zaključaka, mišljenja, komentara itd. Sad imamo jedno potpuno suprotno stanje; sad imamo lavinu činjenica, imamo ogroman broj činjenica, koje moramo da znamo da čitamo, da selektujemo, da biramo i da odabiremo one koje su stvarne, prave. Znači, novinarstvo je, odnosno no-

vinar je došao u situaciju da radi nešto što prije dvadeset godina nije morao u takvom obimu da radi kao ovaj novinar sada.

To je prvo. Drugo, prije dvadeset i pet godina mi smo u *Oslobođenju* pisali crtiće i bilješke i reportaže i izvještaje i članke itd. Znači, postojalo je jako mnogo novinarskih žanrova s kojima smo baratali, s kojima smo radili. Koji danas žanrovi postoje? Danas kad prosječnom novinaru kažete članak, on misli na izvještaj ili vijest, to je za njega članak. Članak je jedan žanr vrlo specifičan i smatra se vrhunskim novinarstvom. Danas takvi članci više ne postoje. Zašto? Zato što je novinarstvo postalo nešto sasvim drugo.

Koliko su naši novinari, koliko su naši mediji uopšte spremni na te izazove? Vrlo malo. Zato što imamo vrlo neobrazovane novinare. Imamo novinare koji su površni. Pogotovo na elektronskim medijima svaki dan možete da čujete takve bisere da padnete u nesvijest, da ne vjerujete da tako nešto može da se kaže. Printani mediji su mediji koji se apsolutno nisu prilagodili toj novoj situaciji. To je moje mišljenje. Prije dvadeset pet, trideset godina jedan od tehničkih urednika, koji je bio vrlo duhovit, rekao je za *Večernje novine* da su to novine koje se čitaju na strmim ulicama Sarajeva, a danas je *Avaz* takva novina, koja se čita na strmim ulicama, samo što su strme ulice sišle dolje u grad. Prema tome, nismo ništa napredovali, ostali smo tamo gdje smo bili prije dvadeset pet godina. E, sad, postavlja se pitanje kako to promijeniti? Potpuno uvažavam ova mišljenja o vlasnicima, materijalnom stanju itd., ali istovremeno ne bih kazao da to može biti opravdanje za zadržavanje ovakvog stanja. Šta mi možemo uraditi – mislim da je to i svrha ovoga sastanka ili brojnih drugih sastanaka; šta mi možemo uraditi da popravimo stanje, da ipak malo pomalo mijenjamo to stanje u novinarstvu koje je danas katastrofalno?

Mond je svojevremeno, mnogi ovdje znaju, bio jedan od najuticajnijih listova na svijetu. To je bio jako uticajan list, ali nisu nikad dozvoljavali da se štampa više od sto četrdeset osam hiljada primjeraka; nalazio se na svakom stolu predsjednika vlada ili brojnih ministara inostranih poslova. Glavni urednik tog lista, prije tridesetak godina, dao je jedan intervju u beogradskoj *Politici* i, kad su ga pitali šta znači slobodno novinarstvo, čovjek je vrlo jednostavno odgovorio: "To znači velika odgovornost". Vrlo jednostavno. Danas kad to kažete mnogim novinarima ovdje, oni ne razumiju čemu da odgovaraju. To je pitanje. Znači, potpuno je promijenjen sistem vrijednosti. Hajde da se borimo da te sisteme vrijednosti vratimo. Ja neću da kažem da se vratimo na staro, iako je ovdje govoreno o novinarstvu u komunističkom periodu, moram da vam kažem da i u komunističkom periodu nije bilo baš tako kako neki misle. Bilo je sasvim drugačije; ali mislim da je neophodno da na neki način novine i novinarstvo, uopće mediji, stvarno počnu da utiču na ovu našu situaciju. Naša situacija je katastrofalna. Hvala.

Mehmed HALILOVIĆ:

Nisam siguran ima li ovdje dosta mladih kolega, ali ako ih ima nadam se da se neće razočarati. Ja ne dijelim ovdje izrečene ocjene da je danas novinarstvo katastrofalno, da su mladi novinari nepismeni, da ne znaju da pišu itd. Ne mislim da je tako. Kad iznosim ovu ocjenu, ne mislim generalno o svim mladim novinarima. Naravno da ima i loših novinara, kao što ih je uvijek bilo. Isto tako mislim da nije dobro i nije uputno iznositi generalne ocjene i kad se odgovara i pokušava odgovoriti na ovo ovdje postavljeno pitanje: da li su mediji opasnost za demokratsko društvo? Mile Stojić je u pravu kad kaže da jesu opasnost, kad imamo u vidu medije na koje on pri tome misli. I mi manje-više ovdje znamo na koga mislimo. To je, naravno, ocjena koja ne vrijedi za cijelu medijsku scenu i za sve medije ovdje u Bosni i Hercegovini. Generalne ocjene su uvijek ocjene koje mogu odvesti na krivi put, ali su dobre, pa i ovako postavljeno pitanje, zato što su intrigantne i što podstiču raspravu.

Ako su ovdje u značajnijoj mjeri apostrofirani mediji, to je zato što je takva tema i, na kraju krajeva, što su manje-više ovdje prisutni ljudi iz medija ili oko medija. Mislim da takva vrsta razgovora može biti samo korisna i dobrodošla, i u tom smislu ja bih još dao samo nekoliko napomena. Ovdje ima mnogo aspekata o kojima se govorilo, o kojima se može govoriti i o kojima su i uvodničari i ostali govorili. Ja sam htio, na prvom mjestu, da kažem da slika nije tako crna; nije zlatna, ali nije zlatno ni sve ono što je izgledalo zlatno, kad je, recimo, Faruk govorio o *Oslobođenju* iz onog zlatnog perioda. Pitanje je da li je to bio zlatni period, iako po tiražima jeste bio zlatni period, ali znamo u kakvim okolnostima, u kakvim su manje-više bili i ostali mediji u Bosni i Hercegovini i u cijeloj Jugoslaviji, kao što nije crno ni ono što bi se moglo staviti sa druge strane. Pitanje da li je, recimo, u slučaju *Oslobođenja*, to zlatno doba bilo, možda, krajem osamdesetih godina, kada se *Oslobođenje*, intenzivnije nego drugi, oslobađalo od tih političkih uticaja i pritisaka, a da ne govorim sada o ratnom periodu, u kojem kvalitet novina nije bio vrhunska zadaća koliko je vrhunska zadaća bila da se pojavi pred čitaocima pod uvjetima za koje svi znamo kakvi su bili u to vrijeme. Na kraju krajeva, samo da napomenem, u toj sudbini *Oslobođenja*, jedan podatak koji ne treba zaboraviti. U to vrijeme *Oslobođenje* je zaslužilo i dobilo četrnaest ili petnaest međunarodnih nagrada. Ni jednu nije dobilo u Bosni i Hercegovini! Je li to dobro ili loše možemo o tome nagađati, ali je to jedan od razloga i kamena spoticanja od kada počinje padati to *Oslobođenje*, jer jednostavno politički faktori u Bosni i Hercegovini nisu trebali *Oslobođenje*, i zato je stvoren *Avaz* i zato se dešavalo ovo što se dešavalo, da sad mi ne ulazimo u te stvari.

Današnju scenu sam ocijenio ipak pozitivnijim tonovima nego što je većina ovdje iznesenih ocjena, jer mislim da ipak u dobroj mjeri dobar dio medija, i pisanih i javnih, ne bih ih nazvao državnim, i javnih televizija, daju ili predstavljaju, odnosno preuzeli su neku pozitivnu tendenciju, pokazuju pozitivne tenden-

cije. Nije tačno da se danas u novinama i na televizijama ne može razlikovati izvještaj, informacija i komentari. To jeste bila nekad karakteristika novinarstva i u bivšoj Jugoslaviji, ne samo u Bosni i Hercegovini; to je dijelom bilo moguće i nakon rata; ali danas to nije više slučaj. Drugo, nije istina da se danas ne pojavljuju istraživačke teme i istraživački tekstovi. Ima ih sve više, ima ih u štampanim medijima, ima ih na televizijama. Toga do prije pet-deset godina nije bilo. Mi možemo govoriti o njihovom kvalitetu, ali oni jesu značajan napor i oni značajno utiču i na društvenu scenu u Bosni i Hercegovini. Neki u pozitivnom smislu, možda neki ne uvijek u pozitivnom smislu, kako bismo htjeli; neki jesu dobri, za neke bismo i mi ovdje, vjerovatno, uvijek našli elementa za ocjenu da nisu dovoljno utemeljeni. Ima toga; ali je to tendencija koja ohrabruje i to su u pitanju uglavnom mladi ljudi. Mislim da ih ne treba ovakvim suviše kritičnim ocjenama obeshrabrivati; mislim da je to ipak nešto što je dobro. Naravno, to se ne odnosi na sve.

Kad su mediji opasnost za demokratsko društvo? Slažem se sa većinom ovdje prisutnih sagovornika koji su kazali da je veliko pitanje koliko smo mi demokratsko društvo, da li se uopšte razvijamo ka demokratskom društvu, jer mi smo jedno potpuno pocijepano, nacionalistički obojeno društvo itd., da ne ulazim više u te ocjene i da ne ponavljam ono što je ovdje kazano. Mislim da su mediji velika opasnost za svako društvo, a pogotovo za demokratsko društvo, onda kad žele da na sebe preuzmu neku aktivnu, prije svega političku ulogu, i to ideološku, naravno. I to se dešava danas ovdje i vjerovatno i Mile, kad je o tome govorio, pretpostavljam da je mislio na takve medije i na takvu ulogu. Ta ocjena ne važi za sve medije. Eto, to sam htio samo reći. Dakle, moramo imati ipak neki izbalansiran odnos prema medijima. Hvala.

Sead FETAHAGIĆ:

O dvije teme. Kod nas novinari, mladi, uglavnom, i intelektualci, nadmeću se ko će više izružiti ono crno komunističko vrijeme. To je jedna pošast, koliko se protiv onog vremena govori. Sram ih i stid bilo! Dva primjera. Pisao sam pozorišnu kritiku za *Oslobođenje* trideset godina. O drami Skendera Kulenovića *Svjetlo na drugom spratu* napisao sam veoma negativnu kritiku, premijera je bila u Banjoj Luci. Jedan dan kritika ne izlazi, drugi dan ne izlazi, treći dan ne izlazi. Nisam, čak, ni smio pitati zašto ne izlazi. Četvrti ili peti dan je izašla. Kasnije sam saznao šta je bilo: urednik se prepao, kako ću ja da kritikujem velikog Skendera Kulenovića, koji je visoko kotirao u partijskom vrhu – to se sad ne govori, ali on je u partijskom vrhu jako visoko kotirao. I odnijeli su taj moj tekst do Hasana Grapčanovića – on je bio bauk ovdje. I Hasan je pročitao i rekao im, a bio je na predstavi: to je Sejino mišljenje, ja nemam ništa s tim, kako on kaže tako je. To je to mračno doba, da jedan mračnjak, kao što je to zaista bio Hasan Grapčanović, kaže: to je autor napisao, šta ja imam o tome govoriti.

Drugi primjer, doduše nije novinarstvo, ali je slično. U Kamernom teatru '55 imao sam komediju *Znam za jadač*, koja je igrana oko sto puta. U toj komediji Zoran Bečić, nažalost danas nije među živima, imao je jednu malu ulogu, da je uz gusle, bože mili čuda velikoga, govorio Titov tekst, ja sam citirao Titov tekst, šprajući se. Ja sam tadašnjem direktoru Kamernog teatra '55 rekao: to je Titov tekst; na šta je on rekao: nema veze, ne vidi se u predstavi da je Titov, ko zna zna, ko ne zna ne zna. A ovo je akcenat: taj direktor je bio udbaša, ne da je radio za UDB-u, on je radio u UDB-i, Salih Topić, bio je direktor Kamernog teatra. Rekao je: ma ja iza toga stojim, Sejo, niko to ne zna, a ko zna zna.

Prema tome, nije to bilo toliko tamno vrijeme. Jeste, slažem se, bilo je svačega; hoću da kažem da nije baš tako uvijek bilo, zavisilo je da li neko može stisnuti pa napisati ili ne. Gospodine Boriću, ja sam danas u *Nezavisnim novinama* napisao da je Milorad Dodik diktator. Da li u *Oslobođenju* smijete objaviti ijedan pozitivan tekst o Republici Srpskoj? Ja takav tekst još nisam vidio. Uredu, tamo je narod SNSD i Milorad Dodik, sve je to grozno, ali ipak nije baš sve, valjda ima u tom narodu i nešto da valja.

Govorite ovdje o novinarstvu i demokratiji. Što ste rekli ovo o novinarstvu u redu; o demokratiji ste malo govorili. Prvo, ovdje nije demokratija; ovo ovdje što se dešava nije demokratija i prema tome nemojte govoriti o demokratiji; demokratija je na Zapadu, a i tamo ta demokratija ima manjkavosti. Hvala.

Pejo GAŠPAREVIĆ:

Moj prijatelj Enver je, čini mi se, postavio ključno pitanje kad je pomenuo šta trebaju učiniti ovi, kako je on nazvao, državni mediji, koji su najutjecajniji. Istina je da postoje kod nas mediji koji su u doticaju s potencijalno najvećim brojem publike. To su, dakle, televizija i radio. Možda bih ja to semantički malo razbistriro, ne bih išao u to nazivanje državnim medijima, uobičajeno je da se to zove javni mediji, za BBC niko neće reći da je državni, neće niko za RAI reći da je državni – ali dobro, to je stvar nijanse.

Ja imam odgovor kao čovjek koji se dvadeset i tri godine bavi novinarstvom. Može se tu pomicati stvari nabolje. Kako? Opet bih primijenio iskustvo BBC-ja. Oni, kad su od mene naručivali priloge, kad je, na primjer, bio u pitanju problem između HDZ i SDA, onda ako si dao deset sekundi sugovorniku iz SDA, točno toliko sekundi mora dobiti sugovornik iz HDZ. To kod nas nije slučaj. Zato sam ja u svom uvodnom izlaganju govorio da ovdje kod nas postoji navika protagonizma. U Banjoj Luci protagonisti su za Milorada Dodika. Složio bih se sa Mehom da ne treba sve glorificirati, ali načelno je tako; u Sarajevu imaju dvije-tri vrste protagonizma, zato bih ja tu primijenio točno ono na štopericu, primorao bih nas da se pridržavamo toga, jer to rade i drugi, zašto bismo mi izmišljali toplu vodu?

Enver KAZAZ:

U jednoj emisiji TV Alfe ti si, otprilike, rekao sljedeće, parafraziram, da je na medijskoj sceni vrlo jasno uočeno da pojedine emisije i pojedini mediji provode partijske politike. Mislim da je ocjena bila usmjerena na to da, na primjer, pojedine emisije Federalne televizije direktno provode partijske politike, recimo SDP-a, ako se dobro sjećam, te da je u pojedinim medijima, TV servisima i radijima, jasno prepoznatljiv ideološki, politički i dnevno-politički stav pojedinih partija.

Jelenka VOČKIĆ:

Prije svega, masovni mediji su sistem ili podsistem u jednom društvu, i zaista ne možemo govoriti o neovisnim medijima, nego možemo govoriti o većem ili manjem stepenu autonomije. Jer čim neki podsistem u društvu prigrabi sebi veći kolač autonomije – vojni, politički, tehnološki, bilo koji – odmah ovi drugi ostaju sa manje prostora. Mediji zaista reflektiraju društvo koje prezentiraju, iako kažu sada, kad je uveden taj novi digitalni jezik, da je naš život zapravo refleksija onog što nam mediji donose. Zagovaračko novinarstvo je nastalo, počelo zapravo, kad su se ustanovile komisije za slobodu medija. To se smatra početkom zagovaračkog novinarstva, pristrasnog novinarstva, a zapravo se locira od sedamdesetih godina, kada državni mediji zvanično postaju javni servisi. Ovdje se, prije svega, misli na elektroničke medije.

I kad je još riječ o tome da je utjecaj Interneta neznatan, itd.: ne znam ko bi od nas mogao tako žestoko stajati na poziciji da je Internet toliko jak, ili nije jak, ili u tom smislu, ali smo nedavno svjedočili veliku frku u Sarajevu koju je jedan portal napravio. Znači, možemo reći da se čak i u uzusima novinarstva, profesije, zapravo već nameće taj novi medij, nameće ga i biznis, robni model, korporativni model... Sve je sada *headline*, sve su sada udarne emisije, i zaista se gubi ono klasično novinarstvo, ali je činjenica ovdje kod nas da je, zapravo, jedan portal, znači jedan alternativni medij, pokrenuo ove naše masovne medije kad je riječ o Gradu; zapravo je nesvjesno prodrmao jedan, za mene zaista tipični sarajevski, kantonalni, gradski medij.

Veselin GATALO:

Prvo bih se obratio gospodinu koji je govorio o velikoj odgovornosti novinara. Ja bih rekao da se radi o velikom riziku za cjelovitu istinu u ovoj zemlji. Čovjek može ostati bez glave, ako ima više sreće bez noga, a ako ima najviše sreće bez posla. Toliko o slobodi u novinarstvu, objektivnom novinarstvu.

Gospodine Fetahagiću, rado vas čitam i žao mi je što *Nezavisne novine* teško mogu naći u Mostaru – i to nešto govori o slobodi novinarstva. Povodom toga što ste danima čekali na objavljivanje vaše negativne kritike nečega što je uradio

Skender Kulenović, mogu reći da i ja već dugo čekam negativnu kritiku filma *Grbavica*. Taj film može dobiti zlatnog kita, film je loše urađen, a nisam vidio nigdje negativnu kritiku Ili, recimo, zašto niko ne govori o tome da je film *Živi i mrtvi*, kad smo već kod kritike, dobio sedam Arena, dobio nagradu u Beogradu, dobio nagradu u Makedoniji, a na Sarajevo Film Festivalu nije dobio nijednu. Znači da još postoje ti uzusi. Inače, ljudi se u svijetu nekako iskupljuju za sav taj nerad, nemar, kasno uključivanje u sve ovo što nam se dešavalo, tako da se osjećaju pomalo dužni, pa će dati milion nagrada svakome, čisto da se vidi da su oni nešto učinili.

U Bosni i Hercegovini je situacija do te mjere čudna da čak i disidente plaća država. Svi su manje-više na državnoj sisi; ja ne znam kako to. Koliko ja znam, disident je gladan ili je pobjegao, ne znam je li više u zatvoru nego kući, a ovdje je non-stop na televiziji, na radiju, predaju ljudi, pozivani su, imaju mišljenje o svemu, imaju kolumne, a smatraju se disidentima! Ne znam protiv čega su oni, koji je taj rizik kome se oni izlažu? Ja sam siguran da niko od njih neće ostati ni bez glave, ni bez ruka, ni bez noga. Baš zato uglavnom pričamo, recimo, o etiopskim psima, kako su oni opasnost, a etiopskih pasa ovdje nema ili, recimo, nema mungosa koji bi zamijenili štakore. Možda je i pitanje pogrešno postavljeno. Možda je pitanje trebalo biti: šta mediji mogu uraditi da se stvori demokratsko društvo i šta bi trebali uraditi? A još jednom ponavljam da je bitna cjelovita istina, ja je nisam čuo, ili samo ponekad, ponegdje, od ponekoga, a jako mi je žao što Senad Avdić nije tu, strašno mi je žao, ja mislim da ovo malo slobode u novinarstvu u Bosni i Hercegovini nosi njegovo ime i prezime. Ja možda nisam u pravu, vi možda mislite da nisam u pravu, ali i ne moramo svi biti u pravu.

Zlatko DIZDAREVIĆ:

Svi mi ovdje imamo svoje novinarske živote i uglavnom vidim da je većina ovdje prisutnih koji su ili bili novinari ili su se oprobali kao tekstopisci. Dakle, svako od nas ima svoje iskustvo, ima svoj život, ima svoj zaključak, ima svoje godine i, pretpostavljam, ne preveliku ambiciju da se danas u ovoj situaciji, iz ove godine, iz ovog iskustva, pokušava nametati nekom drugom, da nameće svoje iskustvo kao stav. Prema tome, ja nemam zaista nikakvu namjeru da govorim o tome šta je moje iskustvo, ono je takvo kakvo je, ja ga se ne odričem i neću ga se odreći. A bitno je drugačije i kao osjećaj i kao stav i kao iskustvo i kao sentiment, od mnogih stvari koje su ovdje izrečene i pogotovo načina na koji su izrečene.

Ja samo hoću da podsjetim Mehmeda Halilovića, kod kojeg sam počinjao novinarstvo u životu, u *Oslobođenju*, on mi je bio prvi urednik, da vjerovatno devedeset posto stvari koje se danas objavljuju u novinarstvu, da su njemu kao uredniku donesene na sto, u ono vrijeme kad smo mi počinjali, ne samo da ne bi prošle nego bi zaradile najnegativniju moguću ocjenu. Prema tome, bila su to, što se

profesionalnih standarda tiče i što se naših uvjerenja u odnosu na novinarstvo tiče, ipak neka drugačija vremena. Evo, ne govorim uopšte ni o ideologiji, ni o komunizmu, ni o nekomunizmu, nego govorim o nečemu što je bio zanat i što je bio standard i što je bilo naše uvjerenje u odnosu na taj standard.

U tom smislu ću podsjetiti, vrlo kratko, na jednu priču koju sam, jednom drugom prilikom, ja mislim na sličnom forumu, ispričao kao ilustraciju na kojoj se meni završava sva priča o novinarstvu današnjem i nekadašnjem i, kažem, to zadržavam kao svoje iskustvo. Prije godinu dana došla mi je viđena novinarka iz današnjeg novinarstva, viđena po današnjim standardima, na razgovor u vezi sa političkim događanjima u Hrvatskoj, smatrajući da od mene može da dobije i treba da dobije mišljenje šta se tamo dešava, s obzirom na to gdje sam bio, šta sam radio, i počeli smo razgovor. Bilo je to lani i ona mi je u petoj rečenici kazala: ...ministar vanjskih poslova Hrvatske Milomir Žužul. Ja kažem: Milomir Žužul već pet godina nije ministar vanjskih poslova, poslije njega je bio neko drugi, pa treći. Hladno je prešla preko te priče i opet pet rečenica, deset rečenica, petnaest rečenica, poslije dvije minute ona opet isto: kao što sam rekla, Milomir Žužul, ministar vanjskih poslova Hrvatske. Ja kažem, onako već malo nervozan: pa, pobogu, jesmo li rekli da Milomir Žužul već pet godina nije ministar vanjskih poslova? Na šta mi je ona rekla: a što ste nervozni, kao da je to uopšte važno! Ja u takvoj realnosti ne mogu da se složim s tim da ima i ovako i onako, da je relativno ovo, da je relativno ono... Moje je sasvim lično mišljenje da je ovo skandal od novinarstva.

Međutim, ono što hoću da kažem, zbog čega sam se javio, jeste da je to novinarstvo, dozvoliću sad jednu izlisanu floskulu, ali u ovom času ne znam ništa svježije ni pametnije, da je to novinarstvo izraz društva u kojem smo, da je to novinarstvo rezultat tog društva, i da je to novinarstvo apsolutno u interakciji sa ovim društvom. Pri tome, kad razgovaramo o ovim stvarima, mi pomalo brkamo pojmove, zato što govorimo u opštim kategorijama, koje se protežu na cijeli svijet, pa pokušavamo da izjednačimo našu situaciju i naše standarde sa tim drugim standardima. Prije tri godine sam, sticajem okolnosti, u Americi bio na večeri s jednim od posljednjih, dinosaura svjetskog novinarstva, koji je imao već tada osamdeset i osam godina, koji je bio jedan od onih legendarnih novinara iz istorije novinarstva. I on me, vjerovatno onako pomalo prijateljski, pomalo cinično, zaintrigiran mojim sanjarstvom u vezi sa novinarstvom, za večerom upitao: "Dobro, kad to sve skupa slušam kako govorite o novinarstvu, šta vi mislite, šta je za vas cilj novinarstva?" I onda sam ja počeo navoditi karakteristike novinarstva – šta je cilj, šta je svrha, pa tačnost, pa brzina, pa provjerljivost, pa literaturnost, itd. itd. Onda mi je on rekao: "Znate šta, vi temeljno griješite u vezi s tim! Cilj i svrha novinarstva su biznis, ali da bi taj biznis bio veliki i pravi i dobar, novina mora da bude tačna, brza, provjerljiva, lijepo čitljiva itd. itd."

Sad, kad to pokušate da prevedete na našu situaciju, doći ćete dotle da je naše novinarstvo, i zanatske i profesionalne kategorije u tom novinarstvu, da apso-

lutno odgovaraju situaciji u kojoj mi živimo kao društvo, kao realnost – ništa ovdje nije ni provjerljivo, ni tačno, ni sveto, niti odgovara bilo kakvom civilizacijskom sistemu vrijednosti koji postoji bilo gdje drugdje u svijetu. Prema tome, predstavlja okvir za jedan kaos u kojem onda i novinarstvo može da bude kaos. Mi se onda vraćamo i na ovo što je Mile spomenuo, što je vrlo, vrlo zanimljiva činjenica i meni vrlo objašnjiva – zašto nijedna velika svjetska novinarska vlasnička korporacija nije pokazala dovoljno interesa, jesu se šunjali malo okolo, da tako kažem, pa su odustali, zašto niko izvana nije kupio ni jedan jedini medij na ovim prostorima? Jednostavno zato što mediji na ovim prostorima nisu ono što njih interesuje; na ovim prostorima niko ozbiljan, institucionalno uređen, ne može da realizuje nikakav ozbiljan institucionalni, marketinški, poslovni, finansijski, bilo kakav drugi interes. Zašto? Zato što se onda vraćamo na nešto čime ću da završim.

Dodatno, jedna moja mala uspomena. Pokojni ili rahmetli, kako hoćete, Talić, negdje devedeset i druge, ili početkom devedeset i treće, a Zdravko Grebo mi je svjedok ko ne vjeruje, u jednoj priči uz kafu, počeo je već rat, dao nam je da preslušamo takozvani presretnuti telefonski razgovor snimljen uoči samog rata, u sumrak, što bi se reklo, između Dobrice Ćosića i Radovana Karadžića, gdje je Dobrica Ćosić pokušavao da objasni Radovanu Karadžiću šta je njegov domaći zadatak i zadatak njegove stranke u Bosni i Hercegovini. Ovaj nije shvatio, ali nisu mogli otvoreno da razgovaraju, znajući, vjerovatno, da svako svakoga prisluškuje, pa su u nekim šiframa poručivali ovo ili ono. A onda Dobrica njemu kaže: “Dobro, je si li ti shvatio?” i onda mu kaže doslovno sljedeću rečenicu: “Vaš cilj je da u Bosni i Hercegovini postignete da ono što nikad nije bilo moguće postane moguće.”

U Bosni i Hercegovini je to postignuto. Na nivou ukupne organizacije, takozvane organizacije društva, na nivou sistema vrijednosti, na nivou standarda, na nivou svega ostalog, postignuto je to da vladaju, ali u jednom potpuno divljem sistemu i načinom kakav ne postoji u uređenim društvima, vladaju raznorazni interesi, raznorazni klanovi, raznorazne mafije, raznorazne grupacije ove ili one provenijencije, uključujući tu i stranke i prave mafije i direktore velikih kompanija i malih kompanija... I to društvo je okvir za ovakvo novinarstvo koje imamo, u kojem se, naravno, pojavljuju pojedinci koji su kvalitetni, pojavljuju se, čak, i redakcije koje mogu biti i jesu na tragu i kvalitetnog projekta, i kvalitetnog programa i kvalitetnog individualnog tumačenja stvari, naravno, svako iz svog ugla i svako na svoj način, ali mislim da je jako teško, to je moje mišljenje, ja ga ne generalizujem i nemam namjeru uopšte da išta da generalizujem izvan svoje vlastite pameti i svog vlastitog iskustva, koje je takvo kakvo je, koje mi niko ne može oduzeti. Dakle, svodimo se na jednu činjenicu, od koje ne možemo da pobjegnemo: novinarstvo je takvo kakav je okoliš i ono postoji sa zadacima koje taj okoliš ima, sa zadacima koje taj okoliš sam sebi daje i sa eventualnim pojedinačnim manjim ili većim uticajima ljudi koji u tom novinarstvu djeluju i rade. Hvala.

Dorđe LATINOVIĆ:

Ja sam onaj koji povremeno piše i dolazi iz onoga, što je Ahmet nazvao, 'oko medija'. Imao bih nekoliko komentara i, možda, jedno pitanje za Peju i Faruka. Zanima me njihovo mišljenje, s obzirom na to da su se neke njihove kolege o tom pitanju ranije već izjašnjavale u novinama u kojima su pisale.

Meni se čini važnim ovdje reći nekoliko stvari. Na pitanje koje je ovako načelno postavljeno, na nivou principa, može se, tako ja mislim, odgovoriti vrlo rezolutno, a opet, na načelnom nivou, ne može. Dakle, mediji načelno nisu opasnost za demokratsko društvo i može se odgovoriti jednostavno parafrazom starom najmanje dvjesto godina, koju je izgovorio čovjek koji je rekao: "Ako bih morao da biram između vlade i medija, ja bih izabrao ovo – da imamo štampu, a da nemamo vladu."

Drugo, mislim da ovako kako je pitanje postavljeno više odgovara kontekstu zapadnih demokratskih društava i tamo se ovo pitanje vrlo legitimno postavlja na drugi način; naravno, sa drugim reperkusijama i konsekvencijama koje dobivaju epilog u nekoliko knjiga, koje već po naslovu vrlo jasno govore o stanju i situaciji u tom pogledu. Navešću vam samo tri autora i tri knjige. Jedna je Tomasa Mera, čiji je naslov *Mediokratija, medijska kolonizacija politike*, druga je Dagleasa Ruskofova – *Iznuđivanje* i bukvalno govori o inscenaciji, medijskoj funkciji iznuđivanja političkih odluka vlade, a treća je *Televizija ide u rat* jednog italijanskog televizijskog novinara. On je nedavno napisao knjigu koja govori bukvalno o dešavanjima i kontekstima u kojima televizija učestvuje u modernim ratovima.

I treća stvar, koja mi se čini važna. Jedan portparol, i to vrlo značajne institucije, u vremenu kad je bio medijski eksponiran i predstavljao najmoćniju vojnu i političku organizaciju koja kreira sudbinu širom svijeta, to je NATO, na prigovor da to sve što rade zapravo falsifikuju informacije, kriju informacije, serviraju informacije itd., rekao je: "Pa znate, vlade moraju hraniti zvijeri", misleći pri tome na medije. Odgovorio mu je drugi novinar, koji je rekao: "Ali mediji moraju da hrane drugu zvijer, koja se zove javno mnijenje". Mislim da se u tom krugu može razložiti stanje, naravno, preneseno i na našu situaciju. U tom smislu možda bismo, u pogledu jednog kvazipolitičkog, da kažem pluralističkog sistema, mogli govoriti o ulozi medija u Bosni i Hercegovini, a ne, kao što je ovdje spomenuto, kao u nekom demokratskom društvu. Jer, u principu, medija zaista ne bi ni bilo ni u ovolikom broju, pa bez obzira šta pišu, da nije barem tog formalnog okvira, nekakvog kvaziformalnog pluralističkog političkog sistema, Dakako, može se govoriti u kontekstu jednog demokratskog društva, tako da stoji Gatalova primjedba da mediji mogu pomoći da se stvori jedno civilno javno mnijenje i demokratsko društvo.

I, na kraju, završiću s pitanjem koje je Pavao Pavličić postavio nedavno, kada je u *Vjesniku* napisao jedan vrlo otvoren tekst, koji se ticao uloge novinara u kre-

iranju javnog mišljenja. On ih je nazvao svetom kravom. Tekst se meni jako dopao zato što opservira jednu varijantu u kojoj novinari imaju predstavu o sebi da su uistinu bogom dani, a da cijelo društvo i sve ostale strukture i profesije funkcionišu na principu neke tranzicije pa su uvijek ili gori ili lošiji, a novinari su bespogovorno dobri. Mislim da bi tu jedan pošten stav samih novinara bio od koristiti javnom mnijenju, da se raščisti ta situacija. Jako je važno da li treba da strahujemo od medija ili novinara zato što oni imaju moć, ili ih poštujemo zato što govore istinu. Ako toga nema, bojim se da smo na krivom tragu. Hvala.

Jovan DIVJAK:

Šta da kažem? Vi radite za gledaoce i slušaoce, i odmah ću kroz jedan primer sa Gatalom pokazati kako na različite načine gledamo istu stvar i koliko to na nas ne utiče. On je sa skepsom govorio o *Grbavici*. Za mene je to izuzetno human film, sa ljudskim porukama i veoma kritičan, baš prema Armiji, a isti taj film naši prijatelji iz Republike Srpske nisu dozvolili da se prikaže. Gledao sam i film *Živi i mrtvi*, koji vi hvalite i čudite sa zašto je dobio 6-7 priznanja u Beogradu, a nije u Sarajevu. On je dobro primljen u Sarajevu, a nas dvojica možemo izvući zaključak zbog čega je toliko nagrada dobio u Puli. On pomalo drugačije od mene gleda na ono šta se događalo u Bosni i Hercegovini, i u ovom ratu i u prethodnom, malo je naklonjen onoj strani na kojoj ja nisam. A zašto u Beogradu? Zato što, kako je Dodik rekao u zagrebačkoj emisiji, "najviše je stradalo Bošnjaka jer su najbrojniji narod"!

Neven KAZAZOVIĆ:

Lijepo je što mi raspravljamo o ovoj temi; međutim, ima i četvrta knjiga koju Đorđe nije pomenuo, to je knjiga bračnog para Gudman, koja se zove *Politički moćnici su nedodirljivi*. To je knjiga koja je dobila najveće nagrade u SAD, a raspravlja o zloupotrebi medija u iračkom ratu. Najčuveniji mediji, za koje mi govorimo da su nezavisni, da su baklje nezavisnog novinarstva, vrlo su svjesno ušli u irački rat, odnosno stvorili situaciju da američka vlada uđe u taj rat i da ga vodi ovako kako ga vodi. To je nevjerovatno. Ja ću samo podsjetiti na to, vi znate, da je sve počelo jednom ordinarnom laži da Sadam Husein ima oružje za masovno uništenje, koje nikada nije pronađeno. Novine kao *Njujork Tajms*, *Vašington post* i ostali – oni su 'pronašli' to naoružanje, samo to da znate: oni su ga pronašli, a ono ne postoji. Prema tome, mi smo svjedoci kad korifeji, najčuvenije novine i najčuveniji novinari, istovremeno služe nečemu što je potpuno u suprotnosti sa onim što mi mislimo da je novinarstvo.

Pejo GAŠPAREVIĆ:

Dorđe je problematizirao, ako sam dobro shvatio, fenomen novinara. Možda ću ja subjektivno odgovoriti, možda će iz neke druge struke ljudi mudrije od mene to reći, ali meni se čini da su novinari danas u svijetu najnezaštićeniji, da su najnezaštićenija profesija. Svako malo se dogodi neka Politkovskaja, dogodi se ubojstvo u Rusiji. Zamislite, kad ubiju nekog trećerazrednog političara, odmah su mediji puni, jer je to atentat, a kad pogine novinar, to postane samo mala vijest. Dakle, to je jedna nedovršena priča, i ne bih baš tako olako odapinjao strelice na novinare, jer novinari rade jedan jako težak posao. Znam da to zvuči kao fraza, ali to govorim iz svog iskustva. Nekad si ustaša, nekad si četnik, nekad si balija, nekad si protuhrvat a nekad si antihrvat, sve si to samo ako se trudiš raditi pošteno. To je društvo Bosne i Hercegovine, i tu su limiti razvoja medija u Bosni i Hercegovini.

Faruk BORIĆ:

Pošto se nekoliko starijih kolega osvrnulo na moje izjave: ja zaista ne nipodaštavam komunističko, socijalističko vrijeme bivše Jugoslavije, vrijeme samoupravnog socijalizma i bratstva i jedinstva, dapače; niti ga glorificiram, daleko sam od toga da glorificiram današnje vrijeme. Samo je potrebno napraviti istorijsku distancu od toga šta je bilo nekada i od toga gdje je novinarstvo sada. Ovo što je Zlatko rekao, u kakvom se haosu mi danas nalazimo, ili kao što je, spominjući BBC, rekao Pejo – deset sekundi ovoga, deset sekundi onoga, i eto kako to funkcioniše. Privatni mediji ne moraju tako funkcionirati. Privatni mediji imaju svoju uređivačku politiku, koja je na kraju proizvod za jednu marku, za pet maraka, za gledanje ili šta se već konzumira ili se ne konzumira. Pri tome ne želim reći uzmi ili ostavi današnje *Oslobođenje*, iako sam ovdje, nažalost, po svojoj funkciji, a pod sobom imam starije kolege. To najviše govorim generalno za medije.

MANJINE U BIH I NJIHOV UTJECAJ NA JAVNO MIŠLJENJE

Moderator:

– Lejla Šehabović

Uvodničari:

– Nermina Šaćić, profesorica Fakulteta političkih nauka u Sarajevu

– Željko Ivanković, pisac i prevodilac

– Jasmin Imamović, pisac, gradonačelnik Tuzle

– Ugo Vlasisavljević, filozof, predsjednik PEN Centra BiH

Tuzla, Kuća plamena mira, petak, 30. maja/svibnja 2008. u 18:00 sati

Ferida DURAKOVIĆ:

Dobro veče svima. Sa beskrajnom zahvalnošću vas pozdravljam danas u Tuzli u ime PEN Centra Bosne i Hercegovine, koji je u toku prošle godine održao, i to nastavlja i ove godine, jednu seriju razgovora koji su, čini mi se, važni svima nama. Nisu to samo razgovori za pisce i za druge intelektualce; to su razgovori važni za sve ljude kojima je stalo do ove države i kojima je stalo da imaju pravo na svoju javnu riječ.

Javna riječ u Bosni i Hercegovini je, svi kažu, ugrožena. Mi u to vjerujemo i mi se protiv toga moramo boriti, a jedna od najvažnijih tema koju je Upravni odbor PEN Centra ove godine formulirao za jednu od svojih rasprava, jeste ugroženost raznih vrsta manjina. Ne govorimo samo o nacionalnim manjinama; govorimo o manjinama uopšte. U Bosni i Hercegovini će se svako, kao i u ono ratno, posebno sada, u poslijeratno vrijeme, u jednom trenutku osjetiti manjinom. Zašto? Zato što je teror velikog koncepta uvijek bio kriv za to da se pojedinac osjeća i kao pripadnik neke male grupe, da se osjeća ugroženim. Mi, koji smo or-

ganizirali ovo, mislimo da je to pravo ugroženo toliko da moramo objaviti riječi koje potvrđuju da su manjine u Bosni i Hercegovini ugrožene. Šta su to manjine, svako od vas zna. Ja se osjećam manjinom kao žensko, ja se osjećam manjinom kao pisac, ja se osjećam manjinom ako sam pripadnik jednog naroda, a odem u drugi entitet, osjećam se manjinom kao osoba koja nema mogućnost da izrazi svoj politički stav, osjećam se manjinom kao osoba koja nema riješeno stambeno pitanje. Znači, to što bi trebalo da budu manjinska prava u Bosni i Hercegovini postoji samo u nekim zakonima, u nekim teorijama, i čini mi se da bismo mogli večeras tome posvetiti svoju pažnju.

Večeras imam čast da vam predstavim ljude koji će ovaj razgovor započeti. Prvo krasnu mladu damu koja će ovo moderirati. Ona se zove Šejla Šehabović, naša Tuzlanka. Dobro došli u ime PEN Centra BiH i Fondacije Heinrich Böll i u ime grada Tuzle, i zahvaljujem se gradonačelniku koji nam je ustupanjem prostora omogućio ovaj razgovor večeras. Šejla Šehabović.

Šejla ŠEHABOVIĆ:

Dobro veče. Ja imam čast da moderiram skupom kojemu je tema *Manjine u Bosni i Hercegovini i njihov utjecaj na javno mišljenje*. Sa nama su danas Željko Ivanović, pjesnik, pripovjedač, književni kritičar, prevoditelj. Također će govoriti Jasmin Imamović, gradonačelnik Tuzle i pisac, kao i filozof i esejist Ugo Vlasisavljević. Ja ću, najprije, pročitati svoj uvodni tekst, koji će biti vrlo kratak, kao okvirni poticaj za razgovor, zatim ću nekim redoslijedom najavljivati govornike, ali vi se osjećajte slobodnim da pitanja postavljate i između različitih izlaganja, dakle ne morate čuti sva izlaganja da biste postavljali pitanja ili dali svoje mišljenje.

Govoriti o manjinama danas u Bosni i Hercegovini zapravo znači razgovarati o pričama koje služe formiranju "većine" – manjina je to samo u odnosu na većinu i njezin se utjecaj i prava u odnosu na većinu razlikuju taman toliko koliko se narativ konstrukta onoga što čini većinu razlikuje od narativa koji ne služe tome. U odnosu na prava koja danas uživaju, na primjer, pripadnici i pripadnice tri "konstitutivna naroda" – pripadnici nacionalnih manjina nemaju uopće pravo da budu birani u mnogim organima vlasti.

Tako se država koja je, u ime slobode, konstruirana od tri naroda, kako prava druga dva ne bila ugrožena, pokazuje paradoksalnom u odnosu na sve one koji su svrstani u kategoriju "ostalih". Ako ste, kao izbjeglica u vrijeme rata, završili, na primjer, u Švedskoj, a rođeni ste u Bosni i Hercegovini i, zbog porijekla ili vlastitog izbora ne izjašnjavate se kao pripadnik ili pripadnica nekog od konstitutivnih bh. naroda, teoretski, postoji šansa da nekad u svom životu budete izabrani za predsjednika ili predsjednicu Kraljevine Švedske, dok to pravo, u zemlji u kojoj ste se rodili i odrasli, čiji jezik, kulturu i tradiciju baštinite – niti teoretski, prema postojećim zakonima, nemate.

U ime slobode izjašnjavanja, slobode pokazivanja, življenja i praksi nacionalnih obilježja i nacionalne pripadnosti većina, manjinska politička prava su faktički ukinuta. Ovaj lažni pluralitet, koji se u praksi pokazuje kao kamen spoticanja svake vrste demokratije, nije samo mjesto kršenja ljudskih prava, kao prava pripadnika i pripadnica određenih etničkih grupa – ono je mjesto gdje se urušavaju sami temelji države – budući da tri nacionalne politike ničim ne garantiraju raznolikost i pluralizam, to se njihove politike svode na međusobno suprotstavljene, a tako slične, konstrukte, zabavljene borbom za premoć i spremne su, u ime takve borbe, zaboraviti i manjine i one koje (nominalno) predstavljaju. U takvoj konstelaciji, problem nacionalnih manjina samo je mali dio općeg problema – ali značajan dio, suštinski, onaj koji generira ogroman broj problema koji također tište Bosnu i Hercegovinu.

Jer, problem “nacionalnog ključa” producira, na primjer, sistem obrazovanja u kojem se “imitira” postojanje i njegovanje razlika među ljudima, nudeći nam pažljivo odbrojane naslove nastavnih jedinica, različite vrste vjeronauka, prema porijeklu prebrojana imena pisaca... – gdje Razlika postaje i odomaćuje se kao mrtvo slovo na papiru, ona se iscrpljuje u prebrojavanju “krvnih zrnaca”, gradnji identiteta iz “minus-pozicije” i pažljivog maskiranja neodrživosti ravnoteže lažnim zalaganjem za nekakve neodređene “multi” – izume. Tolerancija je tako, kao diskurs multietničke politike, potpuno depolitizirajuća – i sama dio problema.

Na mjestu borbi za prevlasti istovjetnih politika, gdje utjecaj dominantnih religijskih zajednica nije najmanji, problemi i pitanja seksualnih, rodnih i svake druge manjine, tretiraju se kao “šminka”, sitnice osuđene na čekanje “boljih dana” i zabava za nevladine organizacije. Ovom prikrivanju i depolitizaciji naruku sjajno ide i proces globalizacije – koja, u konačnici, i ne donosi ništa drugo nego ujednačavanje, istovjetnosti i vladavinu ekonomije kojoj je uzvišeni cilj tržište – a tržište ne podnosi suštinske, samo kozmetičke razlike.

Gdje je mjesto manjinama u medijskoj areni Bosne i Hercegovine? Ukoliko su javni medijski servisi osuđeni na prebrojavanje po “nacionalnoj osnovi” i službu jednoj politici, podijeljenoj prema tri konstitutivna imena, a privatni servisi na promoviranje iste politike iznajmljujući prostor kulturalnim praksama (koje uključuju i umjetničke prakse) koje se “dobro prodaju” – onda tog mjesta, izuzev u rijetkim osmišljenim djelovanjima koji ne prevazilaze okvire geta u koje su sve naše razlike svrstane i brižljivo klasificirane, zapravo i nema.

Pri tome, najgora greška koju katastrofalno ponavlja većina organiziranih manjinskih grupa, pa bile one nacionalne, rodne, seksualne, religijske, umjetničke ili bilo kojeg drugog opredjeljenja – je konstantno izbjegavanje političkog angažmana, jasne opredjeljenosti, imenovanja, potraživanja prava koje im u jednom sistemu nisu garantirana na način primjeren onima koji se, htjeli ne htjeli, u ime osnovnih ljudskih prava moraju suprotstaviti getoizaciji. Ma kako dobre bile namjere nevladinih organizacija, udruženja, inicijativa... nalazeći stalno pribje-

žište u apolitičkom i time izbjegavajući odgovornost djelovanja u demokratskom društvu, one neupitno doprinose ukidanju razlika i preživljavanju opcija kojima se čini sasvim dovoljnim "glumljenje" pluralizama i teorijsko postojanje mnoštva izbora koji su zapravo lažni – kad je izbora zapravo jako malo i svode se na pristajanje ili nepristajanje na farsu kozmetičkih razlika u tkivu uvijek istoga.

Utjecaj manjina na javno mišljenje u Bosni i Hercegovini danas je poput utjecaja socijalističkog folklornog umjetničkog društva – svi vidimo kako nešto "dru-go" i "drugacije" postoji, kako je to "nešto" sposobno i spremno producirati, doprinostiti i kreativno djelovati – ali ne vidimo čemu to zapravo služi, niti do koje mjere je ozbiljna namjera te "zabave". Kad se kolo završi, gledatelji će oduševljeni napustiti dvoranu, a izvođači poskidati svoje šarene nošnje i odjenuti uniformu svakidašnjice, zaboravljajući na svako značenje u svemu što su do prije kojeg trenutka izvodili...

Toliko o tome. Ja bih sad predložila da se pročita tekst Nermine Šaćić koja je nedavno napisala jednu knjigu, koja se zove *Izvan politike*, a upravo se njena doktorska teza bavi zapostavljanjem manjina u Bosni i Hercegovini u javnom i medijskom prostoru. Dakle, ona se bavi tim glasom koji je građanima ove zemlje oduzet i načinima na koji ga oni mogu vratiti. Ferida Duraković će pročitati Nerminein tekst.

Ferida DURAKOVIĆ

Nermine Šaćić je profesorica na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Ona se ekskluzivno u svojoj doktorskoj disertaciji bavi manjinama i svim aspektima manjina. Nažalost, ona je danas na službenom putu i zamolila me je da pročitam njen tekst. Mislim da će biti vrlo podsticajan za diskusiju. Zove se *Pluralizam sa margina*.

Poštovani,

Žao mi je što večeras nisam s vama. Umjesto znanstvenog teksta, pokušat ću osvrtnom na svoje istraživanje o nacionalnim manjinama koje žive u BiH da dam svoj doprinos ovoj izuzetno značajnoj temi.

Nemam namjeru da vam uljepšavam ili ublažavam surovu stvarnost u Bosni i Hercegovini, ali imam potrebu da pokušam da razotkrijem *Istine*, tragajući prije svega za onim *čega nema u BiH*, jer je ono stvarnije od onoga čega ima. U BiH nema SLOBODE, prvenstveno političke slobode, ne samo za formalizirane manjine (konstitutivne, nacionalne), već za svakog pojedinca koji se osjeća po bilo kom osnovu u manjinskom statusu.

U sklopu svoje doktorske disertacije istraživala sam nešto slično današnjoj temi, samo iz drugog ugla. Zanimali su me politički konflikti i njihov uticaj na javno mišljenje, odnosno na formiranje javnog mnijenja u BiH. Više slučajno, empi-

rijsko istraživanje usmjerila sam na nekonstitutivne građane koji žive u Bosni i Hercegovini, prvenstveno jer ih današnja konstitucija stavlja pod bezličnu kategoriju 'Ostali'. Jevreji, Talijani, Ukrajinci, Mađari, Česi, Romi, Poljaci, Albanci, Crnogorci, Slovenci, Makedonci i drugi imaju različito teritorijalno porijeklo i njihov dolazak u BiH odvijao se u različita vremena i u različitim historijskim okolnostima. Nepokornost kao i profesionalna izvedba te nepokornosti da se u potpunosti asimiliraju kroz različite političke režime daje mi za pravo da kažem da su oni odavno svojom inkorporiranošću u bosanskohercegovačku kulturnu i političku zajednicu, postali autohtoni i kao takvi imaju jednaka prava na svoje slobode.

Tokom istraživanja primijetila sam da nacionalne manjine odbijaju da se uklope u dejtonsku matricu, jer im udruženja formirana na entitetskim razinama nisu prepreka za sporazumijevanje. Politički konflikti konstitutivnih naroda u BiH ostavili su tragove na nacionalne manjine tako što su ih entitetski podijelili, jer su nacionalne manjine, zavisno od toga u kojem su se entitetu zadesile, bile predmet 'zloupotrebe' političke vlasti (slučaj Crnogoraca, Makedonaca, Roma, pa čak i Jevreja). Međutim, u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini prepoznali su da etniteti nisu prepreka za dijalog, suradnju, koegzistenciju, suživot i mir. To im na neki perverznan način omogućava ustavna diskriminacija. Naime, u odnosu na sve države koje su nastale raspadom bivše Jugoslavije, Bosna i Hercegovina je već u prvom dijelu Ustava umjesto građanina BiH, pripadnike nacionalnih manjina proglasila "Ostalim". Ustav kaže: "Bosna i Hercegovina je država Srba, Hrvata i Bošnjaka i *Ostalih* (podvukla N.Š.)".

Na marginama društveno-političkog života, nacionalne ali i svake druge manjine hvataju srž života u ovom autoritarnom društvu, pokazujući usamljenost u iluzornom svijetu, punom lažnih obećanja u kojima pojedinac ne može da napravi razliku između spasitelja i dželata.

Istraživati nacionalne manjine značilo je mnogo više od dobijanja statističkih podataka koji govore o njihovom položaju u bosanskohercegovačkom društvu. Njihov sadašnji pravni i stvarni položaj često je diskriminirajući, jer dominantne nacionalne grupe provode neprimjereno duge procedure prilikom povrata njihove imovine, izgradnje porušениh kuća, izdavanja dozvola za organiziranje itd.

Međutim, ono što se ne zna i što nije dovoljno javno poznato je slijedeće. Bez obzira na diskriminaciju izraženu u Preambuli Ustava, ovi mnogobrojni građani BiH, koji mogu glasati ali ne mogu biti birani za člana *Predsjedništva svoje zemlje* (član V Ustava) pokazuju visok stepen državljanjskog identiteta, veći od pojedinih konstitutivnih naroda, što potvrđuje tezu da ova zemlja uistinu preživljava na mnogobrojnim paradoksima.

Zbog toga vam ovako, u reduciranoj formi, dajem samo neke od zaključaka istraživanja, kao i osvrt na njih. Za mene je ovo istraživanje, prije svega, značilo

preispitati stvari koje uzimamo zdravo za gotovo, a koje nam uglavnom dolaze od predstavnika konstitutivnih naroda u BiH i koje nas drže u začaranom krugu, u kojem se Srbi verbalno suprotstavljaju Hrvatima i Bošnjacima, Bošnjaci – Srbima i Hrvatima, Hrvati Srbima i Bošnjacima. U prvi čas nam se učini kako nas to, ta različitost koja nas pokreće i slama, vodi u propast ili napredak, trčeći u zagrljaj tranzicijskim prolomima. No, ako zagrebemo u dubinu problema, uviđamo da je trenutačni konstitutivni bh. pluralizam – bez obzira da li ga doživljavamo pozitivno ili negativno – zapravo lažni politički pluralitet BiH. To se, Tocquevilleovim riječima kazano, potvrđuje na osnovu odnosa većine prema manjini. Odnos konstitutivnih prema nekonstitutivnim građanima prokazan je, između ostalog, i donošenjem Zakona o nacionalnim manjinama, u kojem je nacionalnim manjinama obećano da *plaćaju svoje račune na 'maternjem jeziku' ako to žele!* Ovom se Zakonu pripadnici nacionalnih manjina podruguju, jer je donesen 1. aprila, pa ga doživljavaju kao prvoaprilsku šalu.

Razotkrivajući pluralizam političkih ideja koje su se javljale u BiH prije, u toku i poslije rata, može se prepoznati da sličnosti u našim dominantnim etničkim grupama (hrvatskoj, srpskoj i bošnjačkoj) danas uglavnom leže u negacijama druge strane, a ne u zajedničkoj osnovi za uspostavljanjem novog odnosa. To su *negativni* identiteti naših konstitutivnih naroda, a njihov sadržaj je ispunjen samo oprekom prema *Drugom*, a ne iznalaženjem zajedničkih interesa. Tako da je svaka rasprava o nacionalnim manjinama i njihovom identitetu, zapravo, rasprava i o političkoj tragediji konstitutivnih naroda koja je u ratnom i poslijeratnom vremenu zaboravila pravo značenje riječi 'multikulturalnost' i 'multietničnost', a nju je toliko rabila u javnom diskursu da se njeno pravo značenje sasvim izgubilo.

Dijalog o nacionalnim manjinama je dijalog, dakle, o stvarnosti, o bolnoj spoznaji njene prevrtljivosti i slabosti, stvarnosti koja uništava *naše osjećaje za razlike*. Kad stvarnost postane netolerantna, kaže književnica Nafisi, jedino možete da slikate boje svojih snova. A nacionalne manjine u BiH svoje snove sanjaju u svojim udruženjima, ne prikazujući bol autoritarnog etnopolitičkog režima koji ih je bacio na margine. Pjesmicama, učenjem maternjeg jezika, čitanjem književnosti, folklorom, učinilo se kao da bježe od surove etnopolitičke prakse.

Taj 'bijeg od stvarnosti' pomoći će im da razumiju mogućnost izražavanja i formiranja mišljenja o nečemu, da govore o sopstvenim realnostima o kojima nisu uspjele govoriti.

Impresivno je kada njihova kritika snagom argumentacije prevazilazi ustaljene kritike, ali je utoliko tragično za naše političko okruženje koje ne prepoznaje potrebe za njihovom slobodom. Ustavnom odredbom u BiH im je oduzet politički život, a društvenim angažmanom pravo da ispričaju svoje životne političke priče iz različitih političkih režima BiH. Ako su žrtve prvog zločina iz Dejtona, moraju li postati žrtve i ovog drugog zločina?

Gotovo svi pripadnici nacionalnih manjina izrazili su potrebu da se udružuju i da djeluju kroz svoje nevladine organizacije. Smatraju da i oni na taj način participiraju u izgradnji civilnog društva naše zemlje, koje je 'zakazalo' u ostvarenju i u zaštiti ljudskih prava.

Na pitanje 'kako se izjašnjavaju' 96% pripadnika nacionalnih manjina zao-kružilo je odgovor pod a) "Bosancima i Hercegovcima". Svega 4% ispitanika u izjašnjavanju daje prednost etničko/nacionalnom identitetu.

Njihovo prihvatanje državljanškog identiteta ne isključuje postojanje i etničkog, vjerskog ili drugog identiteta.

Dakle, "državljanški identitet" afirmiraju jednako nacionalne manjine čije su matice također nacionalno – u državljanškom smislu – osviještene (Ukrajinci, Poljaci, Mađari, Italijani, Nijemci, Jevreji...) i nacionalne manjine koje nemaju svoju maticu (Romi). Njihovi odnosi sa zemljama iz kojih dolaze uglavnom su izraz materijalnih potreba nacionalnih manjina, o kojima bosanskohercegovačko društvo uopće ne vodi računa.

S jedne strane, u političkom smislu, njihovo izjašnjavanje da su 'Bosanci i Hercegovci' može se tumačiti kao pokušaj da se izdignu iz manjinskog statusa. S druge strane, državljanški identitet nacionalnih manjina može biti izražen i zbog nepolitičnosti koja je nastupila početkom rata 1992. godine, a traje do danas, jer primijetila sam da je državljanški identitet na drugom mjestu kod onih pripadnika nacionalnih manjina koje trenutno na direktan ili indirektan način participiraju u vlasti.

Zbog ovakvih i niza drugih zaključaka ne čini li se opravdanim zagovarati tezu o konstitutivnosti nekonstitutivnih građana Bosne i Hercegovine? Bilo bi to, možda, ispravno, jer bi se vremenom stvorio okvir za raspravu oko ustavne i zakonodavne jednakosti. Međutim, da li je to dovoljno i kako uistinu pronaći pravo rješenje kad je pitanje nacionalnih manjina i u drugim zemljama vrlo kompleksno? Istraživati nacionalne manjine nije značilo biti u trendu s evropskim tendencijama, pratiti misli eminentnih svjetskih imena koja se bave ovim pitanjima.

Slušati priče pripadnika nacionalnih manjina za mene je značilo doživjeti čulno iskustvo jednog drugog svijeta. Da nisam ušla u taj svijet, da zajedno s njima nisam ostajala bez daha i da se nisam pokušala barem teorijski zainteresirati za njihovu sudbinu, onda vjerovatno ne bih bila u stanju priznati da nemam odgovora na ovo pitanje.

Kako uistinu pronaći vezu između otvorenog prostora u kojem živi većina, u našem slučaju konstitutivni građani (Srbi-Hrvati-Bošnjaci), i zatvorenog, u kojem se potvrđuju manjine, u našem slučaju Jevreji, Ukrajinci, Romi, Poljaci i drugi.

Da li u njihovoj samoći identitet dobija ponovo svoje pluralno značenje? Možda. Imajući u vidu društveno-politički okvir u kojem živimo, jedino što sam spoznala jeste da treba duboko udahnuti iskustva *manjine* da bismo spoznali

kompleksnost ljudskog života, potrebu za političkom slobodom, potrebu za njegovanjem različitih identiteta, ali i nemoć da ponudite neka prihvatljiva teorijska rješenja u ispolitiziranom, etniciziranom okruženju, gdje se i pokret tijela posmatra kroz etničke naočare.

Šejla ŠEHABOVIĆ:

Ja ću sad najaviti Željka Ivankovića.

Željko IVANKOVIĆ:

Hvala lijepo. Ja sam bio svjestan da ćemo ovdje čuti govor koji je neizbježno i politički. Bio sam siguran da ćemo čuti govor koji u sebi uključuje i jednu pravnu dimenziju. Među nama je Jasmin, koji je po obrazovanju pravnik. Bio sam posve siguran da ćemo čuti dominantno ideološku priču o poziciji manjine; zato želim govoriti o nečemu što će biti sasvim suprotno, što će pokazati da manjina ne postoji i da manjina ne smije postojati. Dakle, govorit ću o tome zašto bi trebalo govoriti uopće o konstitutivnosti svakog od nas, svakog građanina, zato što mi se čini da je većinska pozicija kukavička pozicija, užasno kukavička.

Vi ćete danas pročitati u novinama da je u Zagrebu pet momaka prebilo nekakvog tamo, recimo, crnca. To je užasno kukavička, biološki kukavička pozicija, jer treba pet ljudi da prebije jednog *čovjeka*, ako uopće treba da ga prebiju. Zašto uopće želim govoriti protiv pojma manjina? Ja radim u Parlamentu i unazad pet šest dana dobili smo pitanje i danas smo, zadnji dan, trebali odgovoriti na to pitanje iz Vijeća Evrope: *Ima li u Parlamentu BiH manjina?*

U Vijeću naroda nema, jer su tu predstavnici Srba, Hrvata i Bošnjaka. Znae šta smo doznali? Da je manjina čovjek koji dolazi iz Velike Kladuše, koji nije htio da se piše kao Bošnjak ili Bosanac, pisao se kao Musliman, kao što se pisao prethodnih pedeset godina. Dakle, taj čovjek je manjina. Mi ćemo, dakle, poslati u Vijeće Evrope izvještaj da je čovjek koji je Bosanac – manjina. Mogu misliti kako će se smijati, zamislite da je u Francuskoj čovjek koji je Francuz manjina! Zato želim govoriti uopće protiv pojma manjina. To ću argumentirati iz ovoga što slijedi, naravno iz pozicije pisca intelektualca, koji promiče, prije svega, svoju vlastitu, individualnu poziciju, jer nikada nisam bio nigdje, niti ću ikada biti manjina. Ni kao Hrvat u Sarajevu, ni kao pisac među zemljoradnicima, ni kao čovjek s braodom među onima koji se briju. Jednostavno, ne pristajem na to, i želim svima vama reći da ne pristajem na to. Manjina je, jednostavno, diskurs koji nama dolazi iz ideološke i političke sfere, a ona je samo jedna dimenzija našeg postojanja, i ja ne želim pristati na to.

“Manjina” i naša svijest o “manjinskim”

Manjina? Misliiti pojam *manjine* u bilo kojem, a osobito modernom kategorijskom sustavu, znači isključivo misliiti ideološki, što je politički termin. Znači prebaciti čitav sustav mišljenja na ideološku, političku razinu. Riječ je o pojmovima s isključivo političkom i ideološkom sadržinom bez ostatka.

Manjinska nacionalna, manjinska politička, manjinska religijska, dakle ideološka pozicija manjinska je samo u odnosu na stvarnu političku, interesnu moć i iz nje izvedene mehanizme vlasti i moći, dakle i – države! U našem aktualnom društvenom miljeu, međutim, taj pojam znači i sadrži eksplicitno diskriminirajuću kategoriju, kao što to znače i druge političko-manipulativne kategorije, npr. “ostali”, “mješoviti brak” ili tko zna što sve od onoga što je smišljeno da se diskreditira ne-pripadanje, ne-tipičnost, jednostavno – *drugost*. Nije daleko dan kad će se ta vrsta agresivne diskriminacije etablirati i kroz socijalne društvene kategorije, npr. seksualnu, zdravstvenu ili neku drugu manjinsku poziciju. No, danas su druge manjinske pozicije politički daleko kurentija manipulativna roba!

Pristati misliiti i govoriti o manjinsko-većinskoj poziciji, znači pristati biti uvučeni u ideološki diskurs, koji se, dakako, ne može i ne smije izbjegavati, ali mu se iz intelektualne pozicije ne smije niti pridavati prevelika važnost, jer zarazno zarobljuje svaku misao i svodi individualitet na kolektivističke kategorije u kojima se onda ideološko kao redukcija svake slobodne i kreativne misli ponaša kao rigidni mentalni suveren. Duboko svjestan da je nemoguće ne biti i biće ideološke dimenzije, jer je i ona dio našeg identiteta, kao i pripadnik drugih različitih kolektiviteta, baš ovdje želim problematizirati pitanje pripadanja manjini ili većini (ne želim biti ideološka ni manjina ni većina!), kao jedinom određenju na koje me se (nas!) pokušava svesti sve vrijeme našeg *društvenoga* (istaknuo Ž. I.) življenja.

Zašto? Zato što izvan ideološkoga kategorijskog sustava, izvan tog mentalnog prostora (koji ne ide samo između ljudi, nego čak kroz njih !/), jer hoće reći da čovjek u svom identitetu ničim drugim nije važan, nego samo nacionalnom, samo vjerskom ili samo ideološkom pripadnošću), ne postoji sadržina za ono što zovemo “manjinom”. Dakle, manjina je mentalna dis/kvalifikacijska oznaka u svijetu svekolike (bilo koje moguće!) ideološke identifikacije, i ujedno prvi korak prije svake druge, do čak egzistencijalne diskvalifikacije i najposlije – fizičke eks-terminacije! Što to znači? Prije svega to da ideološka sfera simplifikira, pojednostavljuje, reducira ukupnost, multilateralnost života i identiteta na suženi identitarni prostor, nerijetko na samo jednu dimenziju, na jednu boju (to je kao da iz duge izvadimo samo jednu boju i takvom je – dugu – prikazujemo!), čime ne samo da dopušta nego agresivno potiče ukidanje drugih, nimalo beznačajnijih, identitarnih oznaka kao relevantnih i potiče ukidanje polikromije. Tu od svih pluralnosti ima mjesta tek za pluralnost ideološkoga “mi” i “ne-mi” (“oni!”), koja (ta pluralnost) ima dati privid integralnosti, multilateralnosti, cjelovitosti, brojnosti i kvantitativne snage, tj. prikriti krajnji, vulgarni, neprirodni, anti-prirodni

redukcionizam. Ništa neobično, jer je ideološka, politička svijest u biti mediokritetska, ignorantska svijest i ona ne zna (nije joj dano!) misliti izvan ideološkoga kategorijalnog sustava.

Možemo li zamisliti da se u nekom drugom svijetu ili kategorijalnom sustavu, naprimjer u biosvijetu ili svijetu ideja, estetskih tvorevina, umjetnosti, literature, proizvoda duha za nešto ili nekoga kaže da je "manjina"?! Nemoguće! Npr. da su lavovi *manjina* (u odnosu na nešto, na zečeve, na mrave npr.), da su Pančićeve omorike *manjina* (u odnosu na nešto, na borove, na bukve npr.); da je "roman toka svijesti" manjina u svijetu romana? Da je "engleski sonet" manjina u svijetu poezije? Da je "kubistička likovna avantura" manjinska likovno-umjetnička pojava? Da je "kantata" u povijesti/svijetu glazbe manjinska pojava? I još pogotovu da ta "manjinska pozicija" za neki od ovih entiteta bude diskvalifikativ?!

Sve i kad bi ovakvo kvalificiranje bilo moguće, a kamoli još uobičajeno, što bi ono značilo? Diskvalifikaciju svakako ne! U biosvijetu ili svijetu ideja, u svijetu duhovnosti ovo svakako ne bi značilo diskvalifikaciju, nego, ako je već nekakvo (identifikacijsko!) izdvajanje – onda je ono jedino i samo (!) pozitivno kvalificiranje, pozitivno izdvajanje!

Pojave u svijetu duhovnosti, u svijetu vrijednosti uopće, a koje tendiraju od "manjinskih" k "unikatnim" dobivaju na vrijednosti, za razliku od pojava koje u sferi ideološkoga od "manjinskih" tendiraju k "masovnim" ili "sveobuhvatnim" i time im, tobože, raste cijena. Svijet kreativnog imanentno je superioran svijetu epigonskoga, svijet originalnog svijetu oponašateljskog. No, ne i u ideološkom sustavu mišljenja!

Dakako, nije tako samo u svijetu duhovnoga. Znademo da je tako i u biološkom svijetu. Bijeli kit ili bjeloglavi sup nisu u našoj svijesti "manjina", oni su dragocjeno bogatstvo, kao i dijamanti i platina... i imaju obrnuto proporcionalnu vrijednost u odnosu na tzv. političku i ideološku, no ne nužno i društvenu manjinu. (Ili je manjina dobra tek onda kad je i sama ugrožena i ničim ne ugrožava većinske pozicije? Onda je za nju dobar onaj već na američkim Indijancima isprobani recept – rezervata?!)

Sve je ovo ipak iz neke druge prakse, prigovorit će mi netko. Čovjekov svijet nije usporediv s tom logikom. No, ipak, da! Jest! Slučajevi ili primjeri u historiji jedinstvenih pojava, jednoga Budhe, Sokrata, Isusa, Franje Asiškog, Erazma Rotdamskog, Galileja, Einsteina, Tesle, Majke Terezije... potvrđuju isto ili slično.

No, tek se ovdje postavljaju prava pitanja: tko ili što i zašto instalira pitanja i uspostavlja odnose manjina – većina, te tko te odnose uzdiže na razinu principa? Principa dis/kvalifikacije? Principa podjele? Ideološki čovjek, onaj koji ne razumije ideju, koji je nije u stanju slijediti, koji nema kreativni um, koji je ljudski, moralno, intelektualno, duhovno i kako sve ne usko kapacitiran... Koji je ignorant! Taj i takav ne-um, sve što je stvorio Bog (Ovdje govorimo njegovim jezikom, jer

on *vjeruje* u Boga, premda ga i ne poštuje, jer ni njemu ne dopušta da bude manjina. Sjetimo se iskaza: Danas je i Bog Srbin! Ili: Bog i Hrvati!) ili Čovjek (Njemu je "čovjek" s velikim "Č" nedokučiv fenomen, ali, za razliku od Boga, u čovjeka on niti vjeruje niti za njega ima poštovanje! Dapače, on je mizantrop!) svodi na svoje mal(oumn)e dimenzije, zadaje svoju malu mjeru smiješno beznačajnim stvarima i od njih pravi svoga boga i svoga čovjeka. Pravi ih onakvima kakvima može manipulirati. Za taj svijet njemu treba tek Prokrustova postelja njegovih malih, mediokritetskih mjera (intelektualnih, mentalnih, moralnih...), te teror, nasilje, zlo kao saveznike u uspostavi vlastitoga sustava. Do iole više mentalne sfere njegov se mozak ne može propeti. A i kad se propne na nožne prste svoga uma, dobaci tek do otužne osrednjosti, ako uopće prekorači granice fizičke ili duhovne nakaze... Jer i za veličinu u svijetu zla potrebna je stanovita mjera inteligencije! Mitski simbol Lucifera je upravo zbog takvih iznimka! On je "manjina"!

Političko lukavstvo, kao put realizacije volje za moć, u stvari zauzimanja, okupiranja interesnog polja, okuplja oko ideologijske paradigme "vjerujuću" većinu, političke vjernike, dakle podanike, poslušnike, ali i jeftino korumpirani tzv. intelektualni sloj i s tih pozicija identificira one koji to i tako neće, ne mogu ili ne žele, kao manjinski element, tj. tuđinsku poziciju. Dakle, neprijateljsku poziciju, identitarnu opasnost... A protiv nje je dopušteno sve. Čak i onda kad tzv. manjinska pozicija vlada društvenim prostorom (npr. u zemljama komunističke ideologije), kad ona većinu proglašava manjinom, pa čak – neprijateljskom manjinom. Kako? Jednostavno, jer manjina su samo oni koji se otvoreno bune, koji protestiraju (no, nisu oni ni samo bezazlena manjina, oni su – neprijatelji!), a one koji (zbog straha od terora) šute, ušutkanu većinu oni pribrajaju u "svoje".

Tako zapravo manjinsko-većinska pozicija pokazuje svu paradoksalnost, apsolutnu relativnost(!), dakle i sav svoj manipulativni kapacitet. Dakle i ideologijsku stranu, koja nije mjerljiva nijednim ozbiljnim parametrom, ni egzaktnošću bilo koje od znanstvenih metoda. Njezina mjerna jedinica je reducirani, osakaćeni identitet (biće jedne dimenzije! mentalna ameba!) koji političko, tj. ideološko, i propisuje i detektira i egzekutira. I to ideološki grubo, bezobzirno, jer drukčije i ne može i ne zna i ne želi. (Ona to, eufemistički, zove izrazom političke volje!) Inače, ne bi bilo to što jest!

Toliko od mene. Hvala.

Šejla ŠEHABOVIĆ:

Hvala na ovim interesantnim idejama. Meni je ovo bilo interesantno, na koji se način u ljudskim bićima drži taj pojam u okviru postavljanja samog termina manjine i na koji način to predstavlja degradaciju ljudskog bića, šta znači to svođenje na jednu manjinsku dimenziju? Pričaćemo o tome nakon diskusija. Ja ću najaviti našeg gradonačelnika i književnika Jasmina Imamovića.

Jasmin IMAMOVIĆ:

Hvala. Ja ću vam zaželjeti dobrodošlicu.

Mi imamo jedan nelogičan i nemoguć pravni sistem. Vjerujte da smo mi pravnici pokušavali da u istoriji države i prava pronađemo ima li negdje ovakav pravni sistem. Nema nigdje, u cijeloj istoriji države i prava, nema ovakvog pravnog sistema!

Država nam, dakle, nema zvanja. Govorimo o Bosni i Hercegovini. Šta je? Je li republika? Je li federacija? Svaka država ima zvanje, a za našu državu se ne zna šta je – da li je republika ili nešto slično, sastavljena od jedne republike i jedne federacije, a nije konfederacija? To nema u teoriji. Znači, ako nema u teoriji, i ako nešto takvo ne postoji nigdje u svijetu, onda je to veliki problem. Sistem je, dakle, to je najblaža riječ, složen. Neko je govorio da je Dejtonski sporazum luđačka košulja. Ja mislim da on liči na jedan automobil kod kojeg jednakom snagom vuču prednja i zadnja vuča i on uzalud troši gorivo, energiju i ne može se pomaknuti s mjesta. Može jedino ako ugasiš motor, pa ga guraš, ali onda imaš problema na nekim nizbrdicama, uzbrdicama, krivinama i, dalje, imaš problema zato što je to jako sporo... Dakle, on prouzrokuje nekretanje, a nekretanje je smrt; kretanje je život. Znači, imate suprotstavljene odnose. Unutar države su entiteti, energije entiteta. Unutar RS su RS-u suprotstavljene energije njihovih gradova i općina; unutar Federacije su Federaciji suprotstavljene kantoni, a unutar kantona su kantonima suprotstavljene gradovi i općine. Svako podjednakom snagom vuče na svoju stranu i onda dobijemo nekretanje, ne krećemo se naprijed, i to nekretanje uzrokuje određene štetne pojave, žabokrečinu i štetne društvene pojave. Tako je ovim pravnim sistemom ugroženo četiri miliona ljudi.

Ili, da primijenim drugačije parametre. Svi kažu da je Norveška, u teoriji i praksi, najrazvijenija, najuspješnija zemlja po glavi stanovništva. Evo, napravite u Norveškoj ovakav pravni sistem! Svi su Norvežani; i vidjećete kako će oni reagovati na nekretanje: svi će bankrotirati. Dakle, ovakav sistem je nemoguć, neprimjenjiv. Drugo, u Bosni i Hercegovini se stalno govori o partijama, ali u Bosni i Hercegovini, međutim, najviše je ljudi koji nisu ni u jednoj partiji. To je jedna ogromna većina, ali ta većina ne može doći do izražaja, osim jednom u četiri godine. I kako ta većina tada odluči, poslije valja čekati ili se kajati. Filozofija odvajanja traje neprekidno u svemu, u svakom pogledu, i žrtve toga su građani Bosne i Hercegovine. Neprekidno se potencira ono što razdvaja, a ne ono što veže, iako je mnogo više onoga što veže nego onoga što razdvaja. Ovo nekretanje u sistemu, ta filozofija odvajanja, odvajanja ljudi u redove, korpuse, to stvara jednu nevjerovatno nervoznu atmosferu, to nekretanje sprečava razvoj itd., stvara socijalnu i ekonomsku krizu i vrlo nervozne reakcije ljudi zarobljenih sistemom. A kad su reakcije vrlo nervozne, onda su vrlo radikalne, a ono što je radikalno, to nije dobro po Bosnu i Hercegovinu, kojoj je potrebna harmonizacija, mir, manje stresa, panike, neizvjesnosti, straha.

Ono na što su oni, političari, pristali i terminološki, prihvatila je većina u Bosni i Hercegovini, mislim na većinu građana; pristali smo da budemo u korpusima. Malo-malo pa mene neko upita kojem redu naroda pripadam. Ja ne pripadam nikakvom redu, ja nisam nikakav red i nisam vojnik pa da pripadam nekom korpusu, petom, sedmom ili kojem drugom. Pristali smo na tu terminologiju, tako da se gleda na ljude kao na kolektivitete. Niko ne pita mene kako mi je, da li me sada boli glava, nego me pita u kojem sam ja korpusu. Ja sam, dakle, brojka, dio jedne cifre, jednog reda, a ti su redovi vrlo podobni da ih se međusobno suprotstavi, pa da se u toj grupi profitira, jer onda nastaju manjine unutar redova, pa nastaju izdajnici bošnjačkih interesa, pa hrvatskih, pa srpskih, postaju crne ovce...

Obično, o tome je Željko govorio, svoje glavci tu stradaju, ja mislim na svoje glavost u pozitivnom smislu te riječi, kako je to Hese rekao, ja često pominjem esej Hermana Hesea o svoje glavosti, gdje on veliča svoje glavce u istoriji koji nisu pristali da budu dio psihologije mase, psihologije krda, nego su htjeli da imaju svoj stav i da prate svoju zvijezdu i da slušaju glas vlastitoga srca i svoju vlastitu savjest, a ne da budu dio mase koju neko pokreće kako god hoće.

Šta se dogodilo u tom dijeljenju na korpuse? Prvo, svaka nacija u Bosni i Hercegovini je u manjini, nijedna nacija u Bosni i Hercegovini nije u većini, svi su svedeni na tri geta. Jedan geto je pretežno bošnjački, jedan geto pretežno hrvatski i jedan geto pretežno srpski, tako da svako ko ima ustavno pravo (a šta ćemo reći za one koji nemaju ni to ustavno pravo?), eto, recimo Srbi ili Bošnjaci ili Hrvati, kojima je kao konstitutivnim narodima ustavom to pravo zagwarantirano, nemaju nego samo jednu trećinu. To su tri entiteta, tri geta, da Bošnjaci Bosne i Hercegovine budu u bošnjačkom getu, Srbi u srpskom getu, Hrvati u hrvatskom, dakle samo u jednoj trećini bh. teritorije. Hoću da kažem da je većina ugrožena, a ta većina, Bošnjaci, Hrvati i Srbi, po ustavu imaju najviše prava – a šta je onda sa manjinom?

Evo, da ja spomenem, na primjer, jednu manjinu koja u Tuzli ima 25% populacije građana. Biramo, recimo, izbornu komisiju. Zakon je takav, pa te on tjera da tako biraš. Pa kaže: sekretar komisije Mediha Nuhbegović – Bošnjakinja; član komisije Stjepo Lukić – Hrvat; član komisije Zlatko Garić – Srbin; predsjednik Komisije Goran Salihović – Bosanac, *Ostali*. Znači, u zemlji Bosni Bosanci su *ostali*. To je tragedija ove zemlje. Kako nema ni jednog ustava da liči na ustav BiH, tako nema ni jedne zemlje na svijetu, nema te Francuske gdje će Francuz biti *ostali*, i te Njemačke gdje će Nijemac biti *ostali*. I kako je taj Bosanac i kako je taj Hercegovac *ostali*, tako je i Bosna i Hercegovina – *ostalo*.

Evo, ja vidim ovdje za stolom mnoge takve, koji su rođeni u takvim brakovima. Kako može, recimo, Marija kao Hrvatica biti konstitutivna, ili Simo Srbin konstitutivan, a djeca im nisu konstitutivna? Djeca, umjesto da budu duplo konstitutivna, ona su nula konstitutivna, ako ćemo tako računati. Svuda u svijetu ti imaš

pravo na konstitutivnost na bazi jednog roditelja. Znači, pravno je nemoguće da ovi ljudi ne budu konstitutivni, pravno je nemoguće; njima su prava ugrožena.

Postoji, dalje, jedna velika ugroženost u oba entiteta: podvajanje ateista i teista. Dakle, nekada, u ranijem sistemu, ljudi su pravili karijere tako što su govorili da su ateisti; nije bila zabranjena vjera, ali teško si mogao, gotovo je bilo nemoguće napraviti karijeru ako si bio vjernik. Ljudi su, dakle, pravili karijere zato što su nevjernici. A sad prave karijeru zato što su vjernici. Sada imamo taj problem.

Kako je filozofija podvajanja krenula, ide do apsurdna. Sjedimo jedan moj kolega s fakulteta i ja u kafani, u jednom malom mjestu, ima oko petnaest hiljada stanovnika. Malo popiše i u priči jedan kaže: ja bih na ulazu i izlazu u grad stavio rampu, da ovdje niko ne može ući ko se ovdje nije rodio. Bogami, kažem ja svom prijatelju, hajmo ja i ti prije nego što ovi spuste rampu, šta ćemo nas dvojica, ovdje nam nije mjesto, ovdje smo nepoželjni. Nismo, kaže onaj, na vas dvojicu mislili, vi ste naši. E, tako počinje fašizam. Tako to počinje, koga znaš dobar je, a masa drugih ljudi ne valja. Naravno, nije taj gradić jedini po tome karakterističan. U koji god grad dođeš, ljudi hoće ugroziti prava onih koji se u tom gradu nisu rodili. Moramo stalno ponavljati da nećemo dopustiti da Tuzla bude provincija iz koje ljudi odlaze, nego mora biti centar u koji ljudi dolaze, moramo neprekidno to zagovarati.

Ja se prepadnem tih čuvara policijskog duha, da ne zatvore vrata na drumu, jer svi veliki gradovi su bili najjači kad su bili otvoreni, i prepadnem se tih medokriteta koji hoće zaštitu iz nečega što nisu zaslužili, što su ove ili one nacije i vjere, što se rodio u ovom ili onom gradu, i onda to ide do apsurdna: što se onda rodio u ovome ili onome dijelu grada, pa onda na lijevoj ili desnoj obali ove ili one rijeke, itd. Kad se krene u filozofiju podvajanja, onda se to sve svede na prah i pepeo. Neprekidno je to upereno na jednu pogrešnu stranu, cijeli sistem, sva dominantna zagovaranja ovih koji su najjači idu u jednom pravcu: da moraš biti kao oni, koji su u tom gradu, u toj regiji ili tom dijelu Bosne, brojniji i jači. Napašće te: ne smiješ biti ateista, ne smiješ biti vjernik koji ne govori vrlo glasno da je vjernik, ne da ti mješovite brakove... I tako smo došli skoro do tolikog usitnjavanja, da je to totalni apsurd. E, sad su u jednoj zemlji ugroženi oni koji su u većini i zovu se konstitutivni, jer su svrstani u korpus, jer ih se tjera, jer im se krši ono što se zove sloboda, sloboda izbora vjere da ja hoću biti vjernik ili neću biti vjernik. A nije sloboda vjere da ja moram na takav i takav način ispoljavati nacionalna i vjerska osjećanja, onako kako neka vrlo velika grupa odredi. Zamislite kako su onda ugrožene, recimo, manjine kao Romi ili kao Ukrajinci, zamislite kako su ugroženi Jevreji. A da li Jevreji mogu biti manjina u Bosni i Hercegovini, ili i oni moraju biti konstitutivni narod? Pazite, to je jako važno pitanje, ne samo za Jevreje. Ako tu Jevreji, zbog male brojnosti, nisu konstitutivni narod, nije to dobro za Bosnu i Hercegovinu, i još za neke narode. Ko je onda prvi na redu po brojnosti? Znači, valja se boriti i za konstitutivnost Jevreja, valja se boriti i za prava

onih koji se izjasne kao Bosanci i onih koji se izjasne kao Hercegovci, valja pokušati ljude koji žele da se tako izjasne.

Gdje je izlaz? Prvo, izlaz je u zagovaranju; drugo, izlaz je u boljem pravnom sistemu, i treće, u jednakom pravu svakog pojedinca. U bilo kakav korpus kad te svrsta, ti si nastradao, ti si ugrožen. Zato ja mislim da je važno da u Ustavu postoje jednaka prava za svakog pojedinca, jer je ovo forsiranje kolektiviteta prvo nelogično, drugo neizvodivo, i treće – veoma štetno za pojedince. Ja ne znam šta su kolektiviteti, oni ne postoje, postoji samo prebogata manjina, jer treba nekih dvadesetak porodica da vlada čitavim nacionalnim blagom, nema ih više od dvadeset porodica, i da pakuje čitavo blago i da bude nula dva posto onih koji su vlasnici svega, ne dva posto, nego nula dva posto, da svakog tog prebogatog pojedinca u glavu znaš, i to su i nacionalne i religijske vođe, a drugog nema.

Oprostite ako sam bio preopširan, sviđa mi se ovo društvo ovdje, pa sam se raspričao.

Šejla ŠEHABOVIĆ

Ja ću najaviti još posljednjeg govornika, profesora Vlasisavljevića, i onda ćemo pružiti priliku našim gostima da učestvuju u razgovoru.

Ugo VLASAVLJEVIĆ:

Zahvaljujem na pozivu i na mogućnosti da govorim ovdje u Tuzli, pred ljudima koje cijenim, za koje mi je drago da su se ovdje okupili.

Evo, i ja bih rekao nekoliko riječi o problemima manjine i većine. Možda bih pokušao da malo razjasnim neke pretpostavke koje su ovdje izrečene, čini mi se da postoji nešto zajedničko i u prvom prilogu, i u drugom prilogu i u trećem, četvrtom prilogu, mada tu, možda, ne bi bilo loše unijeti malo više svjetla oko tih pretpostavki.

Čini mi se da ima nešto što je tendencija protivljenja uopće principu konstitutivnosti naroda u Bosni i Hercegovini. Dakle, to je jedna opcija koja se s vremenom sve više kristalizira. Ima mnogo ljudi među političarima, ima veiki broj intelektualaca koji smatraju da je cijela ideja oko konstitutivnosti naroda praktično pogrešna. Ovdje je to, u ovim radovima, bilo izraženo na jedan dvosmislen način. Činilo se, sa jedne strane, da se s vremena na vrijeme prožima, pojavljuje se, prosijava teza da je naprosto konstitutivnost apsurdna, jer se onda pobrajaju neke homogene nacije, države poput Francuske i Njemačke, gdje se govori da je apsurdno davati kolektivna prava, da je građanstvo ili jednakost građana naprosto princip, politički princip *par excellence*, da nema drugog istinskog političkog sistema.

S druge strane, bila je tendencija da se govori o reduciranom pluralizmu, gdje se kaže da postoji naturalizam, ali ne može biti sveden na ovaj trolist. Dakle, kon-

stitutivnost je manjkava u onom smislu u kojem je trojedinственost, u stvari, manjkava, jer ovo drvo i ovaj list ima mnogo više izdanaka, ima mnogo više ograna i tako dalje. Tu sad možete radikalizirati taj stav. Možete ići u jednom političko-nacionalnom smislu, gdje govorite ono što je naprosto tipičan registar, tipičan nivo na koji su uvedeni konstitutivni narodi. To znači da govorite o nacijama i da tražite nacije i njih onda uvrštavate u ovaj spisak konstitutivnih naroda, pa onda dodajete tome još nacionalne manjine, dodajete one ljude koji su proizašli iz miješanja nacija, dakle prije svega *Ostali*. Oni se onda, opet, definiraju u smislu nekog pluralizma, može biti konstitutivan na jedan određen način da se i njima da jedan određen identitet, i taj identitet postaje državni identitet. I to se i dešava na političkim listama. Evo, čuli smo primjere da se pojavljuju Bosanci, da se pojavljuju Jevreji, Romi itd., ali oni se u svakom slučaju ne pojavljuju kao konstitutivni. Dakle, oni imaju manjak te konstitutivnosti, koji se onda pojavljuje kao manjak ravnopravnosti, koji se onda pojavljuje kao nedostatak u pravednosti.

Meni nije jasno iz radova koje smo čuli, ni kod jednog rada nije dovoljno radikalno promišljena, čini mi se, ili jedna ili druga teza, i to da li su one uopće nepomirljive. U jednom prilogu možemo čitati da pluralizam ne smijemo svesti na političko-nacionalni pluralizam, da po uzoru na konstitutivne narode ne trebamo tražiti nacije, pa makar one bile manje od konstitutivnih nacija. Kad god idemo u ovom nacionalno-političkom smislu onda, u stvari, idemo nekako u manje korpus, u manje cjeline i onda, naprosto, pronalazimo nacionalne manjine. Pri tome ima nešto što je vrlo važno u ovoj strategiji, da se *Ostali* čine većim nego nacionalne manjine, pa čak većim nego i neki konstitutivni narod, makar po veličini najmanji konstitutivni narod, kao što je hrvatski. To je jedna strategija, a druga je da se to potpuno radikalizira i da se ide u radikalni pluralizam, kako je naša moderatorica praktično u svom prilogu rekla; naime da se ide ka tome da, ako je pluralizam, onda da to bude oslobađanje razlike i različitosti, to treba da bude krajnji pluralizam, ako je uopće pluralizam, što znači da treba uvesti sve vrste manjina, ne samo političko-nacionalne manjine. Ta teza može zvučati prilično primamljivo, ona se čuje u javnosti, ona se praktično čuje kod takozvanih elitnih intelektualaca, ali nećete je čuti od političara, nećete je čuti od prosječnih građana, čućete je od maštovitih, kreativnih ljudi, koji su uistinu u pravom smislu liberali. Dakle, to su ljudi koje veoma cijenim, ali mislim da to politički nije relevantno i da se čak ne može ozbiljno ni uzeti. Zašto to mislim? Zato što u određivanju manjine, da smo svi na neki način manjina, koncept manjine dovodite do apsurdna. Dakle, onog časa kad kažete da smo svi u neku ruku manjina, mi slušaoci džeza, mi koji volimo čistu prirodu, mi koji tražimo zaštitu rijeke Rakitnice, mi koji imamo duže ili kraće udove, mi koji volimo brkove ili ne volimo, onda to politički nije relevantno, to u stvari razara sam koncept pluralnosti i dovodi ga u pitanje.

Ima tu nekih tendencija, recimo, ima tu nekog pluralizma koji nije politički, a ipak je relevantan, i ja ga nalazim u najmanje dva pogleda. To je generacijski plu-

ralizam, kad kažete omladina i kad kažete stariji, recimo umirovljenici i pogotovo žene. Pošto se ja bavim pitanjem rodnih razlika i smatram vrlo važnim uvođenje političke razlike, ja bih, možda, trebao da budem onaj koji pledira upravo prema tome da se zastupljenost žena svrsta kao politička ravnopravnost. Međutim, tu ima jedan vrlo važan argument. Kad se bavite tehnologijom i kad se bavite nacionalnim identitetima, generacijske razlike ili žensko-muške razlike nisu politički relevantne u sljedećem smislu, i sad uvodim jedan vrlo važan termin, koji je bitan za našu raspravu, a to je termin *državni razlog*. Naime, razlog na osnovu kojeg vi pravite jednu državu, dakle razlog za državu je *državni razlog*. Niko nikada nije napravio državu koja bi bila ženska država i državu koja bi bila omladinska država ili država koja bi bila država sredovječnih ljudi i treće dobi – dakle, to nije identitarna grupa, jedna skupina koju možete odrediti na jednom zajedničkom identitetu, koja može da ispuni razlog postojanja neke države. Prema tome, kad uvodite žene i pojačavate pluralizam, vi u stvari dovodite do apsurdna cijelo pitanje kreiranja države. Dakle, ženska politika, kao politika ženskog pisma, ženskog tijela, ženskog identiteta, nema nikakvog razloga da se zatvori u okvir neke države, bila to Bosna i Hercegovina, bila to neka druga država, i da se time brani, jer to apsolutno po svojoj prirodi ne može biti državni razlog.

Još nešto. Ta identitarna skupina nije korporativna. Mi smo čuli mogo priča oko korporativnosti i možemo zbog moralnih razloga da jako dovodimo u pitanje skupine i korpus; žensko se ne može inkorporirati u smislu korpusa, ženska razlika se pojavljuje kao razlika mog tijela i tvog tijela, dakle ona se uvijek pojavljuje kao pojedinačna razlika, ona djeluje, na način koji je virusni, ona razara upravo korpus, žensko-muška razlika razara svaki korpus u njegovoj homogenosti. Ako analizirate jednonacionalne identitete, oni su po svojoj prirodi patrijarhalni, oni su muški, i to je opće poznato. Prema tome, kad tu uvodite žensku razliku, ne možete je nadopunjavati ženskim identitetom Bošnjak, Srbin, Hrvat itd., nego razarate te postojeće razlike. Dakle, ne možete to nadopunjavati i praviti od toga jedan političko-konstitutivni pluralizam – ja mislim da ne možete, nisam čuo dobre razloge da možete, bili bi mi interesantni.

Druga stvar je sa manjinom uopće. Kad radikalizirate pitanje manjina, onda je svako u nekom pogledu manjina. Ali, manjina ne može biti uzeta u apsolutnom smislu, ona opet mora imati politički smisao. Kad govorimo o manjinama, uzimamo nacionalno-politički smisao ili nemojte da govorimo o manjinama uopće. Dakle, ljudi koji razgaraju ove nacionalne identitete kroz priču o raznim manjinama u stvari ne učestvuju u političkoj diskusiji uopće, smještaju se u neko drugo polje, jer manjina nije naprosto *malost*. Ako tražite manjinu kao *malost* onda ćete naći svašta *malo*, prema tome nećete doći ni do kakve definicije, bar ne u političkom smislu riječi.

Manjina se ne može uzeti kao termin koji je neutralan, naprosto kao nešto *malo*. Šta je manjina u političkom smislu riječi? Manjina u političkom smislu jeste

nešto demografski i populacijski manje, ali uvijek manje u odnosu na nešto drugo. Dakle, manjina ima smisla samo u odnosu na većinu. Šta je većina? Većina je ona koja je usvojila *državni razlog*, koja je na sebe uzela razlog da ima državu, a to su ovdje konstitutivni narodi. Prema tome, manjina se pojavljuje samo s obzirom na konstitutivne narode.

Bosna i Hercegovina je jedina država u regionu koja je multinacionalna i u kojoj različiti narodi žive u istoj državi. Lako je napraviti Sloveniju, lako je bilo napraviti i Hrvatsku, lako je napraviti Kosovo i Srbiju i možda Makedoniju, ma da sad već i nije, naime naći jednu većinu koja se instalira u državu i koja će onda zaštititi nacionalnu manjinu. To su rekli i lokalni nacionalisti: onog časa kad mi budemo većina od sedamdeset pet posto, tako da ostane dvadeset pet posto za nacionalne manjine, mi ćemo sve dati nacionalnim manjinama, nema nikakvog razloga da im ne damo.

Većina se pojavljuje s obzirom na državne institucije, s obzirom na zajedničke institucije mora biti neka manjina zajedno sa nekom većinom e da bi ta manjina bila manjina, a da bi većina bila većina.

Tako danas i u Republici Srpskoj nećete čuti da je bitno da se srpsko pitanje riješi u Republici Srpskoj, nego hoće da se riješi pitanje jednakosti svih građana, jer je osvojena većina. Dakle, ne možete tražiti u Bosni i Hercegovini od Jevreja, od Roma od Čeha itd. da budu građani, nego ih morate slušati kao nacionalne grupe, koje neće da se asimiliraju i vrlo je opasno njima se obraćati riječima: vi ste svi građani, ne znam zašto hoćete neke posebne dotacije. Nacionalne manjine u principu neće da se miješaju, pogotovu ako su male nacionalne manjine, što znači male su, to jest nezastupljenošću i populacionom krhkošću su izložene asimilaciji, što znači odumiranju. Ne zaboravite, genocid u ratu je isti kao i demografska asimilacija u miru, barem za mene. Nigdje u razvijenim demokratskim državama se više ne vrši asimilacijska politika, čak ni u republikanskoj Francuskoj se ne kaže: molimo vas, vi ste francuski građani, vi nestanite, mi smo svi jednaki, vi nemojte imati nikakva posebna prava i nestanite tako.

Manjina se pojavljuje uvijek korporativno, to je jako važno. Ona se pojavljuje kao zajedničko tijelo, a većina se smjestila u državni razlog, ja sam to godinama izučavao. Najveći strah u multinacionalnim državama je strah preglasavanja i smanjivanja korporativnosti. Smanjivanje korporativnosti, to je problem Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina kao tronacionalna država mora ući u modernu matricu korporativnosti, predstavljanja korporativnosti, čak i konstitutivni narodi. Druge male države koje su smjestile svoju većinu nemaju ovaj građanski deficit kao Bosna i Hercegovina. Nikad Bosna i Hercegovina ne može biti građanski, demokratski konstituirana kao što mogu monoetničke i mononacionalne države, ali mi moramo biti toga svjesni i ne možemo na to samo bacati drvlje i kamenje, mi moramo upravo to sačuvati, ovaj puni kapacitet prohodnosti, ovaj puni kapacitet saobraćanja, miješanja. Nacionalna država je geto... Ljudi glasaju ov-

dje, legitimiraju tu politiku i ne možete nikako to zabraniti kvotama apstinencije ili moralnim pobudama pojedinaca itd. Šta hoću da kažem? Ono što ja zovem grudvom snijega, neka to bude posljednja teza. Poslije rata, gdje god je ratnim sredstvima uspostavljena neka većina, makar mala većina u odnosu na druge, ona je iza rata rasla, a ona mala većina makar mala većina manja većina od polovine, ona se smanjivala. I to se zove grudvom snijega, to nije čak ni ovaj multietnički kanton izbjegao. Raste većina neprekidno, trinaest godina na svim područjima Bosne i Hercegovine, što znači da se etničko čišćenje nije smanjilo u odnosu na etničko čišćenje tokom rata u Bosni i Hercegovini, i to morate imati na umu, što znači da se manjina odlučuje da živi sa većinom, da traži u svom etničkom identitetu to prirastanje, to korporativstvo koje tu nastaje, o tome bih mogao dugo govoriti, ali mislim da je ovo dovoljno za početak.

Šejla ŠEHABOVIĆ:

Hvala vam, ja ću sad dati glas našim gostima.

Sabina MUJEZINOVIĆ:

Ja sam Sabina Mujezinović i kad bih htjela da se predstavim bojim se da ću se sad nazvati kosmičkom manjinom. Prvo, manjina sam jer sam Bosanka, a drugo, po mom političkom opredjeljenju, po filozofiji mog života, ja sam liberalka, i došla sam danas kao liberalka i jako mi je žao da nas je ovako malo, jer mislim da su ljudi fantastični. Imali smo dosta uvoda, ovo je za čitavu javnu tribinu, ne samo za jedan okrugli stol. Naravno, ovo nije kritika, ovo je samo pohvala i prosto mi je žao što ovdje sada nema više mojih sugrađanki i sugrađana. Svakako nas je trebalo biti više, ali valjda je to nekakav put kojim prolazimo u dječjim cipelicama, pa ga moramo proći.

Razlog što sam došla upravo je to – pozicija manjine, jer se smatram na neki način, ovakva kakva jesam, manjinom. Opet, ne mislim da sam manjina, jer mislim da nas ovakvih ima dovoljno da nešto napravimo. Ako pogledate, nas je praktički oko četiri miliona. Pa ljudi moji, to je jedna ozbiljnija čaršija u Evropi. A ja sam htjela reći, da me niko ne shvati krivo, ja sam iz vrlo mješovitog braka: tata mi je vrlo veliki muškarac, mama je sjajna žena – ja definitivno sebe ne vidim nikako drugačije. Dakle, tri miliona ljudi živi u jednoj mahali u Istanbulu, a toliko ukupno ima nas svih Bosanaca i Hercegovaca, Bosanki i Hercegovki u Bosni i Hercegovini. Skoro sam došla iz Bakua, koji sam po sebi ima tri miliona stanovnika. Tako, sve su to nekakvi pojmovi, relativni pojmovi.

Otkako znam za sebe mene su učili da sam Bosanka i da imamo svoje korijenje i da smo hrastovi, da nismo repe bez korijena. Odjedanput, kad su došla prebrajana krvnih zrnaca, ja sam bila kao vanzemaljka. Gdje smo mi u toj cijeloj priči i kako ja vidim tu neku svoju malu ulogu kao čovjeka, odnosno žene koja pokušava da

nešto uradi u svom životu i zašto sam ušla u politiku? Kad sam se, poslije nekoliko godina, vratila u svoj dragi rodni grad, shvatila sam da je situacija apsurdna, jer ništa više nije postavljeno na svoje mjesto, kao što bi trebalo da bude. Naravno, problemi su stravični, i sve što je nenormalno u ovoj zemlji postaje nekakvim urnekom ili modelom za matricu ponašanja. Ja sebi postavljam pitanje šta mogu uraditi, šta makar malo mogu napraviti? To malo tražila sam i dok sam radila u diplomatiji, a zvali su me zato što govorim neke jezike, nekad sam imala i takve kapacitete kad je trebalo prevoditi sa pet jezika, pisati izvještaje, onda sam bila sjajna, odjedanput su mi rekli, kad je jedna vrlo nacionalna linija vodila tu našu diplomaciju, rekli su mi: napravićemo mi tebi sjajnu karijeru, ti si naša. Ja se pitam čija sam to ja? 'Ti si naša'. A šta znači to naša, ja jesam valjda svoja? To je samo jedan mali detalj. To su bila silna ispiranja mozгова itd., i u jednom momentu sam rekla: ljudi moji, sve je to u redu, sigurno da svako hoće ovakvu osobu koja voli da radi, zna da radi, nije joj teško, nije joj mrsko, ali vi meni takvi ne trebate! Ja sam definitivno odbila diplomatsku karijeru i drago mi je da jesam, jer sam puno naučila, shvatila da mi tu definitivno nije mjesto, u takvom okruženju. Ja sam samo vidjela na djelu pluralizam gluposti i nemorala i multiplicirani pluralizam totalne, ali totalne neodgovornosti. Hoću da se u svojoj Bosni i Hercegovini osjećam sigurno, hoću da neko štiti moje vitalne individualne interese, mene ovakve kakva jesam, na to imam pravo po svemu, i hoću da se dobro osjećam u koži Bosanki i Hercegovki, jer tu pripadam. Neću da vjerujem i ne prihvatam da ovdje od četiri miliona stanovnika ne možemo napraviti državu dostojnu čovjeka, koji će se osjećati sretno, dobro, zadovoljno u svojoj koži. Šta će kod kuće raditi, kojem će se Bogu moliti, koliko puta na dan, na koji način... Jednostavno odbijam mogućnost da je to nemoguće u ovoj zemlji napraviti. Završavam time i, jednostavno, vratiću se na to da je ugroženost u glavama – tu počinje i završava cijela priča. Hvala lijepo.

Nedžad MUŠIĆ:

Dolazim iz romske nacionalne manjine i trenutno sam predsjedavajući Vijeća nacionalnih manjina u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine. Na početku bih se djelimično složio sa svim uvodničarima, s tim što bi idealna država bila zemlja, kao što je to postavio gospodin Željko, država jednakih mogućnosti za sve, država istih, ali mislim da je to trenutno nemoguće. Ja mislim da je to nemoguće, ali ipak trebamo razmišljati o stanju, o mogućnostima kako živimo i kakvo je realno stanje. Nekad sam sebe pitam da li je problem manjina većini ili većina manjini. U ovoj državi, u kakvoj sad živimo trenutno, u Bosni i Hercegovini, nacionalna manjina Romi, kao najbrojnija i najugroženija, uvijek će ostati van sistema, ostaće van javnih događaja, van učesća u strukturama vlasti. Pazite, ne slažem se sa ovakvim državnim uređenjem ni politikom koja se vodi, ali se zalažem za to da se nacionalne manjine bore za svoja kolektivna prava, jer bez kolektivnih prava uvijek ćemo ostati tamo gdje jesmo i nikad se neće napraviti pomak.

S druge strane, ovdje bih se i te kako složio s onim što je profesor Ugo rekao, a to je da nacionalne manjine ipak moraju ući u strukture vlasti na lokalnom nivou, jer tu se stvari rješavaju i odatle treba pokrenuti lavinu ka državi Bosni i Hercegovini. Ali, eto, imamo državu kakvu imamo. Na jedan određeni period 2004. godine bila su zagarrantovana mjesta za pripadnike nacionalnih manjina u općinskim vijećima, na teritorijama gdje ih je bilo tri posto bilo je zagarrantovano jedno mjesto, tamo gdje ih je bilo više od tri posto bila su zagarrantovana dva mjesta. Ali taj nacionalistički vrh je ponovo izmijenio zakonske propise, tako da je usvojen zakon koji reguliše učešće nacionalnih manjina u strukturama vlasti, ali su napravili udžbeničku diskriminaciju spram nacionalnih manjina.

Druga stvar, definiciju nacionalnih manjina još niko nije dao, šta je tačno definicija ko je u stvari nacionalna manjina. Ali, ne možeš danas biti Bosanac, sutra Bošnjak, prekosutra Musliman, naksutra se upisati u neku drugu, bilo koju nacionalnu manjinu da bi zauzeo poziciju. Mi trenutno imamo u Domu naroda Federacije ljude iz reda *Ostalih*, koji su se izjasnili tako kako im odgovara da bi ušli u strukture vlasti. Evropska komisija, Evropski parlament traži položaj stvarnih nacionalnih manjina u strukturama vlasti. Nažalost, otići će takav izvještaj da imate dva Bosanca ili jednog bilo kojeg, nekog, u strukturama vlasti, i mislim da je tu napravljen jedan problem. Takođe mislim, u Dejtonskom mirovnom sporazumu stoji, ne znam tačno kakva je rečenica bila, ali nije dobra za nacionalne manjine. Pa, normalno da nije, jer nacionalne manjine nisu učestvovala u kreiranju tog Dejtonskog mirovnog sporazuma, i ja kao predsjedavajući Vijeća nacionalnih manjina Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine ću tražiti da se, kao što se već nešto priča, raspravlja o izmjeni i dopuni postojećeg ustava, da nacionalne manjine aktivno učestvuju u kreiranju novog ustava. Kad će se on usvojiti, to je sad pitanje, kako i na koji način će se to učiniti ne znamo.

I na kraju bih takođe poručio svima da nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini imaju različite potrebe i to moramo priznati. Direktno, potreba romske nacionalne manjine je najveća u svim segmentima. Druge nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini se bore za nadgradnju svojih kapaciteta, da li će biti direktori, da li će biti profesori na fakultetu, da li će doći na neke pozicije, a Romi se bore za elementarna, osnovna ljudska prava. I mislim da je to suština. Druga stvar, mi trenutno u Vijeću nacionalnih manjina Bosne i Hercegovine od sedamnaest nacionalnih manjina koje su priznate Zakonom o zaštiti nacionalnih manjina imamo samo deset, a sedam nacionalnih manjina se nije prijavilo, stopili su se jednostavno u te konstitutivne narode. Znači, moramo na poseban način riješiti pitanje nacionalnih manjina i trebamo na tome raditi da, jednostavno, pogledamo svaku nacionalnu manjinu i otprilike vidimo koje su njihove potrebe i da radimo na zadovoljavanju njihovih potreba, odnosno na ublažavanju njihovih problema.

Ernesa MEŠIĆ:

(šef Sektora za društvene djelatnosti, odnedavno i pomoćnica načelnika):

Kad sam slušala uvodne referate bila sam oduševljena. Oduševljena do tog nivoa da sam imala osjećaj da mi je neko ulio kerozina, pa da je adrenalin proradio u meni. Ali, odmah zatim postala sam vrlo tužna, kad ste završili svoje referate, onda sam se pitala da li je moguće da imamo tako pametne ljude, koji tako divno detektuju situaciju, koja jeste takva kakva jeste i kako je to lijepo slušati, ostala sam tužna iz prostog razloga što nisam ni ovdje čula kakva su rješenja za ovu situaciju.

Ja, vjerujte mi, imam veliku konfuziju u glavi, iz prostog razloga što se ne bih usudila stati sad ispred vas i ponuditi rješenje. Činjenica je da se godinama izborno ponavlja isti rezultat. Ja ne vidim boljitak, ne vidim pomjeranje, ne vidim ništa, i mislim da ovaj narod, koji je jako važan faktor za izbor oblika države u kojoj ćemo svi imati sve ovo o čemu ste pričali, treba dobiti rješenje, treba ga dobiti iz vaših javnih referata, kad nastupate javno. Vi ste rado viđeni i rado slušani i lije-po govorite i imate rješenje šta uraditi.

Ono što bih možda zamjerila, nije to apsolutno nikakva kritika, jer rekoh da sam oduševljena, to je rječnik koji se koristi u ovim temama. Teme su nasušne, bitne, vitalne i u principu i moja budućnost, budućnost moje djece i budućnost svih koji dolaze iza nas zavisi o ovom o čemu danas pričamo. Ali, mislim da se rječnik treba prilagoditi kad javno nastupamo prema javnim masama. Nekako se zgрозim od riječi korpus, masa i slično.

Biračko nam je tijelo važno i ako hoćete, statistike su se i time bavile, biračko tijelo jesu žene i onda s njima stvarno treba raditi na tome, bez obzira na njihovu i intelektualnu i mentalnu ili neku drugu predispoziciju. One, izgleda, jesu većina, vrlo bitna u ovom slučaju, i treba da im se ponudi neko rješenje za razmišljanje, ali dovoljno plastično, jednostavno, kako bi se poslije toga osjetio neki pomak, neko pomjeranje.

Hajra ARNAUTOVIĆ:

Ja sam roditelj, prije svega, i predsjednica Udruženja građana majki hendikepirane djece Kantona Tuzla. Zahvaljujem se vama koji ste pripremili ovako divno predavanje, a takođe zahvaljujem se i ljudima iz Opštine, koji su me pozvali da dođem večeras, da čujem nešto. Dok sam slušala prve uvodničare, bila sam u dilemi da li ja mogu da se javim da kažem nešto o ovoj populaciji djece. Ja sa pravom mogu da kažem da su i ova djeca ugrožena, da smo i mi manjina. Jer, ta su djeca sa mentalnom retardacijom bila zatvorena među četiri zida, u kuće, dok mi nismo osnovali udruženje majki. Ona po zakonu, kao djeca sa teškom mentalnom retardacijom, nisu išla u školu, nisu bila baš ni pod kakvim tretmanom.

S pravom možemo reći da smo nekakva manjina, da su prava ovih osoba jako povrijeđena kad je u pitanju Konvencija o ljudskim pravima, kad je u pitanju deklaracija po kojoj su države dužne da rješavaju probleme svih tih osoba. Međutim, evo i nekakav naš krovni zakon Federacije Bosne i Hercegovine koji je donesen, nažalost, ne primjenjuje se podjednako, nego od kantona do kantona, i zato uvijek, kad tražite nešto, kažu – nema para. Dakle, nažalost, porodice koje dobiju ovakvo dijete stavljaju se, zapravo, na listu kao socijalni slučajevi, što, naravno, ja kao majka i predsjednica neću dozvoliti, jer ću se boriti za njihova prava, da oni budu ravnopravni članovi ove državne zajednice.

Naravno, takve osobe ne mogu se same boriti ni za kakva prava, uvijek neko to mora biti u ime njih, da li roditelji ili predstavnici nekog udruženja, kao što sam ja, jer sam iskusila to. Moj sin je rođen sedamdeset i šeste godine. Nažalost, ništa se od tada nije promijenilo, sve se više rađa takve djece, ali niko ne vodi računa zašto se to događa. Dakle, trebalo bi uraditi nešto da te porodice imaju prioritet pri zapošljavanju, jer je socijalna struktura tih porodica, nažalost, jako niska, ispod svakog minimuma. Tu radi jedan roditelj ili nijedan, rijedak je slučaj da rade oba roditelja, i ako jeste rade i noću, dakle nemaju nikakvo pravo zato što imaju takvu djecu itd.

Takođe bih rekla i to da bi danas, valjda, trebali donijeti nekakvu odluku, nekakvo rješenje, ne znam kako bih to rekla. Svi ste me zapanjili svojim izlaganjima, ali sad, na kraju, zbunjena sam, ne znam šta da kažem, gdje pripadam, šta treba da radim. Dakle, rješenje je da treba nešto da promijenimo ka boljem, niko nije zadovoljan ovom situacijom u državi Bosni i Hercegovini. Evo, ni mi roditelji nismo zadovoljni, većina je nezaposlenih, ali treba da učinimo da i ova djeca budu ravnopravni članovi društva.

Simo SIMIĆ:

Ja sam u ime Biroa za ljudska prava napisao jedno devet stranica, ali nemam namjeru, zbog kratkoće vremena, da to čitam. Samo ću ukratko reći da mi radimo, evo druga godina, na jednom projektu koji se zove *Dijalozi*, projektu koji je podržan od Evropske unije. Imamo, između ostalih, i jednu vrlo bitnu aktivnost, a to je monitoring državnog zakona o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina na prostoru Bosne i Hercegovine. Koga bude zanimalo, imamo prošlogodišnju analizu, koja može poslužiti da se napiše bar još jedan doktorat o primjeni državnog zakona o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina.

Donesen je državni zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina. Iste godine je BiH potpisala, prihvatila i ratifikovala Konvenciju o zaštiti nacionalnih manjina koju je donijela Evropska unija. Ono što je dobro u ovoj državi, kakva je takva je, to je da je taj zakon na neki način u strukturi poredao standarde Evropske unije, koji su bitni za ostvarivanje prava pripadnika nacionalnih manji-

na. On je krenuo od onih opštih odredbi, pa je prešao preko informisanja, pa socijalno-ekonomskih prava, preko obrazovanja, simbola itd. Ali, nakon usvajanja takvog zakona, tamo gdje se on primjenjuje, doći ćete do poražavajućeg podatka da jedan dio Bosne i Hercegovine, ljudi u vlasti, uopće ne zna da je donesen taj zakon! Mi smo išli od načelnika do načelnika po cijeloj Bosni i Hercegovini. Godinu dana smo istraživali i sad, kad pogledate ono što zakon postavlja, onih sedamnaest nacionalnih manjina, kad smo čitali konvenciju, ja sam postavio sebi pitanje, kao pravnik, bože, ko ovo odredi sedamnaest nacionalnih manjina, na koji način, koja metodologija, ima li nekog drugog postupka da utvrdi sedamnaest nacionalnih manjina, a da ne utvrdi neke druge? To je prvo otvoreno pitanje za sve nas i upućuje na aktivnosti u narednom periodu za sve koji pripadaju nacionalnim manjinama. E, sad, imate Ustav koji je sve nacionalne manjine strpao u *Ostale*, i imate državu i zakon koji je odredio sedamnaest nacionalnih manjina. Pogledajte sad tu koliziju! Šta sad uraditi? Ja čekam amandmane na ustav, pa da se izborimo.

Ima jedna istina, niko na zemaljskoj kugli, ni jedna vlast nikome, ni jednom pojedincu nije dala pravdu na tacni. Za pravo se valja izboriti. Ja hoću da kažem da u Bosni i Hercegovini valja praviti ogromnu razliku kada je u pitanju ovih sedamnaest nacionalnih manjina, koje su organizovane u udruženja i koje djeluju u Bosni i Hercegovini. Ne smijemo uspoređivati sve te manjine sa dvije koje su najbrojnije, to su Romi i Albanci. To su dvije kategorije za koje je u ovom istraživačkom radu tačno utvrđeno da su u Bosni i Hercegovini najugroženije zbog toga što su marginalizovane po svakom osnovu, u osnovnim pravima, zdravstvu, zapošljavanju, obrazovanju, stanovanju. Tu je u Bosni i Hercegovini veliki otvoren prostor, otvoren da vlasti tu nešto čine.

Imamo u zakonu vrlo dobar pravni mehanizam koji omogućuje i na nivou države i na nivou entiteta da se formiraju vijeća nacionalnih manjina, koja imaju svoj statut, imaju sve organe, imaju svoja tijela, i bitno je da ta savjetodavna vijeća imaju mogućnost prema izvršnoj vlasti, prema zakonodavnoj vlasti na svim nivoima da u prvoj fazi kreiranja zakonskog projekta učestvuju i da kažu koji su njihovi interesi. Budite uvjereni, ako na ovom budu istrajali, ja tvrdim da u narednom periodu imaju ogromnu šansu da se izbore za svoja prava na pravi način.

Time završavam i molio bih da bude više ovakvih rasprava o temi nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini. Pazite, užasno je čovjeku slušati. Mi možemo filozofirati o nacionalnim manjinama, možemo da govorimo o Talijanima, Česima, Poljacima, Mađarima... Ali kad krenemo na romsku populaciju i na Albance u Bosni i Hercegovini, tu je veliki prostor da vlast nešto uradi. Hvala vam.

Indira BAJRAMOVIĆ:

Ja bih željela da pozdravim cijenjeni skup i da kažem da mi je zadovoljstvo što sam danas učestvovala ovdje.

Što se tiče izlaganja i uvodničara, htjela bih da kažem da sam ostala bez teksta slušajući ih, a u jednom momentu mi se učinilo da je to sve iluzorno za državu u kojoj mi živimo. Ali, ja sam uvijek optimista, pa mislim da će se, možda, nekad i ostvariti ono o čemu smo govorili. Ja sam Indira Bajramović, predsjednica sam Udruženja žena Romkinja "Bolja budućnost" u Tuzli, inače sam članica Vijeća Roma i predsjednica Upravnog odbora Saveza Roma Bosne i Hercegovine, to je jedno tijelo koje bi u budućnosti trebalo biti partner državi.

Ja sam žena, ja se moram puno više dokazivati od mojih kolega. Neko kaže da Romi nemaju svoje matične države, to je tačno. Ali, Romi će prihvatiti svaku zemlju, gdje god došli, mi smo došli u Bosnu i Hercegovinu, ovo je naša zemlja i ovo je naša matica, ali zato je i cijeli svijet naša država. Ja mislim da nema ni jedne zemlje gdje nema Roma i kažu da nije opština u redu ako u njoj nema Roma. Zbog sve ove priče koju smo slušali danas, žalosno je kad me neko prvo pita kako se zovem, da vidi kojoj narodnosti pripadam, jer nekad neko i ne može prepoznati nekog Roma, a onda pita u kojoj si stranci – to je žalosno. Mislim da ljudi treba da se dijele samo po tome jesi li dobar čovjek ili nisi, a sve drugo je nebitno.

Kad se govori o konstitutivnom narodu, postavila bih pitanje šta su konstitutivni narodi, može li mi neko dati definiciju konstitutivnih naroda? Po popisu iz 1991. godine može biti da je najviše bilo Muslimana, Hrvata i Srba, neću da ulazim u to. Ja i danas kažem da smo mi normalni i nije nas briga šta si i ko si i odakle si, jer ja sam Titova pionirka, Titova omladinka, tako da i danas dan kažem da sam titoidna, što mi uopšte ne smeta. Po tom popisu iz 1991. većina nas se opredjeljivala kao neopredjeljeni ili kao Jugosloveni, što je normalno bilo za to doba. Mi smo tražili čak jednom da se uradi novi popis, međutim, kažu nema para. Ima para za mnoge neke druge gluposti a za popis nema, da se ustanovi da li su ova tri naroda baš konstitutivna. Ja mislim da bismo došli do rezultata i cifara ni bližu onima kojim se sad ovo predstavlja, i mislim da je to jedan od razloga zbog kojih se ne vrši ovaj popis.

Postavlja se pitanje ko meni garantuje da sam ja čistokrvna Romkinja, kad u mojoj familiji ima i Bošnjaka muslimana i Srba i Hrvata i Roma i Rusa? Tako isto bih postavila pitanje za ova tri konstitutivna naroda: ko garantuje da su oni baš to? Zna se kako je bilo u Bosni i Hercegovini, niko prije nije gledao ko si, šta si, koje si nacije, udavalo se, ženilo se. Znači, šta je sa tom djecom iz mješovitih brakova?

Imala bih ja još toga da pitam, da vam govorim i o onome što nas boli, ne samo nas Rome, nego i ostale nacionalne manjine. Svi smo mi svjesni da ukoliko se mi ne dignemo i ne tražimo, što reče neko, neće nam niko prava dati na tacni, već

moramo da se borimo. Toga smo mi svjesni, to smo mi prepoznali, zato smo i organizovali udruženja i mislim da je to što smo se mi organizovali već polučilo ozbiljne rezultate, već smo napravili veliki korak, već smo u posljednjih pet, šest godina učestvovali u izradi Zakona o nacionalnim manjinama, u izradi akcionih planova, pa učestvovaćemo i dalje, naravno, sa našom opštinom i sa državom i kantonima. Ne možemo reći više da nas nema. I ja stvarno moram reći da kad odemo u drugi entitet, i u gradove Federacije i kad kažemo da smo iz Tuzle, imam osjećaj da bi nas strijeljali očima kad bi mogli, zato što mi stalno promoviramo naš grad, a to stvarno nije bez razloga. Promoviramo naše organizacije, sve ono što smo i koliko smo mi dostigli za tako vrijeme. Naravno, to ne bismo mogli da nismo radili organizovano. Hvala vam lijepo.

JE LI JAVNI FORUM ZA INTELEKTUALCE ISTO ŠTO I TRŽIŠTE ZA EKONOMIJU?

Moderator:

– Ugo Vlasisavljević, predsjednik PEN Centra BiH

Uvodničari:

– Fadila Nura Haver, spisateljica, Sarajevo

– Marijan Krivak, filozof, Zagreb

– Nedžad Ibrahimović, kritičar, profesor Filozofskog fakulteta, Tuzla
Hotel *Reumal*, Fojnica, 27. juni/lipanj 2008. u 19 sati

Ferida DURAKOVIĆ:

Pozdravljam vas u ime PEN Centra Bosne i Hercegovine. Ovaj razgovor danas sa velikom radošću organizujemo uz pomoć književnih susreta “Zija Dizdarević”. To će biti jedna vrlo lijepa saradnja, koja počinje ovim programom, a koja će se odvijati sve do kraja godine u okviru *Zijinih susreta*. Općina Fojnica u tome učestvuje, učestvuje Hotel *Reumal*, u tome učestvuje Upravni odbor Susreta “Zija Dizdarević” i ja im se zahvaljujem.

Naša tema večeras može izgledati, možda, malo prekomplicirano, ali ona je, ustvari, životno važna. Šta znači pričati, prenositi svoje intelektualne stavove nekome? Da li te stavove prodajemo, kupujemo, i da li je to nalik na jedno tržište? Znači, tema koja pita da li je javni forum za intelektualce isto ono što bi državi bila ekonomija, to je ono o čemu treba razgovarati.

Sa nama su danas četiri potpuno različite intelektualne prirode, mislim da će zbog toga razgovor biti jako zanimljiv. Razgovor će moderirati predsjednik PEN Centra BiH Ugo Vlasisavljević, profesor na Filozofskom fakultetu. Naša prva goš-

ća je Fadila Nura Haver, koja će razbiti svaki pokušaj da filozofi preuzmu primat u razgovoru. Naš gost je i Marijan Krivak, filozof iz Zagreba, koji će sa Fadilom ukrstiti mačeve. I treći gost je Nedžad Ibrahimović, koji dolazi iz Tuzle. Znači imamo Maglaj, Sarajevo, Zagreb, Tuzlu i Fojnicu kao mjesto susreta.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Ja vas srdačno pozdravljam, drago mi je da ste našli vremena i strpljenja da nam se pridružite ovdje. Ne samo da ovdje vidim ugledne članove PEN-a nego i ljude koji su bliski bosanskohercegovačkom PEN-u i njegovom opredjeljenju, iako dolaze, poput Marijana Krivaka, iz druge države. Veoma mi je drago takođe da vidim u publici ne samo mlade ljude nego i isto tako značajne i ugledne osobe kao učesnike ovog razgovora. Otvaram ovu sesiju, koja je, dakle, posvećena pitanju nije li intelektualni forum, dakle susret ljudi koji pišu, pronose određene ideje, stvaraju neka djela, da li je taj forum, ili mjesto gdje se oni susreću, isto što je tržište za ekonomiju? Mi sada, u doba tranzicije, neprekidno slušamo o važnosti tržišta. Mislim da su mnogi od nas uvjereni u značaj tržišta za ekonomiju, ali malo nas je još uvjereno da je forum isto tako neka vrsta trga ili tržnice, koja je jako važna i za one koji produciraju ideje, stvaraju znanstvena i umjetnička djela. Pa, evo, to je neki izazov; rimski forum je upravo izraz za starogrčku agoru, dakle za trg ili tržnicu, za mjesto gdje se objavljuju zapovijesti, naredbe onoga ko upravlja gradom, državom, a u isto vrijeme gdje se trguje i gdje se prodaje. To je ono što mi znamo iz turskog doba kao čaršiju; svaki naš grad ima čaršiju ili mjesto trži, gdje se trguje. Dakle, da li je trg, tržnica ili čaršija za ideje isto što je tržište za ekonomiju? Pa, mislim da je dovoljno zanimljiva tema, da je možemo preispitati, pogotovo u doba kad se učimo demokraciji, otvaranju. Budući da imamo ovdje među nama jednu damu, ona može odlučiti da li da bude prva.

Fadila Nura HAVER:

Ja ću da budem prva iz prostog razloga što se onda fino riješim i mogu poslije istrčati tamo i napraviti puš pauzu! Imamo ovu podjelu: da su filozofi tu da nas pomalo zbune, a pisci su tu da, opet, stvar malo više pojednostave.

S obzirom na to da je pitanje stavljeno u naslov teme, i ja sam počela sa jednim od pitanja. Prvi dio ovoga sam naslovila također pitanjem:

Što će javni forum onome ko ima dobročinitelja?

Naslovno pitanje tumačim kao smjernicu da se odnos intelektualaca i javnog foruma propita komparirajući ga s poljem u kojem su nam odnosi poznatiji, jasniji, preciznije označeni. Otkrivati prvo pomoću drugog moguće je ne samo zbog sličnih procedura po kojima se odvija razmjena i napredovanje unutar oba polja, nego i zbog zajedničkog korijena foruma, odnosno trga, i tržišta, što nam je pro-

fesor Vlasisavljević iscrpno podastro u platformi za ovu sesiju. Zbog tako shvaćene teme ja ću pokušati otvoriti nekoliko novih pitanja kroz svima manje-više poznate zakonitosti koje odlikuju i oblikuju tržište kakvo danas poznajemo.

No, prije toga, kao ovisnik o riječima, koje meni kvalitetnije dočaravaju stvar o kojoj mislim, uvela bih u opticaj jedno od značenja latinske riječi *forum* (prema Klaiću), a to je *javno zborište*. Nadalje, to javno zborište bih postavila kao neku vrstu ogleдалa naspram *slobodnog tržišta*, ograđenog od sive ekonomije i divljeg tržišta, ili dogovorne ekonomije i zatvorenog tržišta. To mi se čini ispravnim zbog neophodne slobode koja na slobodnom tržištu izvire iz univerzalne uređenosti ponašanja na njemu. Jednaku slobodu, moguću upravo zbog univerzalne procedure u javnoj razmjeni ideja, mišljenja, prosuđivanja, podrazumijevam i kao polaznu pretpostavku javnog zborišta.

Mnogo kvalitetne robe nikada ne stigne na tržište, kao što mnoge odlične ideje nikada ne dospiju do javnosti. To se najčešće dešava zbog prezaglušenih puteva kojima cirkuliraju predmeti sive zone razmjene, neovisno da li je riječ o švercovanoj robi ili pranju novca ili nesvrhovitom javnom djelovanju – čiji cilj nije razmicanje granica u razumijevanju svijeta, niti da se konektira na globalnu mrežu ideja, već da podeblja utvrda oko centara moći. Možemo li danas i ovdje govoriti o intelektualcima, političarima i drugim javnim djelatnicima kao o trgovcima na način kako u vicu Mujo zamišlja trgovinu.

Naime, ima taj skorašnji vic: Mujo otvorio prodavnicu. Naišao Suljo, vidi dugačke redove pred Mujinom trgovinom pa ga pita: Šta to u tebe ide k'o halva pa ovo-liki svijet čeka u redu? A Mujo se pohvali kako je on najpametniji trgovac u gradu, jer *drinu jedinu* prodaje po marku, a ostali po marku i dvadeset. Pita ga Suljo pošto nabavlja *drinu jedinu*, a ovaj kaže – marka kutija. Kako ti se isplati?, čudi se Suljo. A Mujo, sav ponosan: Nemaš ti pojma o trgovini, tu ti je najvažnije da se obrće!

Da bi slika trgovanja s kojom kompariram naše javno djelovanje bila potpunija, pridodajmo ovome još jednog Muju, onog koji na pijaci drži štand sa konfekcijskom robom, te mu dotrči pomoćnik zapomažući da im je neko ukrao odijelo. Koje odijelo?, pita Mujo. Ono *Armanijevo* plavo, što je visilo sa lijeve strane, veli pomoćnik. A Mujo će rezignirano: E, jebiga, ode po nabavnoj!

Nije li se kod nas u velikoj mjeri javno djelovanje intelektualaca svelo na modele slične Mujinom trgovanju? Koliko puta smo čuli intelektualce općeg tipa koji za svaki društveni, socijalni, politički, bilo koji problem kažu: Najvažnije je da se o tome što više govori. Da li baš? To me redovno podsjeti na Gogoljev paviljon za mišljenje u dvorištu onog njegovog spahije u romanu *Mrtve duše*.

Javni govor u Bosni i Hercegovini najčešće je obično presipanje iz šupljeg u prazno. Puste riječi, kao novac bez pokrića. Strašna devalvacija jezika: intelektualnog, znanstvenog, političkog, književnog. Dobre i produktivne ideje ne mogu da se probiju kroz šumu javnog blebetanja, razglabanja, naklapanja.

S druge strane, imamo vješte intelektualce-trgovce koji jedni od drugih krađu u startu ukradeno plavo odijelo. Nema razlike između Muje koji ukrade *Armanijevo* odijelo radi dalje prodaje i Muje koji, recimo, prepíše Platonovu *Državu* radi vlastite nazovi intelektualne promidžbe, pa mu to, nadalje, neki Suljo mazne po nabavnoj, navodeći kako citira našeg velikog akademika Muju. U cirkuliranju, naravno, *Armanijevo* odijelo se isprlja, izgužva i pohaba do neprepoznatljivosti. Na koncu obično završi na nekom tužnom umirovljenom intelektualcu, koji u suton naše svakodnevnice u njemu obilazi kontejnere.

Na našem intelektualnom tržištu na cijeni su političari, filozofi, pisci, umjetnici kojima je feudalno porijeklo najvažnija intelektualna referenca, pa je potpuno izlišno naše čuđenje što se javno djelovanje ne vrednuje prema tržišnim zakonitostima nego onako kako Veliki Dobročinitelj odoka sreže. U drhtavoj ručici Dobročinitelja počinje i iscrpljuje se javno zborište za intelektualce koji, začudo, ne samo da uvijek imaju šta razmijeniti, nego – što je daleko važnije, imaju i s kim. Stoga marljivo pišu panegirične knjige, svetačke poeme, rišu portrete i glaćaju biste Dobročinitelja, podastirući svoja djela haotičnoj divljoj javnosti na našem divljem tržištu ideja. Tu negdje, oko kontejnera za smeće u našim gradovima-utvrdama, susreću se potrošeni intelektualac i intelektualni kapital. Prizor dostojan imidža grada na kojem politička i intelektualna elita zasniva svaki dijalog sa javnošću.

Lažna kriza, lažne bombe, lažni imidž države, lažni intelektualci

Oni su čuli, oni su saznali da je imidž grada na svjetskom tržištu kapitala važan kriterij pri odlučivanju gdje da se investira novac. Zato su odlučili svaki problem “rješavati” tim čudotvornim imidžom. Prisjetimo se prošlogodišnje jeseni i one najveće poratne političke krize u Bosni i Hercegovini, uz koju su se lijepili atributi *vještačka* ili *lažna kriza*. U istom periodu u Sarajevu je kulminirao tzv. “telefonski terorizam”, odnosno lažne dojave o postavljenim bombama u školama. I, dok su vojni i politički analitičari punili novinske stupce dilemom da li je ponovo moguć rat u Bosni, dok su se jedna za drugom gomilale afere sa robnim rezervama, gradska uprava odlučila se na javno djelovanje – edukacijom školske omladine, i to tako da pjenušavim domoljubnim govorima preobrate problematičnu mladež u poslušne podanike.

Sredinom novembra u *Oslobođenju* je objavljen moj tekst pod naslovom “Imidžom države protiv lažnih dojava”. Iz ove perspektive znamo da će nepuna tri mjeseca kasnije Sarajevo zahvatiti talas brutalnih ubistava, koja će uglavnom počinili maloljetni srednjoškolci. Zato ovdje prenosim dio teksta iz kojeg je vidljivo u kojem smjeru nas vode lažni intelektualci kad svoju sudbinu prepustimo njihovim trgovačkim vještinama.

Prosto je zapanjujuća vijest na web stranici sarajevske Općine Centar pod naslovom "Edukacija protiv lažnih dojava o bombama". Nastranu što čovjeku ne ide u glavu kako edukacija može biti protiv nečega, ali to je stvar forme – da ne kažem lošeg imidža. Suštinsko pitanje glasi: šta se tu ima educirati?

Projekt edukacije smislila je Komisija za pitanja mladih Općinskog vijeća Centar i lansirala ga pod nazivom "Ona je bomba". Projekt je podržao(?) i Prosvjetno-pedagoški zavod Kantona Sarajevo, a za predavače su odabrani eksperti Ministarstva unutarnjih poslova KS-a.

Navedeni eksperti u policijskim odorama drže predavanje po sarajevskim srednjim školama pred šaćicom učenika i malo više profesora. Općinski press centar nas detaljno informira o realizaciji tog projekta, pa navodi kako je predstavnik MUP-a Josip Bilandžija na predavanju u Prvoj sarajevskoj gimnaziji kazao da je svrha predavanja educirati mlade kako bi sutra postali uzorni građani Sarajeva koji rade na poboljšavanju imidža Bosne i Hercegovine. "Ovakva vrsta edukacije je neophodna kako bi se spriječilo da česti medijski izoještaji tipa 'bomba u školi' ne bi stvarali sliku nestabilnosti i nesigurnosti koja bi škodila razvijanju turizma i ekonomskih odnosa u našoj zemlji", rekao je Bilandžija.

Predstavnik Policijske uprave Centar Hasan Duran iznio je podatak da su tokom prethodne dvije godine, te u prvih tri mjeseca 2007. registrirane 62 lažne dojave u školama. Duran je naglasio da ne posjeduje statističke podatke o tome koliko srednjoškolaca nosi oružje u školu.

S druge strane, direktorica Centra za kulturu dijaloga Sanja Vlasisavljević smatra da je agresivnost mladih odgovor na ukupan odnos društva prema njima. "Predizborni plakati i platforme političkih partija vrve od obećanja 'našoj djeci'. Poslije izbora politički podobni direktori se takmiče za bolje okrečenu školu ili u postavljanju sasvim nefunkcionalnih kamera na vanjskim zidovima. Profesori sve manje komuniciraju sa učenicima. Trenira se kažnjavanje za najmanji prijestup, prave se silni pravilnici i kodeksi za učenike, ali se izostavlja otvorena prijateljska komunikacija u kojoj se profiliraju problemi, ali i htijenja mladih ljudi", stava je direktorica Vlasisavljević. "Sve je više poistovjećivanja sa jednim što im se nudi – s kriminalnim 'herojima gradova'. Nasilje i oružje postaju dio svakodnevnice mladog čovjeka, a time je i veća vjerovatnoća da će postati nasilan", kaže direktorica Vlasisavljević, koja ističe da se nasilje u školama može suzbiti samo ukoliko se komunicira sa svima, a ne sa grupicama učenika koji neće praviti probleme tokom realizacije nečijeg projekta.

Ako se pitanja mladih svedu na plaćena predavanja na kojima će im se govoriti kako je imidž ove nepostojeće države njihov jedini problem, strahovati je da bi se budućnost ovog društva mogla svesti na tri riječi – plakat ćemo sutra!

Ovo je, dakle, dio tog teksta, kojim želim ilustrirati potpunu jalovost javnog djelovanja koje ne komunicira sa građanima, ništa ne razmjenjuje s njima već silazi iz svojih utvrda da obznani koji su njihovi interesi i šta u tom pogledu očekuju od građana. Sam problem se potpuno ignorira. Govor suprotan njihovom, kao što su upozorenja direktorice Centra za kulturu dijaloga, također se ignorira.

Samo nekoliko mjeseci kasnije u Sarajevu imamo forum javnog plača i povike – Svi smo mi Denis! – nakon mučnog ubistva srednjoškolca Denisa Mrnjavca. Gradska uprava reagira tako što između svojih utvrda i uspaničene javnosti postavlja policijske snage. Usput, istu tu policiju gura u javnost kao jedine odgovorne za eskalaciju nasilja u gradu. Jedan od maloljetnih delinkvenata, koji je priveden u policiju radi pokušaja ubistva, prkosno izjavljuje – Ne možete mi ništa! Javnost naprasno saznaje da nemamo kazneno-vaspitne ustanove za maloljetnike, da je Strategija o prevenciji maloljetničke delinkvencije godinama ležala u ladicama zakonodavaca. Pod pritiskom javnosti, političari užurbano traže mogućnost smještaja maloljetnih delinkvenata u odgovarajuće ustanove.

I šta se dešava? Čak i Stolac, gradić u kojemu se prije rata nalazio Kazneno-popravni dom za maloljetnike, odbija reaktivirati tu ustanovu. Lokalna samouprava poteže isti onaj 'argument' koji je bio glavni adut edukatorima sarajevske mladeži – *imidž grada!* Od ovoga pamet staje: govoriti o imidžu Stoca, grada u kojemu nacionalističke podjele i trvenja ni trinaest godina poslije rata ne jenjavaju, samo je kopija sarajevskog modela educiranja srednjoškolaca da njihov krik u vidu lažnih dojava o podmetnutim bombama šteti imidžu ove države – istovremeno dok politička i socijalna kriza dostiže vrhunac. Kreatori imidža naših gradova dodatno utvrđuju svoje gradove-utvrde. Pitanje je – šta mi imamo s tim?

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Mislim da ovdje ima mnogo stvari o kojima možemo razgovarati. Zahvaljujem se na ovako nadahnutom prilogu. Sada bih dao riječ našem gostu, koji dolazi iz Zagreba, koji je ugledan filozof i urednik časopisa *Filozofska istraživanja*, za koji svi koji se bave ovom strukom i društvenim znanostima uopće znaju da je to praktično najugledniji časopis u regiji. Drugi gost kojeg poslije toga želim da najavim je Nedžad Ibrahimović. Želim da istaknem da su to dva čovjeka koje veoma cijenim, to su veoma dragi ljudi, koje ovdje, u svojstvu domaćina, široke ruke želim da pozdravim. Jednog dobro znam, Nedžada dobro znam, godinama saradujemo, godinama se družimo. Marijana nikako ne znam, to jest jako ga dobro znam i nije mi nimalo manje drag, jer neko vam može biti izuzetno drag iako ga praktično niste nikad prije vidjeli, blizak naprosto zato što, iščitavajući ono što on potpisuje kao tekstove, vi upoznajete njega kao autora, autora kojem dugujete mnoge ideje, mnoge motive, čak i izvjesna raspoloženja, koja zrače iz njegovog pisma. Marijan Krivak.

Marijan KRIVAK:

Ja vam zahvaljujem na ovom prekrasnom uvodu, a ispada da dolazim stvarno sa nekog drugog planeta, da sam putovao satelitskom putanjom za koju se nikad ne zna gdje će završiti, ali sve u svemu, da malo probijem tu neku barijeru, prije svega zahvaljujem svim ljudima koji su me pozvali da dođem ovdje, Ugo, gospođa Ferida, koji su bili izuzetno dragi i gostoprimstvo je nešto čime sam oduševljen u svakom slučaju. Nisam bio u Sarajevu, eto, još od prije rata, to je bilo u onoj državi, kad nismo bili tako daleko, čak smo dijelili tu državu, ali eto, ostaje taj neki jezik, pa, valjda me zato i razumiju kad nešto napišem, pa onda se može pročitati i, nadam se, razumjeti, i to je jedan od putova gdje se susrećemo na nekim raskršćima i mislim da je to, jednostavno, najdragocjenije što imamo. Dragocjeno je i ovo da se nađemo u gradu koji nije, dakle, metropola meni drage države.

Kad je Ugo spomenuo na neki način da sam ugledan, to je nešto što bih ja uvijek volio izbjeći: ugledan nisam, neugledan sam poprilično i to se vidjelo po tome što sam neke tekstove koje sam trebao objaviti i srećom nisam objavio u zemlji u kojoj sam ih ispisao, dakle u Hrvatskoj, ipak objavio u zemlji koja me je tu primila, na neki način, dakle nešto što nisam mogao i smio, zbog raznoraznih obzira objaviti u Hrvatskoj, objavio sam u BiH, tako da nisam ugledan. Evo, naziv moje knjige će o tome još reći, neću se previše reklamirati time, ali mislim da se vidi, iščitava se, otprilike, a naravno provokativno stoji i usključnik iza toga, dakle naslov je: *Protiv!* Eto, i to je šlagvort za ovu moju priču, a da se priča ne bi kolokvijalno rasplinila, ja ovdje igram ulogu i prihvaćam ulogu filozofa i ne smatram da je filozofija nešto apstraktno; dapače, mislim onako kako je jedan stari gospon Hegel, koji se smatra jednim od najvećih filozofa, rekao, da je filozofija nešto najkonkretnije. Ko govori apstraktno? Apstraktno govore one, u nas se u Zagrebu veli, kumice na placu. One govore, otprilike, ako neko neće kupiti njezina jaja: e, tvoj stric je bio s ovom od ovog ujaka od tada, i otprilike to je najapstraktniji način govorenja, a te kumice misle da govore najkonkretnije. Dakle, filozofija je, po meni, ma kako zazvučalo neobično, čudno, nešto najkonkretnije. A o čemu se, zapravo, radi? O umijeću slušanja sugovornika. Dijalog. Ima jedan sarajevski časopis, koji ja veoma cijenim, zove se *Dijalog*. Dijalog znači ne da se sluša samoga sebe nego da se pokuša saslušati drugi. I tu dolazi do dijaloga i onda bi se shvatilo da neke stvari koje nam se čine jako apstraktnima i nisu baš tako apstraktne, tako može biti najkonkretnije i pjesništvo, s jedne strane, i proza, a i filozofija. Tako da ne postoji nekakvo trvenje između tih različitih tipova diskursa. U svakom slučaju, mi zapravo govorimo zajednički jezik iz različitih država, isti je idiom; razlike su, što će Ugo reći u nekim svojim tekstovima, u leksici, ali u biti razumijemo se. Ja ću naglaske upravo iz ove nekakve platforme koju je Ugo naveo, dakle o trgu, trgovini intelektualcima, koliko je moguće, dakle, nabaciti. Te teme se eksplicitnije razvijaju kroz dijalog, razgovor, vaša eventualna pitanja, tako da ću pokušati biti što koncizniji.

(Metapolitički) *Protiv!*

Treba govoriti o trgu, onda i o trgovcima... Ovo kantovsko *Sollen* preduvjet je neizbjegavanja (samo)zadane teme. No, treba govoriti i o gradu, njegovoj razlici spram gradine, utvrde protiv slobodnog krvotoka informacija, tržišta ideja i, *in ultima linea*, svakog kritičkog propitivanja i dovođenja u pitanje opstojećeg.

U ovom se kontekstu pojavljuje i lik "intelektualca". On bi trebao biti taj koji u "javnom forumu" dovodi u pitanje upravo to: *neizdrživo opstojeće*.

No, je li (javni) forum za intelektualce isto što i ("slobodno") tržište za ekonomiju?

Ne!

Izlaganje na tzv. "tržištu ideja" ipak nije jednakomjerno pravom tržištu roba i usluga.

Zašto?

Već i zato što se metapolitička pretpostavka intelektualca za "biopolitičko doba" vezuje uz neposlušnost bilo kakvim zakonitostima. Pa i onim slobodne razmjene!

Primjerenije mu je izići na put.

Jer, *online forumi* često su tek mjesto novog oblika, ali stare totalitarne prakse prokazivanja neprijatelja, izdajnika, nepatriotskih sila unutar načelno multikulturalnih društava Zapada.

A kada bio zaista bio otvoren? Naime, *otvoreni forum mišljenja*?

Opet, kako? Gdje?

Svakako na trgu... dapače, jedino na trgu... jer na trgu se rješava moguća budućnost sviju nas. Pa bio to glavni gradski trg i potpora Radiju 101, već davne 1996, ili bio to onaj manji, ali u urbanoj spoznajnoj kartografiji zavičajniji, Cvjetni trg, za kojeg se borimo – a *protiv* korporativnih lokalnih tajkuna, posljednje dvije godine.

Jest, treba nam *agora*. I ta nam je potreba nasušnija negoli ikada. Bez te agore gubi se "gradskost" grada. Njegova urbanost. Njegovo političko, demokratsko... onda i filozofsko središte. Zlu vremenu usprkos.

Polis, demokracija, filozofija... riječi su to istovrsnog, zajedničkog projekta. Taj je projekt onaj "uspravnog hoda" (Bloch), kada je to sve prije negoli poželjno, podobno i svakovrsno oportuno.

Filozofijski uvid u bit epohalno određene svijesti o slobodi kao obzorju ljudskog djelovanja – pretpostavka je nastajanja i modernog pojma 'intelektualca'. Od Emilea Zole do danas, njegova je funkcija u propitivanju i prikazivanju. U radikalnom bivanju *protiv!*

Doduše, on može biti i *strateg i mandarin* liberalno-demokratske ideologije. U tom je smislu, tek tzv. "javni intelektualac" američkoga tipa, koji stručnom i profesionalnom ulogom opravdava ono što se u sferi političkih ideoloških nomenklatura naziva "društvom znanja". Na pojavnoj razini visokog školstva taj smjer/proces ima naziv *Bolonjska deklaracija* o visokom obrazovanju.

No, ono kako ja gledam na ulogu intelektualaca (a ne inteligenta, eksperta ili mandarina, *nota bene!*) nešto je sasvim drugo/drukčije.

Intelektualac u suvremenom biopolitičkom stanju, jest *disentolog* koji, manje-više, nemoćno, ali ustrajno traži prostore nove utopije protiv globalnog kapitalizma.

Kako bi se oduprli "totalitarizmu modernog tehnološkog društva", ljudi moraju najprije povratiti "izgubljenu dimenziju imaginacije i negativne kritike".

* * *

Slijedeći potrebe tehno-ekonomije, visoko je obrazovanje postalo instrumentaliziranim i tržišno-orijentiranim. Znanje je postalo razdrobljeno i svedeno na razinu potrošnog dobra, te je time izgubilo sposobnost pružanja općeg pojmovnog i moralnog okvira ljudskoga iskustva. Sveučilište se ograničilo na ulogu proizvođenja instrumentalnog znanja, te osiguravanja stručne radne snage za tehno-ekonomiju. Sveučilište ne može i ne treba izbjegavati instrumentalno znanje i obrazovanje; ipak, tvrdim da bi se trebalo koristiti to znanje u cilju da postane društvenim prostorom kompetentnog *kritičkog propitivanja* i nepristrane *integrativne prosudbe* svakoga znanja, moći, ideologije i prakse.

Angažiranje filozofije i "filozofa" u svakodnevnom društvenom životu, pitanje je koje možda nije u središtu kolokvijalne svakodnevice, ali je pitanje od presudne važnosti i za filozofe i za društveni život. U vrijeme sveopće medijizacije javnog prostora, te iz toga proizlazeće antiintelektualizacije, svi se diskursi pretvaraju u manje ili više uvjerljivu medijsku "teoriju". Tzv. "teorija medija" sve više preuzima primat u odnosu na, recimo, sociološki i filozofijski diskurs.

Međutim, filozofija tek treba pronaći moduse svoje prisutnosti u lažnom javnom, ustvari medijskom prostoru. Ustvari, ona tek treba pronaći "pravi" javni prostor.

Internet nudi nove mogućnosti globalne komunikacije; otvorio je novu globalnu *agoru* (javni prostor trga), ali trenutačno nema mnogo konstruktivnog razgovora na toj *agori*.

Nazovi "kultura Interneta" potisnula je kulturu čitanja.

Posljedice toga uskoro ćemo osjetiti i ovdje, jer, primjerice, progresivnom, centrifugalnom disperzijom iz SAD-a, jedinog globalnog imperija, naći ćemo se i mi u njihovoj situaciji, a čija je posljedica "kultura odpismenjavanja", uzrokovana medijskom i virtualnom "stvarnošću". Ista je postala tragičnom utoliko što i djeca i odrasli koji znaju čitati, svjesno odbacuju knjige!

Jasno je da se treba vratiti kulturi čitanja kao oživljavanju životnog svijeta onkraj njegova virtualnog, digitalnog eutanaziranja. Inače, bit ćemo svjedoci otužne istine da i u nas dvije trećine stanovništva većinu informacija dobiva putem televizije.

Svijet je postao globalno selo, no tome selu još uvijek manjka *zajedničko mjesto susreta* – prostor otvorenog, nepristranog i kritičkog razgovora između različitih i često suprotstavljenih pogleda i namjera. Internet je trenutačno dostupan za manje od 10% svjetske populacije, no ubrzano se širi. Ipak, velika očekivanja glede njegovih pozitivnih učinaka na razvoj odgoja i obrazovanja već su se pokazala poprilično nerealističkim.

* * *

Tijekom dvadesetog stoljeća sveučilištu je definitivno pripisana društvena uloga koju ima i danas: isporučivati društvu obučenu radnu snagu sa specijaliziranim instrumentalnim znanjem što ga društvo potrebuje. Pokrećuća sila kod istraživanja i učenja (više) nije autentična znatiželja – aristotelska želja za znanjem – već tržišna vrijednost znanja. Sveučilište treba postati prostorom *kritičkog tumačenja* svakoga vodstva, ideologije, tendencije i akcije. U tomu se filozofija, kao i ponovno osvojena “kultura čitanja”, suprotstavljaju digitalno-globalizirajućem modelu kreiranja nečijeg mišljenja. Filozofija kao odgoj u suvremenom društvu treba nastojati na području političke kulture i autonomnih javnosti, svojevrsne “metapolitike”. *Ova se sastoji u rekonstrukciji javnoga prostora, stvaranju neovisne i slobodne javne sfere izvana vladajuće i etablirane politike.*

* * *

S jedne strane imamo ontologijsku, slobodnu uporabu uma, dok je s druge strane neizbježan politički angažman u sve-kulturaliziranom i de-politiziranom svijetu.

Nedovršenost projekta Moderne (Habermas) reflektira se i u nikad dovršivosti procesa sebekonstituiranja intelektualnog samozakonodavstva uma u primjeni na praktičku sferu politike.

Intelektualac na neki način čuva sveto ime “slobode”. Nasuprot “neutralnoj” ideologiji bio-znanosti i bio-tehnologije, on radikalno misli i djeluje *protiv*. U tom se smislu opire današnjim sofisticiranim postmodernim dušobrižnicima – bioetičarima! U stanju detektiranom kao “biopolitičko”, ova je borba usmjerena protiv bezobzirne volje za uništenjem svakog mogućeg prosvjeda o smislu života.

* * *

Kod H. Arendt, intelektualac može ustanoviti *autentični* modus života, dok je u Foucaultovoj biopolitici život *otuđen*. Nova suverena moć jest *biopolitička* i proizlazi iz znanstveno-(bio)tehnologijske samoproizvodnje post-humane vrste.

Najapsurdnijom situacijom suvremenog intelektualca čini se scena gdje se jedina intelektualna rasprava svodi na “bioetičke seanse” o moralnoj dopustivosti

kloniranja, generiranja hibridnih bića i intervencijama humane genetike u proces evolucije! Bioetika je tako isprazno moraliziranje, a biopolitika hladna realnost stvari: *biopolitika* označava nadideološki ulazak života u svjetovnost svijeta kao globalne ekonomije. Biopolitika je realni uvid u stvari, ali i preduvjet njihove promjene!

Diskurs intelektualca javno je posredovanje ideja koje trebaju adresata vlastite realizacije. U tom kontekstu, prosvječavanje i reprezentacija uvijek su iznova pretpostavke demokratske vladavine umnih i razboritih. Jer, još od Aristotelova vremena, vladavina naroda nije bit demokracije, nego je to *vladavina naroda kao umne opće volje* (Rousseau). Intelektualac je fenomen demokratske kulture. On se žrtvuje tek za jednu stvar – slobodu umnog djelovanja u zajednici. Isti polaže računa samo modernoj autonomiji uma. U tom kontekstu indikativna je razlika između tako poimanog intelektualca i akademika. Živeći u stalnom iščekivanju epohalnih promjena, intelektualac zabacuje akademske sinekure, čak iako ponekad djeluje u egzistencijalnoj osiguranosti koju mu one omogućuju. Ipak, on nije niti prorok. Intelektualac tek misaono otvara mogućnost događaja radikalne promjene nihilizma suvremenog svijeta. On zagovara povratak slobode.

Globalni neoimperijalni poredak ne treba misliće, nego *mandarine* strategijske politike poput Huntingtona i njegova poželjnog scenarija manihejske borbe Zapada i preostatka svijeta “do posljednje kapi krvi Drugoga”.

* * *

(Onkraj religije), moderna, sloboda i intelektualac – sinonimi su. Uostalom kao što je, ne tek izriječom Hannah Arendt, “smisao politike jednak slobodi”. Naspram *distopiji* neoliberalizma, fundamentalizma i globalizma – metautopijski trebamo iznaći *događaj*. Mjesto tog događaja zajedničko je dobro postulirane civilizacije otpora postojećem.

* * *

Ponovno, gdje je mjesto intelektualcu u doba biopolitičkog stanja? Kako je, danas, moguća moć nepokornosti? Nepokornost slobode bezdan je i temelj života, realnosti i umjetnosti! Intelektualac, kao umreženi *disentolog*, nalazi svoju pozicioniranost u pokušaju artikulacije nove ideje javnosti i komunikacijske zajednice građana. Predvodnik je novog uvida o *građanskoj neposlušnosti*. Ta je “neposlušnost” odlika “civilne religije demokracije”. Ipak, semantički moćnija riječ za suvremeni diskurs – te koja nadilazi granice političkog liberalizma – jest *nepokornost*. Suvremeni “muzej nepokornosti” slobode vezan je uz metapolitičke pretpostavke drukčijeg i drugog života radikalnog individualizma.

U temelju građanske, pak, neposlušnosti/nepokornosti stoji *građanska hrabrost*. U povijesti je dosta primjera takve hrabrosti, neposlušnosti i *nepokornosti*. Moderna je povijest još uvijek navezana na slučaj Dreyfus, kao *rođenje intelektualca iz duha procesa*.

Suvremena metapolitička strategija nepokornosti slobode sadržana je i u post-modernom *identitetu otpora*. Kao i svaki projektni identitet, taj je pojam utopijska društvena konstrukcija. Ona ima impuls "metapolitičke borbe" za pravo na nepokornost slobode *protiv* svih postojećih zakona, moralnih normi i običaja zajednice.

Onkraj privatne i javne sfere rađa se novi javni i kolektivni intelektualac nastao tehnologijskom revolucijom. On je disentolog.

Tko je on? Što je to *'disentologija'*? Što znači suvremeni intelektualac kao *disentolog*? Disentologijska politika i umjetnost utopije ne živi negdje "izvan" ovoga svijeta, nego u njegovu jedino realnom podzemlju. To je svijet hakera, fanatika, gubitnika i lunatika, *cyber*-revolucionara i neoavangardnih mistika... ali i filozofijsko-teorijskog otpora.

Biti protiv označava stanje neprestane potrage za istinskim životom s onu stranu svakog metafizičkog određenja vremena kao vječnosti i prolaznosti. Tomu se odupiru kako teoretičari i filozofi kao McKenzie Wark, A. Badiou, J. Rancière, Hardt i Negri, S. Žižek – tako i suvremeni umjetnici koji žive i rade nadahnuti nasljedem paradigmatskog umjetničkog pregnuća Josepha Beuysa. (Umjetnik je disentologijski društveno-kulturni eksperimentator... muzej otvorenih struktura, muzej je nepokornosti slobode.)

Tu gdje boravi suvremeni *disentolog*, dešava se jedinstveni događaj saveza politike, umjetnosti i svijeta života u novome kontekstu pitanja o smislu privatno/javne pobune *protiv* perverzija demokratske ideje slobodnog građanina. Jer, nažalost – pogotovo nakon američkog, ratnog izvoza demokracije! – ista je postala ispraznom riječi koja stoji u temelju ideologije političkog liberalizma.

Kako intelektualac može prevladati biopolitičko stanje? Iako intelektualci više "ne trebaju nikome i ničemu" – ipak ima nade. Već je Aristotel *politički život* (*biós politikós*) uzdigao na rang najvišeg djelovanja uma u zajednici, dok intelektualci u svim svojim likovima održavaju na životu taj izvorni demonski poziv.

Iz katarzičnog trenutka aktivnog nihilizma (*vita activa*) intelektualaca dolazi glas nade.

* * *

Ničeg nema bez grada ili bez trga. On je čistina, laz, ono što bi Heidegger imenovao Lichtung.

U oklopljenoj, učajurenoj, u sebe zatvorenoj gradini govori se tek *Za*.

A na trgu se treba govoriti *protiv*! Tek tada trg postaje javni forum. I za intelektualce i za bilo koga koji ima što za reći o onome što ga tišti.

Jer, demokracija, još iz Aristotelova vremena, jest "distributivna pravednost".

Protiv?

Protiv koga? I zbog čega?

Ne treba li se radije ipak odlučiti za neko *za*, a ne tek defetistički iskazati svoje protivljenje?

Čemu *contra*, ako se može odrediti *pro* prema nečemu što bi to zasluživalo?

Zašto, na koncu, iskazati neko *protiv*, bez da se predlažu modusi neke akcije?

Moj *Protiv!* – zapravo je nastao spontano, kako kolokvijalnom tako i teorijsko-filozofijskom percepcijom svijeta u kojemu živimo.

Poetika *punk* svjetonazora, u tome je odigrala značajnu ulogu. *The Clash* su za moj stav prema svijetu još uvijek učinili mnogo više negoli pročitane filozofske i ine knjige! Sav je moj osobni interes, kao i teorijsko-filozofijski napor, usmjeren prema protivljenju pojavama kultur-ekonomske globalizacije, rata i svjetskog osvajanja globalnog tržišta kao vrlo stvarnim opcijama našega življenja u 21. stoljeću

Protiv?

Držim da je osnova i intelektualnog poštenja svakog pojedinca barem iskazati, makar i tekstualno, neslaganje i s teorijskim koordinatama svijeta oko nas.

Stoga niti teorijski angažman nije izlišan i ne treba ga potcjenjivati.

Konačno, svaki iskaz o svijetu, ako je promišljen i argumentiran, ima neku snagu.

Jer, inače, što bi nam još preostalo?

Što bi nam još preostalo za kakvu-takvu nadu u svijet u kojemu ne bi bilo toliko nepravdnosti, laži, posramljenosti... na koncu, ratova i nemilosrdnog ubijanja, ali i ponižavanja pojedinaca koji nisu imali tu sreću da se rode negdje na "sretnim obalama" neoliberalnog, kapitalističkog, konzumerističkog raja. Raja kojeg oplakuju tek vode izobilja...

Čega?

Lažnih potreba i obesmišljene egzistencije bez osjećaja za druge i drukčije!

Protiv?

Naravno, i po treći put. Protiv nemogućnosti da se bilo što u takvome svijetu doista promijeni. Protiv eutanazije životnog svijeta koji svako živo biće – samim svojim rođenjem, konačno – zaslužuje zarad opstanka nas na ovome planetu.

Protiv sam postmoderne (teorijske i praktičke) eutanazije životnog svijeta?

Naravno! Zar bi nešto drugo moglo biti intelektualno pošteno?

* * *

Proces zapadu (M. Kopic) mora se okončati pozivom na njegove korijene: *kulturu i filozofiju*.

To je, pak, moguće pomoću *metapolitike*. Ova je metapolitika kodno ime za *metafiziku*. Svijet u kojemu živimo nije tek fizički fenomen, jer bi tada bio neizdrživ.

On je metafizički, ukoliko uopće ima smisla i ukoliko je čovjek transgresivno biće koje teži pravednosti, istini i slobodi.

Onkraj digitalnog besmisla.

Globalnoj katastrofi smisla unatoč.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Hvala najljepša. Mislim da sada imamo nešto kao veliki val, kojim se sada krećemo nadahnuti ovim izlaganjem, i vjerujem da će izlaganjem Nedžada Ibrahimovića prerasti u nešto što ne smijem ni imenovati. Kad sam govorio o nekoj vrsti virtualnog prijateljstva sa Marijanom Krivakom i realnog prijateljstva sa Nedžadom, malo ljudi zna, čak i članova akademske zajednice, pa i onih koji se kreću unutar humanističkih disciplina kao što su književnost, filozofija, društvene znanosti itd. šta znači Nedžad Ibrahimović u ovom kontekstu. Naime, Nedžad ne zaslužuje da je toliko malo poznat. Suviše je dobar da bi ga preporučili, da bi ga hvalili. Treba o Nedžadu puno više znati nego što se kod nas zna, i evo, ovo je dragocjena prilika. Dozvolite mi sada da ja nekog izguram na scenu foruma, sa najtoplijom prijateljskom preporukom. Nedžade, izvoli.

Nedžad IBRAHIMOVIĆ:

Hvala ti lijepo, Ugo, i ja moram priznati da si me tim referencijalnim okvirom u koji si me smjestio kupio, ali to je nabavna cijena! Poslije ćemo vidjeti šta će biti na kraju. Ja moram priznati da se sa kolegom Krivakom, malo prije sam prijateljici Fadili rekao da sam ga čitao sa zadovoljstvom zato što piše filozofski jednostavno, što u našim balkanskim filozofskim okvirima nije baš tako česta pojava, zapravo, u malo čemu slažem. U malo čemu se slažem, zato što mislim da pozivati se na Drajfusa danas na Balkanu i u Bosni i Hercegovini i zagovarati takav obujam definicije intelektualca ne samo da je malo *passé*, nego je, zapravo, nepraktično. Ako se složimo da intelektualac ne mora biti praktičan, onda biste mogli biti apsolutno u pravu. No, ja se bojim da mi, barem u Bosni i Hercegovini, danas trpimo dramu intelektualca. Vi biste o drami intelektualca u Bosni i Hercegovini mogli napisati čitav ciklus drama! I sam tu dramu na neki način trpim kao univerzitetski profesor i kao čovjek koji pokušava misliti o stanju društva i zajednice u kojoj danas živimo, o načinu na koji živimo, i moram priznati da, pripremajući se za ovaj skup, ako sam i o čemu zaista pokušavao misliti sa različitih strana, sa različitih tačaka gledišta, to je šta bi ta definicija intelektualca danas i ovdje mogla da znači? Poreći tu tezu da intelektualac ovdje nešto treba da znači, da je intelektualac, kao, neko ko je uvijek protiv, prvo na trgu, koji se busa u prsa i diže ruku uvis govoreći: ja sam protiv; ali ja mislim da ta drama intelektualca na Balkanu, mislim da ni Hrvatska nije u tome nešto posebno, jeste drama čovjeka koji stoji između misli i prakse, misli i konkretnog rada.

Pošto naš fakultet u Tuzli ima odjeljenje u Travniku, onda sam ja počeo taj Travnik da obilazim tokom prošle školske godine. Vi tamo imate dvije škole, dvije gimnazije, bošnjačku i hrvatsku, koje su u jednoj zgradi; i to je standardni rasištički edukativni sistem u BiH – dvije škole pod jednim krovom. Ovdje, zapravo, imate dvije škole odvojene jednom žičanom ogradom, što je, po meni, još strašnije nego dvije škole pod jednim krovom. I svaki dan, prolazeći tuda sa svojim studentima, kad bismo išli na kafu, ja bih se pitao: a što mi to ne srušimo? Kako ja to mogu trpjeti, kako ja to mogu gledati? Jedna škola je ofarbana prekrasnim lijepim bojama, hrvatska gimnazija, a ova bošnjačka gimnazija je ruinirana, stara, na njoj se vidi da fasada nije promijenjena otprilike nekih stotinjak godina, koliko je ta zgrada stara... I pitam se, zapravo, šta je moj posao intelektualca, da li bih ja trebao svoje studente nagovoriti da idemo tu žičanu ogradu da srušimo? Šta bismo time napravili? Da li bi to bilo kakav efekat proizvelo? Makar efekat sličan Drajfusovoj borbi s početka dvadesetog stoljeća?

Ja se, zapravo, zalažem ovdje za jedno totalno proširenje opsega pojma intelektualac kako bismo i ljude koje ne smatramo intelektualcima mogli danas za nešto okriviti. Zašto danas intelektualci nisu profesori u srednjim školama, direktori srednjih škola, ministri kulture i obrazovanja, zašto intelektualci danas nisu ljudi koji su na čelu nacionalnih stranaka? Zašto i njih ne smatramo intelektualcima? Ja ću vam, po vašoj definiciji, u Bosni nabrojati pet intelektualaca i, vjerujte mi, više ih nema – eto, neka ih je deset. Dakle, ljudi čiji se intelektualni angažman može smjestiti u okvire definicije “ja sam uvijek protiv”. Ali šta time dobijamo? Lacan u onom svom seminaru o etici psihoanalize podijelio intelektualce na lude i hulje. Lude su, poslije će to Žižek komentirati tvrdeći da su lude ljevičarski intelektualci koji se svako malo negdje na jednoj visini iznad društva i zajednice, kao muha koja smeta konju, zalijeću, govore svoje stavove o nekim velikim idejama, nekim velikim univerzalnim istinama, nekim velikim pričama; društvo to poslušaj, naravno, ali društvo na to ne reagira. Lijevi intelektualni angažman očito ništa u društvu ne može promijeniti. S druge strane, desni intelektualni angažman, dakle angažman čovjeka koji u praksi pokušava nešto promijeniti, nazvan je angažmanom hulje. To je čovjek koji pokušava i uspijeva profitirati iz društva, i kao virus koji se nađe unutar programa pokušava neke stvari mijenjati i promijeniti... Ja, zapravo, pokušavam danas tu dramu intelektualca prepoznati u tome kako ta dva angažmana, kako te dvije misli suočiti i sukobiti? Zalažem se za apsolutno proširenje pojma intelektualca. Evo, pogledajte u današnjem magazinu *Dani*. Imate tu tih deset bosanskohercegovačkih intelektualaca koji su izrekli svoj stav o navijanjima i navijačkim neredima u Bosni i Hercegovini povodom utakmice Hrvatska i Turska. Šta će se sa time promijeniti? Nisam siguran da će išta! Zapravo, u taj tip intelektualnih angažmana više ne vjerujem.

S druge strane, priznajem da se uopće ne osjećam ugodno u koži intelektualca. Naime, ja bih isto volio, kao što ste vi učili od *rocka* (a znam da je i Ugo čovjek

koji je temelje svog karaktera izgradio na *rocku*), ja bih isto tako volio da vozim motor, da uključim *I-pod*, da zapravo živim jedan lagodniji život! S druge strane, moja obaveza i odgovornost prema studentima u edukacijskom procesu tjeraju me da budem angažiran, da tim mladim ljudima govorim šta mislim o ovom društvu. Strašno me deprimira to da moja misao o društvu ništa u ovom društvu ne mijenja. Zato i govorim o drami intelektualca danas i ovdje. S tim se, očito, intelektualci u onoj suženoj definiciji moraju pomiriti; mislim da su se oni pomirili s tim i da je to tragično.

Treći aspekt o kojem sam razmišljao jeste sljedeći. Živeći prošlu školsku godinu u Sjedinjenim Američkim Državama, moram priznati da, osim što nisam vidio pušače, nisam vidio ni intelektualce. Ja tamo nisam vidio niti jednog intelektualca onako kako ih viđam u Bosni i Hercegovini. Tamo intelektualaca nema. U velikom gradu kao što je Seattle viđao sam samo univerzitetske profesore, doktore nauka koji su prionuli uz određenu ideju, tu ideju elaboriraju putem svog kursa i putem programa ili putem literature koju rade, i smatraju da vrlo dobro obavljaju svoj intelektualni posao, taman toliko dobro da, ako im kažete da su intelektualci, to im ništa ne znači! Ta vrsta intelektualaca su, zapravo, intelektualci na pijaci, na trgu. To je plac u Zagrebu, to je pijaca na kojoj vi tačno znate gdje ćete šta kupiti, po kojoj cijeni kad vam šta zatreba, kod kojeg prodavača. Intelektualac je u takvoj relaciji, zapravo, neko ko zna kod koga će nešto prodati i kod koga će nešto kupiti. S druge strane, imamo taj odnos, ovo što je PEN zapravo predložio, taj odnos intelektualca prema tržištu. Ako tržište shvatimo tako globalistički, a zapravo, ono što dominira jeste samo novac, i novac određuje i definira sve ostale vrijednosti, a pritom, naravno, to čini beskompromisno u odnosu na prirodu, na biološko i uopće na sve ostale dimenzije postojanja, funkcioniranje društava i zajednica; a onaj ko se danas poziva na tržišne vrijednosti i pritom misli da jeste intelektualac, zapravo je najgori desničar. Opravdavati sve tržištem, pa prema tome i tržištem ideja, znači, zapravo, ne imati ili nemati nikakav odnos sućuti prema onome ko je žrtva istog tog tržišta danas. Ja nisam načisto oko toga sam sa sobom, i možda to jest neka vrsta intelektualnog posla: da ne budete načisto sami sa sobom. Evo, dakle, šta bih o tome rekao.

PITANJA, BEZ ODGOVORA, O LIMBU

Limb se nalazi u prvom krugu pakla Danteove Božanstvene komedije i predstavlja neku vrstu pakla bez patnje.

1. Intelektualac, politika limba i pakao bez patnje

Jasno je da mi, danas i ovdje, živimo u pretpolitičkom društvu. Iz te činjenice i sva (pret)politička problematika dobija neke samo naše, posebne, bosansko-balkanske "šmekove". Naša *politika* nije politika u onom smislu i značenju pojma

kako se on misli u suvremenom političkom i demokratskom svijetu. Ni naše stranke nisu političke stranke po definiciji. Naša politička djelovanja nisu politička u smislu kako se politički angažman razumijeva u demokratskim društvima, odnosno društvima sa dugom parlamentarnom (višestranačkom) tradicijom. Iz istoga razloga, niti intelektualci u nas ne postoje na način na koji postoje u (pravim, tradicionalnim) političkim društvima. Oni postoje u jednom svijetu i u jednoj razini koja je predintelektualna razina. U svijetu i prostoru *limba*.

I političari i intelektualci, baš kao i svi mi, upravo zbog rečene pretpolitičnosti, živimo u svojevrsnom *interregnumu* koji još nije Stvarnost, kako ne Pakla, tako niti Raja. Svjesni toga, svi funkcioniramo i krećemo se po amplitudi čiji jedan kraj dodiruje očaj (Pakla) a drugi konačni smiraj (Raja).

2. Univerzitet u limbu

I univerzitet, koji aproprira naš intelektualac, je naravno, pretpolitički, tj. predgrađanski univerzitet. Stoga i predznanstveni! Nekada dobrano armiran idejom socijalizma/komunizma, univerzitet danas ne zna otkriti, ili ne umije više nego što to ne želi, izravan objekt svojega djelovanja. Tako znanost ostaje tek maglovita predstava o mogućim ciljevima njegova funkcioniranja.

U takvim relacijama, intelektualci svaki oblik vlastitoga angažmana mogu da dožive kao čisti *l'art pour l'art* – kao pospremanje prostorije pred dolazak konačne Istine.

3. Univerzalne vis-a-vis povijesne vrijednosti?

Kad su se britanski kulturni materijalisti razračunali sa Shakespeareom kao ideolojskim sredstvom kojim je britanska akademska elita pokušala kontrolirati i za sebe ekspropirirati školski sistem i izvanškolski opći društveni ugovor o "neupitnim" kulturnim i estetičkim vrijednostima¹, univerzalnim vrijednostima je moglo odzvoniti u evropskom akademizmu.

Ista sudbina je mogla zadesiti i univerzalne intelektualce, intelektualce općeg usmjerenja. Naspram njih, stali su tada intelektualci relativizma. Oni koji su, ponovo nakon Baconova indukcionizma (*Novog Organona*) i Herderova historizma počeli tvrditi da su vrijednosti povijesne, te da je i uloga intelektualca posvema povijesna uloga, uloga koja bi se, po logici, najprije imala realizirati na polju praktičnoga.

¹ Alan Sinfield je pokazao kako su konzervativci stanovitim intervencijama u školstvu željeli izvršiti *aproprijaciju* Shakespearea i engleske kulture tako što su preferirali onu varijantu engleskog kojim se služila bjelačka srednja klasa u (jugoistočnoj) Britaniji. Bila su data uputstva za ispravan način čitanja Shakespearea a u njima se podrazumijevalo kako su etičko-estetičke (kulturne, zapravo) vrijednosti trajne, odnosno, univerzalne. ("Political Shakespeare, Essays in cultural materialism", 1994).

E, sad, povijesnost intelektualnoga rada je ono što je, po definiciji, antiintelektualno! Kako se s time nositi? Koji intelektualac može pristati na poziciju koja njegovu misao veže samo za jedan povijesni trenutak, zapravo za jedan hronotop, kako bi rekao Bahtin?

4. *Transcendentalni intelektualac (ili, dvorska luda²) i praktično društvo/zajednica*

Postoji intelektualac koji odrađuje posao *transcendentnoga označitelja*. To mu je, naime, zadaća, ili, bolje rečeno, funkcija. Kao takav, on je slobodan i slobodouman, dakle, neovisan. Istinu kao luč, on nosi ispred sebe – pritom i istina jeste transcendentna, samosvjesna i neporeciva, kako sama po sebi, tako i naspram društva i svijeta.

Društvo je, po njemu, kompaktna sredina koju naseljavaju mediokriteti i koja, po *defaultu*, živi u sreći blaženog neznanja kojega svako malo, baš kao mušica konja, opet po *defaultu*, uznemirava intelektualac. I društvo i intelektualac iz daljine jedno drugo definiraju i na stanovit način podržavaju. Sasvim je jasno da oni postoje u simbiozi i da rade u međusobnoj koordinaciji. Što intelektualac više brani i zagovara čistu istinu, zapravo Istinu s velikim slovom, toliko je on društvu potrebniji i korisniji. Intelektualac koji bi, primjerice, istraživao i tretirao male istine, kao npr. komunalni kaos u sistemu i društvu, probleme školstva ili socijalnu problematiku, vrlo brzo bi izgubio legitimacijski skiptar koji mu je društvo jednom dalo, detronizirao bi svoju poziciju i tako ponovno postao tek obični član društva – jedan u masi.

Intelektualca, naravno, plaća sistem/društvo da bude intelektualac i iz društva on izvlači svoj *raison d' être*. Kada ovako vidimo relaciju društvo – intelektualac, sasvim je razvidno da naše društvo voli svoje intelektualce. Što su oni veći, tj. koliko se većim istinama bave, toliko su u društvu cjenjeniji. I više ih slušaju!

Razvidno je, sasvim, i da ovakav intelektualčev rad s visine, ne da ni po čemu društvu ne škodi, kako bi se nekada moglo pretpostaviti, već da društvo, faktički, i konstituira.

I, da ne zaboravimo, na kraju: ovaj i ovakav simbiotički odnos funkcionira jedino u fingiranom procesu unutar kojega se intelektualac i (njegov) društvo/zajednica kontinuirano međusobno zavode.

Nešto kao odnos dvorske lude i kraljevih podanika...

² U Seminaru o etici psihoanalize Lacan pravi distinkciju između *lude* i *hulje*, kao dva tipa suvremenoga intelektualca.

5. *Praktični intelektualac (ili hulja) i transcedentalna zajednica/društvo*

Intelektualac je, u ovoj simbiotičkoj kombinaciji, pripadnik društva. On je u njemu i za razliku od transcedentalnoga intelektualca, vrlo je praktičan u svojim istinama. Na čelu je, npr., nacionalne stranke, općinske, kantonalne, federalne ili državne vlade, itd. On je neko ko ispunjava konkretne zahtjeve i potraživanja unutar društva/zajednice. Nikada se ne čudi što je društvo/zajednica takvo i takvo i smatra, da ako zatreba, može poput virusa, graditi ili razgrađivati društvenu zajednicu iznutra.

Društvo/zajednica je opet kompaktna masa pojedinaca udružena i ujedinjena oko zajedničkog projekta, zajedničkog neprijatelja ili bilo čega drugoga transcedentnoga. Nečega što je izvan nje. Tako se kao kohezivni element zajednice može pojaviti neprijatelj u obliku druge nacije ili pak prijatelj u obliku druge zajednice (Evropske zajednice), čak i ne/prijatelj u obliku druge državne zajednice.

Uvijek je tu neka opća, imaginarna zajednica kao potentni i potencijalni, idealni cilj konkretnog društva/zajednice.

Odnos intelektualca i društva/zajednice u ovom slučaju može biti puno složeniji jer se intelektualčeva zadaća sada mora da prazni u polju imaginarnoga koje samu zajednicu konstituira. Tako je i njegov odnos spram zajednice određen, prije svega, njegovim osobnim odnosom spram imaginarnoga, bila to imaginarna zajednica, imaginarna stvarnost ili imaginarni (ne)prijatelj.

Intelektualac je ovdje *hulja*, onaj koji zna kako i od čega se u zajednici živi.

6. *Konkretni intelektualac i konkretna zajednica*

Tamo gdje Žižek (preko Lacana), pokušavajući razriješiti dihotomiju lijevi i desni intelektualac (*luda* ili *hulja*) počinje govoriti o višku užitka, nastojeći dihotomiju razriješiti na psihoanalitičkoj razini, ja predlažem, za bosanskohercegovačke prilike, nešto puno praktičnije – iz čisto heurističkih razloga krenimo govoriti o intelektualcu čija intervencija u zajednicu proizlazi iz njegova poznavanja svijeta (čitaj: Evropske zajednice) kao cilja društva/zajednice. Pretpostavimo dakle, postojanje jednoga mondijalističkoga intelektualca.

7. *Je li javni forum za intelektualce isto što i tržište za ekonomiju?*

Znano je da je nakon pada socijalizma intelektualac-*hulja* branitelj slobodnog tržišta. Slobodno tržište beskompromisno odbacuje sve oblike društvene solidarnosti posmatrajući ih kao manifestacije neproduktivnoga sentimentalizma.

Intelektualac-*luda* je, po Žižeku, dekonstruktivistički usmjereni društveni i kulturni kritičar čiji su ludički postupci tu da “subvertiraju” postojeći poredak, služeći mu zapravo kao njegov dodatak.

Da li naše tržište funkcionira stihijski (*ekonomski globalizam*), ili funkcionalistički, poput tržišta stare dobre pijace na kojoj se tačno zna šta ko, gdje i za koga nudi? Šta, ko i gdje može kupiti? I za koje novce!?

S jedne strane, tržište određuje potražnju (modernizam) dok se s druge strane potražnja sama prodaje, tj. industrija proizvodi želje (za tržište) (postmodernizam).

U pogledu intelektualnog tržišta i odnosa potražnja, ponuda, market i marketing, znano je da naše tržište ideja jeste još uvijek modernističko. Na marketu je doista sve ono što se traži. S druge strane, vidljivo je u posljednje vrijeme, kako se i tu već dobro realizira postmodernistička praksa proizvodnja želje, tj. tržišta.

Naši market-majstori već duže vrijeme proizvode želje kojima će se trenutačni proizvodni odnosi zalediti!

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Ja sam neki dan učestvovao u nekom forumu na TV, emisija uživo, i javljaju se ljudi. Ljudi koji su, naprosto, od krvi i mesa, ne moraju biti kompetentni, posebno u onom o čemu se razgovaralo, a ticalo se samog života, i jedan čovjek upravo ovo kaže: "Ma ko vam je taj profesor, on je tu skroz zalutao!" Ja sam odmah i rekao: Ja stvarno lutam, ja ne znam, nisam od onih koji dođu poput nekih i koji prodaju izvjesnu ideju i kažu – znate to je tako i tako. Mi pomalo lutamo... Evo, i PEN je zalutao u Fojnicu, juče je bio u Mostaru, sutra će biti ne znam gdje; naša je želja da lutamo među ljudima koji žele da o nečemu razgovaramo. Kad sam predstavljao Nedžada Ibrahimovića, trebao sam reći i najvažniju stvar, ako već govorimo o filozofskim istraživanjima i uredništvu našeg gosta, onda svakako treba reći o časopisu *La différence*, koji godinama već izlazi u Tuzli, koji je, u stvari, veliki projekat iza kojeg stoji Nedžad.

Dozvolite mi samo par riječi u kojem smislu bih ja, možda, nalazio prethodne sugovornike kao ljude koji se slažu, a oko čega se ja ne bih složio. To je sumnja u tržište ili u trg; sumnja da se intelektualne stvari mogu naprosto prodavati. Neka dobro utvrđena i akademska tržišta poput Amerike, imaju tačno utvrđenu cijenu određenih univerzitetskih profesora, pa prelazite s jednog univerziteta na drugi, s obzirom na to koliko raste vaš rejting, vaša cijena, idete na bolji univerzitet, gdje se bolje plaća, i napredujete u karijeri, i sve se to uistinu da mjeriti. Američko akademsko tržište uistinu nam može postaviti sumnju da je cijela priča oko liberalizma i njegovog tržišta, pa između ostalog i tržište ideja, u stvari pogrešna, sumnjiva i da, kao što kaže kolega Krivak, nipošto ne smijemo izjednačiti ono što je kolanje ideja, intelektualna produkcija, s onim što je razmjena, koja ustvari nikada nije slobodna, dakle razmjena koja je ekonomska i uvijek hoće da se prikaže kao slobodna. U stvari, ako mogu sad da reinterpetiram, onda kada se pokazuje kao

najslobodnija, kao konačna pobjeda globalizacije i liberalizacije tržišta ili liberalne demokracije, onda je možda najneslobodnija. Ali, ima tu jedan momenat koji ide već od prvih tržišta, to jest od Grka. Svako tržište, uzmimo tako, podrazumijeva određeni monopol. Neko je oslobodio tržište i pustio slobodnu razmjenu roba zato što on, u stvari, drži monopol! Uvijek se pokazuje jedna tačka gdje razmjena nije slobodna, gdje se neki profit mnogo više dobije nego što bi trebalo da se dobije u sasvim slobodnoj i jednakopravnoj razmjeni...

Pozivam učesnike da nastavimo razmjenu mišljenja, ali svakako i ljude iz auditorijuma, da nam se pridruže. Niko ovdje nije ideolog; niko nije došao s doktrinom; svi lutamo, željeli bismo da razgovaramo.

Marijan KRIVAK:

Evo, za početak, ja bih se svakako nadovezao na ovaj američki model, za koji se kaže da se ipak približuje nekakvom slobodnom tržištu ideja, što god to značilo i koliko je slobodno, to je opet predmet propitivanja, naravno. U svakom slučaju, to su dva različita modela. Postoje i dva različita modela sveučilišta, dakle, ne samo modela liberalne demokracije, ako ćemo to tako generalno nazvati. S jedne strane imamo tradiciju, takozvanu humanističku, koja još uvijek misli da može mijenjati svijet. U tom smislu bih se složio s time da se pojam intelektualca, dapače, mora i treba proširiti u svakom slučaju; ali ja ne bih tu situaciju intelektualca nazvao toliko dramatskom, nego više onako prozaičnom. Prozaičnom, ali opet ne beskorisnom u svakom pogledu! Njegov realni utjecaj na praksu pokazao se vrlo mizernim, pogotovu u ovome kontekstu liberalne demokracije i globalizacije. Ali, zapravo, kod ovog američkog takozvanog intelektualca, radi se o mandarinima – dakle, to su oni koji propagiraju određenu strategiju i zato dobivaju određenu naknadu; vrlo jednostavno. Mislim da zato i imamo ovaj sistem u visokom školstvu koji se naziva Bolonjska deklaracija; imamo često floskule kod samog hrvatskog državnog vrha – da dolazi društvo znanja. Ali znanje kako, zašto i zbog čega? Koja je svrha svega tog znanja, dakle, sve se u jednu opipljivu svrhu može prenijeti. To je stvar diskursa intelektualca koji može biti, po meni, prije prozaičan, nego toliko dramatičan, a jest da se ipak neke stvari govore. Sad, kolika je praktična učinkovitost tog diskursa, to je već sasvim drugo pitanje, ali ne treba odustati i postati, zapravo, u tom smislu skeptik, defetist, u smislu: ionako se ništa ne može promijeniti, pa ćemo radije šutjeti i promišljati svoje stručne stvari, profesionalne, i time se baviti, jer nam to, na koncu, donosi nekakvi novac.

Jasno, zalažem se prije svega za to da se ne treba šutjeti, da se na neke stvari treba ukazati, da se treba proširiti fronta akcije...

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Evo, imamo i učesnike u auditorijumu. Najaviću uvaženog profesora Hilmu Neimarliju.

Hilmo NEIMARLIJA:

Ja sam došao da slušam, pa evo, nisam mogao odoljeti a da se ne javim da i sam kažem nekoliko riječi. Pošto se javljam ovako izazvan, da kažem, izlaganjima koja se međusobno sučeljavaju, nemojte mi zamjeriti što ću početi podsjećajući na jednu pošalicu, vic, anegdotu, o Nasrudin hodži. Kad mu je došao neki čovjek kao kadiji, pa je tužio nekog svog komšiju za nešto, Nasrudin hodža mu je rekao da je u pravu. Pa su pozvali tog optuženog komšiju, pa i on je iznio svoju odbranu, i Nasrudin hodža je rekao da je i on u pravu. Onda mu žena kaže: Pa, hodža, kako će i jedan i drugi biti u pravu? A Nasrudin hodža kaže: Ženo, i ti si u pravu!

Zapravo, ja bih se nastavio na ovu Uginu konstataciju da u izlaganjima i gospodina Krivaka i Ibrahimovića ima dosta toga oko čega se slažu i onoga u čemu se ne slažu i s čim se on takođe ne slaže. Ja bih kazao da ima mnogo toga s čim se ne slažem i kod kolege Vlasisavljevića i kod Krivaka i kod Ibrahimovića, i volio bih, naravno, a vrijeme ne dopušta da kažem, kako me je motivirala i izazvala na ovo obraćanje i Nura. Neću sve to stići, ali pokušaću, dakle, da ovako sasvim spontano reagiram, nedovoljno sređeno, nošen, da tako kažem, izazovima ovih diskusija, kako ih ja razumijevam kao priču koja se odvija na više kolosijeka. To je priča, recimo, o položaju intelektualca u našem društvu, o položaju ideja ili proizvođa intelektualaca, o tržištu, o ovom paralelnom svijetu trgovine, o trgu i o preplitanju tih svjetova... Bojim se da ovdje imamo dosta onih nedorečenosti koje, možda, dio nas ne smatra nedorečenostima u tom smislu da se podrazumijevaju, ali koje u ovakvim situacijama ipak zahtijevaju određenu dorečenost u vezi sa angažmanom intelektualca ili zagovora ili vrijednosti onoga što on za pravo nudi. Pritom imam u vidu jedan stari aforizam, iz vremena kada je nama starijima jako bilo stalo do slobode koju nismo imali: Džaba ti sloboda riječi kad ne možeš doći do riječi! Ja bih to samo produžio pa kazao, čini mi se da me na to Nura potakla: Džaba ti sloboda riječi, džaba ti što možeš doći do riječi kad tvoja riječ ne vrijedi! To je, zapravo, u određenoj mjeri situacija koju danas imamo u Bosni i Hercegovini i oko koje se možemo sigurno složiti. Mislim da je Ibrahimović o tome govorio i to je, recimo, problem intelektualaca. Ali ne samo intelektualaca, nego i problem javne riječi koja svjedoči, zapravo, da nemamo rezonance, da nemamo ni javnosti. Tu vidim jedan od problema. Mnogo se govori, a niko nikoga ne sluša. Međutim, šta intelektualci nude? Ili, naprosto: šta nudi filozofija, šta nudi pjesništvo, šta nudi prevladavanje njihovih podijeljenosti, koje su vještačke ili nisu? Podsjetiću vas na Eliotov stih da živimo u vremenu u kojem se mudrost izgu-

bila u znanju, a znanje izgubilo u informacijama. Prevodeći to dalje, hoću da kažem da u našem svijetu imate, recimo, jedan od pokušaja da se ponude intelektualaca svode na dvije radikalne opcije ili radikalne alternative. Recimo, sa hermeneutikom ili sa kritičkom teorijom, koja nam kaže da sve to što intelektualci nude ili što su nam nudili zaslužuje da bude promišljeno, razumijevano, probuđeno u novi život, od najstarijih vremena do danas. Kritička teorija kaže da sve što intelektualci nude, kao i sve što je nastalo zaslužuje da nestane, da propadne, da bude prevladano.

E, sad, je li nevolja sa intelektualcima, koji su, naravno, pristali na ovu tranziciju ponude i razmjene, pa umjesto ideja koje treba da traju dvadeset godina nude ideje koje treba da traju dvije godine? S jedne strane, to je jedan od razloga mog neslaganja, razumjećete sa kojim dijelovima ovih diskusija. I, s druge strane, nije li problem kod nas, nadovezujem se na izlaganje kolege Ibrahimovića, jednostavna činjenica da niko ne drži do intelektualaca, niko ne drži do ove riječi koja se čuje. Upravo je to primjer sa kolegom Ibrahimovićem, kojeg je istakao kolega Vlasisavljević govoreći o tome kako je njegovo ime doista stvarno, ali je sramota da nije poznato ni u ovim našim akademskim krugovima u kojima bi sam neki red, pristojnost iz ranijih vremena nalagao da se to doista zna. Međutim, nasuprot tome, nije li činjenica da imamo ovakvu situaciju zato što su intelektualci – nemojte mi sad zamjeriti što hoću upravo to da istaknem – neskromni?

Paradoksalno, u nas je položaj intelektualaca danas u obrnutoj srazmjeri sa situacijom, koja danas u Bosni i Hercegovini nudi dosta lošu sliku, lošiju nego u drugim sredinama, lošiju nego u Hrvatskoj, jer je i stanje sa javnošću kod nas nepovoljnije, preko medija to možemo vrlo jednostavno ustanoviti. I to je moje neslaganje sa nekim od diskusija, što svjedoči o umišljenosti intelektualaca, koja je ostatak prošlosti, iz vremena u kojem su intelektualci imali namjeru da mijenjaju svijet. Naravno, onda su se doveli sad u situaciju da im se kaže: Stanite, hoćemo da sačuvamo ovaj svijet, vi ste ga dosta mijenjali; ne radi se o tome da se svijet mijenja nego da ga, recimo, sačuvamo! Jer, evo, i ove nevolje koje mi imamo ovdje, ako se raskopaju malo dublje, za njih se može razabrati prethodnica u djelu ili mišljenju nekog intelektualca, prije nego što smo dobili sve to što smo imali u ovoj stvarnosti rata koja, po kolegi Vlasisavljeviću, još traje – nije li tome prethodila neka intelektualna proizvodnja ili neka ponuda intelektualaca za tržište, koje je tu ponudu prihvatilo? Ovo ističem zato što su to intelektualci nudili upravo i kao potrošnu robu, na način na koji današnji trgovci nude štof koji treba da traje dvije godine, a posljedice će se trpjeti bogzna do kada, jer nisu nudili ideje koje bi trebalo da traju.

Imam neslaganje, ili momenat za raspravu sa kolegom Vlasisavljevićem, oko vertikale i horizontale, u smislu važenja trga u ovoj političkoj relaciji građanin-podanik-grad, i građansko nasuprot negrađanskog. Ali, postoji i čitav niz shema u kojima se to može razumijevati. I nešto što, takođe, ne treba zanemariti ili izgu-

biti iz vida: to je građanin nasuprot seljaku. I u tom smislu sve su filozofije, sve su građanske teologije, u tom smislu i trg ima veze prije svega sa vertikalom, duhovnom, religijskom i ostalim. Imamo danas situaciju da to što je predstavljalo vertikalnu, recimo religija, nemamo više. Da uzmemo, recimo, pjesnika, Poljaka Česlava Miloša, koji je ostavio divne stranice o tom gubitku metafizičke vertikale u religijama, koju su religije iznevjerile i koju danas iznevjeravaju šireći se po površini političkog, idući na političko, žrtvujući, zapravo, to što je vječno ili što bi trebalo da bude ponuda proizvoda ili vrijednosti koje treba da traju. I one su se svele na trgovinu robom koja treba da traje samo dvije godine! E, u tom smislu sada mogli bismo govoriti i o drugim shemama u kojima se to može vidjeti: recimo građanin-barbarin, bojim se da ne pretjeramo i sa ovim idealiziranjem Grčke... Ipak, pri tom mislim na potrebu da uvažimo mogućnost i ovih drugih alternativa: građanin-barbarin kod nas je bilo devedeset druge. Dakle, mislim da bi dobro došlo kad bi se intelektualci malo suočili s potrebom da i kod nas ovdje budu malo skromniji. Možda je to bio ključni razlog da se uključim, mislim pritom na grčko iskustvo, u kojem počinje to "Znam da ne znam", zapravo da nisam siguran, mislim na iskustvo, recimo, islamske kulture, u kojem nijedno veliko, važno, značajno filozofsko djelo nije završeno drugačije nego na način da filozof autor kaže; Znam, ali Bog zna ono na kraju.

Svaka kultura, svaka civilizacija, svaka epoha na neki način suočava intelektualce s potrebom da budu skromniji, da bi njihovo djelovanje bilo djelotvornije, moćnije, uvjerljivije. Bojim se da je ova naša umišljenost, tu i sebe pribrajam, pogrešan odgovor (u ovim našim okolnostima) na umišljenost političara, koji slijede još ovu utemeljenu devizu: da je politika sudbina i da političari treba da rješavaju našu sudbinu.

Thomas BUTLER:

Ja sam Thomas Butler (penzionirani profesor Harvardskog univerziteta, SAD, *op.ur.*) svake godine dovodim u Fojnicu grupu studenata. Zovemo sebe graditeljima mira. Moji dobrovoljci su studenti američkih univerziteta. Oni predaju engleski u srednjim i osnovnim školama ovdje u Fojnici. Jako mi je drago što ste danas u posjeti ovdje. Večeras sam ovdje kao gost fra Mirka Majdandžića, i jako me zanima ova tema. Baš me zanimalo na koji način se može povezati intelektualno tržište sa ekonomskim tržištem i rekao sam prijatelju: To je, bogami, veliki skok... Evo sad, nakon ovoga što sam čuo, to je tako uticalo na mene da ponovo razmislim o temi. Govorili ste nešto o američkim univerzitetima, o neoliberalizmu. Ja sam penzionirani profesor i malo poznajem tu situaciju... Složio sam se sa gospodinom sasvim, sa situacijom da je potrebno izaći, da je potrebno biti protiv, da je potrebno napasti političare, napasti njihovu osrednjost... Jedan od problema koje ja vidim na ovome, kao, tržištu jeste samocenzura, autocenzura. U mojoj zemlji, a to je Amerika, postoji previše nečega što se zove politička korektnost. Ideje se ne izno-

se spontano i ne objavljuju se, ne diskutuje se spontano; nego mnogi intelektualci taj sirovi materijal malo prosiju kroz sito političke korektnosti, što, naravno, predstavlja veliku opasnost za današnji svijet, za razmjenu ideja.

Da konkretno uzmemo dva područja, oba su ozbiljna. Jedno je odnos između spolova. Za muškarce, za intelektualce današnje: ako bi se izrazili negativno o nečemu, ako bi komentirali nešto o čemu govori žena, njena reakcija može biti jedino da on nju napada u intelektualnom smislu isključivo zato što je žena, te da on ne bi tako govorio, da se ne bi tako obraćao kad bi u pitanju bio muškarac. Taj problem odnosa između muškaraca i žena intelektualaca još uvijek nije niti riješen, niti ima nekog ko će ga riješiti. Vi, ustvari, možete da vidite kolika je to prijetnja za cijelo društvo, za intelektualno poštenje.

Drugi primjer koji ću pomenuti je Izrael. U Americi je još uvijek jako opasno reći išta protiv izraelske politike; nikad ništa što se kaže ne uzima se samo kao antiizraelsko, nego isključivo kao antisemitizam. Na taj način moguće je da političari utiču na američko javno mnjenje, i možda je zbog toga nemoguće da riješimo problem Bliskog istoka. Ne možemo o tom pitanju govoriti otvoreno i pošteno na tržištu ideja... I napokon, da ilustriram koliko je u stvari stanje loše: možete li zamisliti da, recimo, Šekspir danas pokušava da napiše jedan od svojih komada. Šta bi uradio sa Šajlokom? Imamo mjuzikl koji se zove *Poljubi me Kato*, a to je u stvari Šekspirovo *Mnogo buke ni oko šta* ili *Ukročena goropad*... Da li danas možete da zamislite dramskog pisca koji piše o ukročenoj goropadi? Da jedan muškarac kaže drugom: Pokazaću ja njoj, čitava bi se publika digla i napustila predstavu zato što to nije politički korektna. Hvala najljepša.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Riječ *protiv* ne trebamo izostaviti; jedan čuveni filozof je uveo riječ *protiv*, a onda je nastala protivpolitička korektnost, a čita se, recimo o Bosni, tako da mi o tome mnogo znamo, a Bosna i Hercegovina je vrlo zanimljiva kad je to u pitanju.

Dakle, naravno, tu je i rasno pitanje, tu je i klasno pitanje... S jedne strane, domaći nacionalizam je rasizam koji podrazumijeva da vi stječete političke poene tako što ste vrlo, vrlo borbeni, militantni u odnosu na drugu etničku grupu. Dakle, vi ćete uistinu biti pravi Bošnjak, Srbin ili Hrvat ako ste anti ovaj, anti onaj, anti drugi, vi ćete se busati u prsa i govoriti kako živite, Bog vam dao da živite u najboljem narodu i da ste izabrali najbolju vjeru samo zato što ste se rodili na tom i tom mjestu. Dakle, niti ko mijenja narod, niti ko mijenja vjere, nego je svako time opremljen i onda to slavi kao najveći dar. S druge strane, ono što se tome može ponuditi jeste *politička korektnost*, da učite, prije svega političare, narodne vođe i vjerske lidere, da budu korektni, da ne vrijeđaju druge, da ih ne prikazuju u najgorim registrima, najgorim riječima itd. itd. A onda, kad imate političku korektnost, imate sve ovo o čemu ste vi, g. Butler, govorili: niko nikog ne može da pro-

zove ni zbog čega, pogotovu ne na odgovornost, pa čak ne može da ga proglasi ni zločincem, jer sud to još nije utvrdio i politička korektnost iznutra uništava politički život. I ne znam sad šta je gore: militanti koji ne mogu da zasnuju politički forum, političku arenu, da bi se uopće bavili politikom, koja nije internacionalna nego je samo nacionalna, samo unutar vlastite nacije, ili ovi koji su korektni, poput međunarodne zajednice, koji nit smrde nit mirišu, nit imaju stav, nit nemaju stav, nit išta i o čemu hoće da kažu, nit mogu da kažu... tako da politička korektnost jeste između ostalog i ono o čemu mi ovdje govorimo.

Još nešto, što je veoma važno u lokalnom kontekstu, ako mogu, evo, u komentarima da se nadovežem. Recimo, profesor Hilmo Neimarlija je neko ko dolazi iz teologije, ko će bolje nego iko među nama moći objasniti upravo ovu vertikalnost ljudskog bivstvovanja. Ja se slažem u tome da, ako sa Grcima insistiramo na horizontalnosti, prijateljstvu, ravnopravnosti, izgubićemo ovu najbitniju dimenziju odnosa prema transcenciji. S druge strane, i ja se slažem s tim, potpuno sam protiv, šta znači transcendentalnost koja nema nikakve veze sa teokracijom? I jedna i druga i treća monoteistička religija, ili četvrta, kaže da, u stvari, zato postoje vjerovjesnici i proroci da bi upravo bio horizontalan odnos prema božanskom, dakle da ne bi bio teokratski; da niko ne može graditi vertikalnu u političkom smislu, itd. Dakle, to je nešto o čemu mi učimo, gdje nam se politika stalno umeće u vjeru i gradi svoju vertikalnu vlasti u onom času, upravo, kada bi trebalo da imamo horizontalan odnos u ime božanskog, i sad je to teološka tema koju ne smijem otvoriti.

Hilmo NEIMARLIJA:

Govorio sam, zapravo, o razvijanju, upravo o razumijevanju filozofije kao prijateljstva prema mudrosti, odnosno prijateljavanja ljudi koje povezuje ista želja, ista težnja za istinom, odnosno za nečim što, ipak, ja ne bih sveo na horizontalnu, imajući u vidu da je, s obzirom na stare Grke, zapravo moguće razumijevanje vertikale i horizontale na način, recimo, ideja koje traju, ideja koje se troše, odnosno koje treba jedno vrijeme da traju...

Zato sam pomenuo hermeneutiku i kritičku teoriju. Dakle, ne bih ja, i tu sam intervenirao, sveo pitanje prijateljstva na horizontalnu u smislu odbijanja hijerarhije, i tu se slažem sa kolegom Vlaisavljevićem, ali u smislu odbijanja ili izjednačavanja vertikale sa teokracijom, odnosno izjednačavanja prijateljstva samo sa horizontalnom, sa povezivanjem ljudi na istoj ravni, koji ipak ne uključuju nešto što nije horizontalno. Zato sam pomenuo i Česlava Miloša, zato sam imao u vidu ovo oko intelektualaca i u redovima vjerskih zajednica, ili, da kažem, kod nas religija i crkava, kojima se ne može osporiti pravo da sebe smatraju intelektualcima, a koji dopuštaju, recimo, da se i religijske ideje sada valjaju, da tako kažem, u ovoj povijesnoj ili historicističkoj horizontali.

Amer BAHTIJAR:

Ja bih samo želio reći da mi se čini da intelektualaca ima previše u javnom prostoru, međutim, bojim se da ne govore ništa. Ako upalite televiziju, ja mislim da više ljudi u Bosni i Hercegovini zna ko je Zdravko Grebo nego ko je Zlatan Mišimović. Ima ih često i oni najavljuju ratove, najavljuju svašta nešto, ali ja nisam uočio da se kaže nešto novo, jer jedino što bi intelektualac trebao da govori je da ne govori opšta mjesta. To je moja konstatacija. Hvala.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Dozvolite mi dvije asocijacije. Želim objasniti da postoji nešto što se zove filozofija gradskosti ili građanstva. Jedan sam od onih koji bježi iz centra Sarajeva. Dakle, ima i taj fenomen; promišljam o nečemu što je u temeljima našeg političkog života, pa i u temeljima samog ratnog sukoba, a to je da kod nas postoji veliki ponos ljudi koji tvrde da su gradski. Tu postoji u isto vrijeme jedan ogroman nesporazum. U stvari, to je tragičan nesporazum. Mislim zapravo, da je politički zlokočin, da je on politička bolest... Evo šta ja vidim kod gradskih ljudi. Kod njih to građanstvo koje može biti veoma zlokobno. Vidim da je pogrešno stanovište da je građanin onaj koji je u centru grada, koji je u središtu i, još više, koji je imobilan i ne miče se. Onaj koji je u središtu i koji se ne miče, on ne može biti gradski. I zato sam ja uveo koncept utvrde. Mi brkamo gradine, stare gradove, koji su bili tvrđave na vrhu brda, kojima niste mogli prići ili iz njih izaći, koji su bili opasani šančevima ili jazovima, i iz kojih se samo s vremena na vrijeme, kroz militarne opsade ili kroz izlaske sa oružanom pratnjom, moglo napuštati središte. *Nije* koncept grada utvrda; nije koncept grada gradina. I, šta sad? Imamo problem. Vi ne možete ući u Sarajevo, glavni grad koji hoće da bude metropola, ne možete izaći iz nje, osim uz ogromne napore i velika poniženja. Ljudi koji ulaze i izlaze iz grada nisu gradski, nego su to prigradski ljudi, to su ljudi koje stalno srećem, koji tu patnju sasvim dobro trpe. Zašto imam samo dva ulaza u Sarajevo? S ove strane od Visokog, od Fojnice, od Kiseljaka itd., i zašto ta dva ulazna u grad traju satima, i to tako da, ako se pojave zaprežna kola ili čak smetljak, vi idete za njim satima itd.? A policija vreba u žbunju; ako nekoga preteknete ili krenete malo brže, odmah će vas zaustaviti, naplatiti kaznu itd. Ljudi iz prigradskih naselja, zato što nisu iz grada, trpe to, jer je njima sama mogućnost da ulaze u grad već velika. Postoji neka mobilnost, gradski je onaj ko je mobilan, gradski je nomad, gradski je skitnica.

Kod nas je napravljen prvi autoput, dug trinaest kilometara, i na njemu se naplaćuje putarina. U stvari, to je feudalna cestarina; znate kome se ona naplaćuje, ona ne pogađa ljude iz centra grada, jer oni nigdje ne izlaze osim na godišnji odmor, eventualno jedan vikend. Ona pogađa, recimo, Visočane – sad govorim iz perspektive ljudi koji su gradski ili koji su stalno na potezu (inače Visoko je kao grad starije od Sarajeva!) ulaska i izlaska. Lako je procijeniti koliko to košta; ne taj

novac za putarinu, koji je simboličan, nego sati i sati koje se gube. Visočani su, recimo, oni u prosječnom životnom vijeku od pedeset godina, izgubili tri godine na tom ulasku i izlasku u i iz takozvanog grada!

Šta hoću da kažem? Davno su se gradski ljudi trebali otvoriti. Znači da ih nema. Oni žive u utvrdama i gradinama, nisu gradski ljudi, nisu mobilni, nisu se rodili negdje vani. Znači gdje se gradski ljudi rađaju? U *tripolisu*, na putu između gradova. Gradovi su trgovačka središta. Gradovi su metropole, a ne gradine, ne opsade, ne ljudi koji su se rodili u centru. Znači šta je najezda u grad? Oni koji nisu u gradu da dođu u središte grada, ne bi više iz njega izlazili! Nigdje nema na svijetu velikog grada. Građani žive u predgrađu. Predgrađe je ono koje je grad. Eto, zato sam ja to pisao, zato mislim da je trg ideja, ono što je važno.

Hilmo NEIMARLIJA:

Oprostite, s moje strane djeluje možda nepristojno, ali želim dodati samo dvije rečenice. Slažem se, kao čovjek koji je zamijenio stan u Sarajevu za stan u Visokom. I samo da podsjetim, zapravo, podržavajući Mamfordovo određenje, koje će možda dobro doći kao ilustracija grada, koji počinje kao hram Božji, pa onda kao sjedište vladanja, pa onda kao industrijsko i trgovinsko središte, a koji bi, prema njemu, trebalo da završi u okolnostima savremenog svijeta kao mjesto odgoja i obrazovanja. Dakle, u ovom smislu da pretpostavim tu nezavršenost, da pretpostavim tu neku otvorenost na koju, možda, upućuje riječ *skromnost*, koju sam ja upotrijebio u smislu da grad bude, uza sve podržavanje riječi kolege Uge o situaciji koju mi imamo danas u Sarajevu – ali, imam u vidu tu potrebu da grad bude, evo u Mamfordovom smislu, mjesto odgoja i obrazovanja ljudi, da ne bude mjesto gdje ćemo mi intelektualci zamijeniti političare time što ćemo mi raspolagati istinom, što ćemo mi raspolagati gotovim rješenjima. O tome sam govorio, podržavajući ovu činjenicu da je doista problem ući u Sarajevo, da ja takođe zbog toga gubim u životu tri godine.

Duško VISKOVIĆ:

Ja sam ovdje zalutao možda više nego vi, jer ja ovom miljeu uopće ne pripadam. Ja vam pripadam onim preciznim matematičarima, koje vi uopće ne smatrate intelektualcima. Ja sam pokušavao cijelo vrijeme da odredim o čemu se ovdje radi? I onda vidim šta je srž, iz dva-tri uvodna izlaganja sam otprilike vidio kuda to ide. Možda sam ja doslovno shvatio, jer sam tako nastrojen. Znači, ovdje se radi o nečemu što se zove trg ili trženje; iz nekih sam diskusija shvatio da se tu, možda, radi i o prostituciji? Svaki trg, svako trženje je surovo i ne možete izaći na trg i tražiti da vas trg miluje. Uz jednu malu digresiju: ako ste na trgu, onda je vaša roba kao i svaka druga roba! Prema tome, nema priče da su kokice, sladoledi – ideje. Vi ste na trgu, ljudi!

Drugi problem, ako sam to dobro shvatio, je da prolazite kroz razne faze, i na kraju krajeva postavlja se pitanje: ko donosi odluku? Mi ne možemo sa jednom ispraznom pričom reći da smo za nešto ili protiv nečega. Time nećemo ništa postići, i to je ono što se ja sa gospodinom iz Tuzle jako slažem. Znači, neki angažman mora ili neki vid angažmana mora postojati. Problem u angažmanu ljudi koji promišljaju je u tome što oni, ne da ne donose odluke, nego ne mogu ni utjecati na donošenje odluke. I, da ne bih dužio, zna se šta je zakon tržišta: Dušan Radović je imao nekad davno jedno emisiju, *Dobro jutro, Beograd*, i kaže: "Građanine, žališ se da ti je jaje skupo. Čučni, pa ono što sneseš pokušaj da prodaš."

Nedžad IBRAHIMOVIĆ:

Nekad ispada da sve što se mora reći zapravo se i kaže. Ja se otimam da ne pričam više, da ne bih dalje izazvao neki cunami o temi da intelektualac mora nešto da uzme, da kopa, a u biti, zapravo, to je da niko tako slatko ne prijanja na ideje kao intelektualci. Intelektualac će prihvatiti ideju prije nego bilo koji drugi čovjek, bila koja druga profesija. Prema tome, intelektualac koji je prionuo uz određenu ideju, on je njen prodavač, preprodavač zapravo, i on je taj koji onda na tržištu tu svoju ideju nudi. Evo, ja vas upućujem, neka bude reklama za ovaj broj *Dana*, jako je interesantno čitati izjave intelektualaca okupljenih u posljednjem broju o temi krucijalnih bosanskohercegovačkih problema. U tom spektru različitih tumačenja, na prvi pogled, zapravo, čini se da su svi jednaki, jer svi kritiziraju to što se dešava. Haj' mo, ljudi, početi priznavati ne samo ono što Žižek kaže, da se mrzimo, nego haj' mo sad početi priznavati da su nam intelektualci ljudi u srednjim školama i da su zato oni takođe prionuli uz neku ideju, i tu ideju prodaju puno skuplje nego što mi prodajemo naše ideje. Naše ideje su besplatne. Zašto te ljude ne uključiti u dijaloge? Desni intelektualci u Bosni Hercegovini ne postoje zato što su potisnuti u praksu, u skupštinske klupe, zapravo. Ovo što danas funkcionira jeste neka vrsta transcendentnog intelektualca, intelektualca kao transcendentnog označitelja. Iza toga se svašta može sakriti danas. To je jedna metafora koja u biti funkcionira samo zato da ništa ne znači i to je ta drama, ja bih rekao, to je drama metafore: biti intelektualac danas u Bosni i Hercegovini.

Prije nekoliko godina u sarajevskoj knjižari *Karabit* organiziran je razgovor. Profesorica Lamija Tanović i ja smo diskutirali o temi treba li intelektualac da preuzme konkretan politički angažman. Ja sam tada bio zagovornik da ne treba, sa istim ovim pričama da si ti uvijek protiv, pa prema tome ti nisi afirmativno biće, politika traži afirmaciju, određen stav, određene ideje, pa prema tome ti ne možeš da učestvuješ u političkom životu... Da li sam ja ostario, ili ne znam o čemu se više radi, ili da li je to moje iskustvo što sam malo svijeta vidio u posljednjih desetak godina, čini mi se da danas ništa ne činiti protiv dvije škole pod jednim krovom, ili dvije škole podijeljene jednom žičanom ogradom, a ograda je viša od dva metra, tako da djeca ne mogu da pređu ta dva metra što ih dijele – ka-

ko se s tim pomiriti? Ili napustiti zemlju i reći: nisam Bosanac? Kako se uopće s tim može miriti? To meni nije jasno, to je moj problem. To je to, zapravo, naše ideje danas niko ne kupuje, osim *Dana*.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Bilo bi sad nedopustivo sa moje strane da kažem: još gore od dvije škole pod jednim krovom jeste jedna škola pod jednim krovom. Ja sam, eto, imao hrabrosti o tome da pišem. Dakle, ne trebamo tu biti previše naivni; to je uistinu problem, žica je još vidljiva kod tih škola, dva ulaza su vidljiva, dva programa itd. Međutim, i neki ljudi su prihvatili te ideje, sad ima nekoliko ljudi koji hrabro o tome pišu, to su posljednje multietničke sredine u kojima još ima sraz dvije većine ili nešto što bih nazvao kao dvije većine. Ono sivilo jednonacionalnih sredina, monoetničkih, u kojem je ona druga etnija svedena na one koji se više ne čuju, koji su spremni i da prođu sve programe itd. – to su istinski problemi. Dakle, sad tu treba reći, to više niko ne vidi: "To je jedna škola, to je naša škola, svi mogu tu, ne znam šta kome smeta, evo program" itd. E, sad ti treba iluminacija: a šta sad, kad bi se pojavila većina koja je drukčija, unutar tih škola?

Ja vam se zahvaljujem, naročito se zahvaljujem našim učesnicima, koji su ponijeli teret vođenja razgovora, ali i na toliko plodnom odzivu naših suučesnika sa one strane stola, a drago mi je, i lijepa je to okolnost, što ćemo ovo imati za nekoliko mjeseci i kao knjigu.. Hvala vam.

PISAC I POLITIKA – HEINRICH BÖLL I NAŠE VRIJEME

Moderator:

– Vahidin Preljević, prevodilac s njemačkog, profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu

Uvodničari:

– Željko Ivanković pisac, prevoditelj, kritičar i esejist, član PEN Centra BiH, stipendist Böll-ove fondacije,

– Bernard Harbaš, filozof, profesor Filozofskog fakulteta u Zenici

Hotel *Reumal*, Fojnica, 28. novembra/studenog 2008. godine

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Dobro večer, vi ćete sada prisustvovati književnoj večeri koju će moderirati dr Vahidin Preljević, a koja je posvećena piscu i uglednom članu njemačkog PEN-a Heinrichu Böllu. Dozvolite mi prije toga da u ime našeg PEN Centra uručim ovu zahvalnicu predsjedniku Upravnog odbora književnih susreta “Zija Dizdarević” gospodinu Nasiru Selimoviću. Ovo je malo kolika je naša zahvalnost za ovo gostoprimstvo, za ovaj naročiti ambijent i za svesrdnost kojom smo ovdje dočekani, što nam je omogućilo da održimo našu skupštinu i ovo književno večer. Zahvaljujem gospodinu Selimoviću.

Nasir SELIMOVIĆ:

Ovo je prvi put za dvadeset i četiri godine postojanja manifestacije da je neko dodijelio nekakvo priznanje susretima “Zija Dizdarević”. Zahvaljujem.

Vahidin PRELJEVIĆ:

Uvažene dame i gospodo, dragi i poštovani članovi PEN-a, osobita mi je čast otvoriti ovu javnu debatnu sesiju čija je tema *Pisac i politika*. Mislim da ne postoji pozvaniji forum od PEN-a da o tome govori. U fokusu ove okvirne teme *Pisac i politika* nalazi se djelo i angažman njemačkog nobelovca i dugogodišnjeg predsjednika svjetskog PEN-a Heinricha Bölla. Dakle,

Heinrich Böll: Pisac i politika

Dakako da može biti neumjesno započeti s navođenjem već izrabljenih fraza da je Heinrich Böll bio "kulturalna činjenica", "angažirani intelektualac" ili "angažirani književnik", "beskompromisni kritičar" društvenih nepravdi itd. Iza ovih ili sličnih sintagmi koje možete pronaći u gotovo svakoj enciklopedijskoj zabilješci o ovome autoru krije se često besmisao pleonazma. Tako danas kao "kulturalna činjenica" – izuzev, naravno, ako se ne misli na "kulturalnu znakovitost" u Blumenbergovom smislu, slovi gotovo sve što se, kao što veli Mieke Ball, "eksponira", odnosno izlazi u javnost. Pisac to čini već samim činom pisanja, i on svojom riječju, čim ona prijeđe u zapis, upliva u struju kulturnog pamćenja, postaje kulturalna činjenica. Slično stvari stoje i s ostalim frazama: kakav to kritičar može biti do beskompromisan? Još od Lessinga i Schlegela, a zapravo već odranije, kritičar je i prosvjetitelj, time što razbija predrasude, "lažne predodžbe", pogotovo onda kada se one, kako primjećuje Friedrich Schlegel u eseju o Lessingu, nameću kao istinite, te se, zauzimajući to mjesto istinitog, pretvaraju u one stege koje ćemo nazvati ideologijom.

Također, što bi to trebala značiti riječ "angažirani intelektualac"? Ovdje nije mjesto da se iscrpno bavimo genezom pojma "angažman", no ipak valja podsjetiti da je Sartre, kojeg je Böll, naravno, čitao, tom riječju označavao spremnost upuštanja u vlastitu stvarnost i preuzimanje "odgovornosti" za ono što je on zvao "neposredna" ili "ograničena budućnost". No, ono što se često zaboravlja jeste da je Sartre, kada je četrdesetih promišljao koncept "angažmana", pritom prvobitno manje mislio na ono što se danas podrazumijeva pod "javnim djelovanjem", mada ga, kako pokazuje i njegov kasniji razvoj, nije isključivao, već prije svega na poetsku kategoriju. Književnost bi po Sartreu trebala "zahvatiti ljudski život u svojoj punini", kako to Goetheov Faust traži za znanost, te tako preuzeti odgovornost za svoju današnjicu. To ne povlači za sobom nužno niti angažiranje u političkom životu niti dnevno-političko komentiranje; ali ne dopušta niti samozadovoljno zatvaranje pisca (a i njegova djela) u estetsku kulu od slonovače koje, pak, rijetko da je ikada i moguće. "Pisac je", piše Sartre u svom predstavljanju časopisa *Moderna vremena*, "situiran u svoju epohu: svaka njegova riječ nailazi na odjek. Kao i njegova šutnja."

Ključna riječ u određenju "angažmana" jeste "odgovornost". Ta odgovornost proistječe iz društvenog djelovanja književne prakse. Sartre književnosti prilazi

sa strane estetske recepcije i zna za sugestivnu moć književne riječi u čitalačkoj imaginaciji. Upravo zbog te moći on odbija društveno pozicioniranje književnog polja tek kao jedne kulturne prakse među nizom ostalih, već zahtijeva prepoznavanje njezine bitne uloge u konstituiranju kulturnog imaginarija, a time i društvene samosvijesti. U tom smislu, književna djelatnost sama po sebi postaje politička. Fredric Jameson će kasnije na tom tragu kazati da je svaka književnost politička, odnosno da počiva na strukturi “politički nesvjesnog”, koja prethodi svakom književnom iskazu.

U tom smislu, i politički angažman Heinricha Bölla valja shvatiti najprije kao uskoknjiževni. U “Trećem vupertalskom govoru” pod programatskim naslovom “Sloboda umjetnosti”, Böll umjetničku praksu definira kao slobodu. Pritom sloboda nije nešto što se umjetnosti (izvana) daruje, već je ona sloboda samom svojom prirodom. Politička relevantnost stoga je imanentna književnoj djelatnosti, jer ona predstavlja “jedini prepoznatljiv pojavni oblik slobode na ovom svijetu.” Iz ovog je vidljivo, premda se često drugačije tvrdi, da se Bøllovo viđenje umjetnosti u znatnoj mjeri poklapa s njemačkom idealističkom tradicijom. I Schiller je u svojim brojnim estetičkim spisima u umjetnosti vidio jedini način manifestiranja ljudske slobode, a u njezinoj recepciji jedini način (samo)odgajanja pojedinca ka prosvijećenoj humanosti. I Hölderlinovo shvaćanje pjesnika kao nasljednika proroka, njegovo poslanstvo, mada u trezvenijem obliku, prepoznatljivo je i u ovom Bøllovom razumijevanju umjetnosti kao ekskluzivne prakse. Njegova sintagma o “kraju skromnosti”, odnosno odbijanju ponude da se književnost zadovolji nekom marginalnom funkcijom u društvu, govori o tome koliki je u njegovim očima značaj književnosti za kulturne procese. Stoga za Bölla društveni značaj književnosti ne proistječe iz izvanknjiževnog angažmana, već izravno iz književne djelatnosti. U jednom od svojih najboljih kratkih eseja pod naslovom “Uvjerenja se daju besplatno” (1963) Böll se izričito suprotstavlja identificiranju književnika u javnosti na osnovu njegovih ideoloških nazora. Pogotovo je opasno, kako navodi Böll, kad se piščeva predstava o sebi temelji na iskazanim uvjerenjima, pa on pristaje da mu se ta uvjerenja i “honoriraju”. Ono što bi piscu, prije svega, trebalo biti na umu jeste rad na jeziku i formi; samo se tim putem dolazi do preobražavanja građe (koja se, uostalom, može sastojati i od uvjerenja), te proizvodi ona napetost za koju Böll kaže da je duhovnog porijekla, za razliku od “nervne” napetosti u slučaju kriminalističkih romana. Samo uvjerenje, koliko god ispravno bilo, ne nudi ovu napetost, već polučuje monotoniju. “Ne uviđam zbog čega bih se zarad nekog uvjerenja trebao dosađivati. Ništa ne mora biti dosadno, pa ni religija.” Otuda Böll zahtijeva oslobađanje estetike od “doktrine”, te pledira za “književnost oslobođenih za oslobođene”, za “oslobođene likove romana”, te napominje da je “jedina prisila kojoj oni treba da budu izloženi jeste prisila forme”, o kojoj svaki autor za sebe donosi odluku.

Ipak, kako u tom pogledu protumačiti Bøllov politički akcionizam, svrstavanje uz Socijaldemokratsku partiju 1969. godine, njegovo učešće na proekološkim de-

monstracijama početkom osamdesetih ili njegovo dugogodišnje javno sporenje s Katoličkom crkvom? Samo po sebi, ono je puko iskazivanje "uvjerenja", dakle, na prvi pogled, upravo ono što je on kritizirao u svom eseju iz 1963. godine. Ovdje, mislim, treba načelno razlikovati građanina Heinricha Bölla i književnika Bölla. Prema tome, svoj književni legitimitet Böll je stekao, ili je barem htio steći, u samoj književnosti; njegov građanski angažman, pak, stvar je njegovih opredjeljenja kao pojedinca, koji je, eto, slučajno poznata ličnost i dobitnik Nobelove nagrade za književnost. Unatoč ovom načelnom razlikovanju, postoji, ako pomnije pogledamo Böllove kritičke zapise i komentare o političkim zbivanjima, stanoviti kontinuitet između književnog i društvenog angažmana. Borba s formom o kojoj Böll tako često govori jeste ujedno i borba za jedan imaginarni poredak koji se, *volens-nolens*, suprotstavlja važećem poretku. "Poezija je", veli on u već citiranom govoru o slobodi umjetnosti, "dinamit za sve poretke ovoga svijeta". Na taj način što proširuje horizonte mogućeg, time što "smislu za stvarnost", da parafraziramo Musila, pridodaje i "smisao za mogućnost", ona podsjeća da postojeći red stvari nije bogomdan, da je promjenjiv i da mu ne treba dopustiti da postane naša sudbina. Upravo svojom slobodom ona podsjeća da je društvo u kojem živimo "neslobodno, neuređeno" i "nepravedno". E sad, pritom Böll nije mislio na risanje nekog dalekog utopijskog vremena i prostora u kojemu su svi konflikti riješeni. Upravo on u svojoj poetici slijedi onaj Sartreov naputak da je najvažnija ona neposredna budućnost, samo na korak udaljena od sadašnjosti, i da u središtu pozornosti treba da budu konkretni, realni konflikti kojima se može baviti svaka generacija.

U tom svjetlu treba sagledati i Böllov izvanknjiževni angažman. Stremljenje "istinitosti forme", koja je ključna osobina književnosti, Böll zahtijeva i od društveno-političkih instanci, koje je on smatrao relevantnim za kreiranje društvene zajednice. U njegovom slučaju to su Katolička crkva, političke partije i mediji. Ako pogledamo argumente kojima Böll analizira i kritizira diskurse i aktivnosti ovih instanci, vidjet ćemo da insistira na tome da one preuzmu "odgovornost" koja im je povjerena u društvenom sistemu. Polje njegovog zanimanja posebno predstavlja jezik kojim se one služe i pomoću kojeg oblikuju društvenu zbilju. Primjerice, on u prikazu memoara Konrada Adenauera osobitu pozornost posvećuje njegovom jeziku, u kojem ne prepoznaje nikakvu volju za formom. I političku sadržinu memoara on, sukladno tome, također interpretira kao manjkavu i proturječnu. Riječju, on je kriterije svoje unutarknjiževne borbe prenio na polje ostalih društvenih diskursa. Rezultat takvog njegovog angažmana uistinu je bilo povećanje svijesti o ideološkoj pozadini diskursa, mogućnostima manipulacije, izbjegavanja odgovornosti i oduzimanja slobode. Za razliku od Sartrea, nije bio revolucionar, jer nije vjerovao u dubinske i sveopće preokrete, ali je kao skeptični, no i radikalni realist i humanist, vjerovao u mogućnost promjene, te je u svojim analizama i kritikama javne upotrebe jezika, u tradiciji Heinricha Heinea i Karla Krausa, neumorno radio na izgradnji svijesti o tome da "cilj nikada nije dostignut", te da se pisac i društvo nala-

ze u jednom dinamičnom i dijalektičnom odnosu, u kojemu se ovaj “nikada ne smije smiriti” i zazirati od toga da prijeđe granice u kojima se ono drugo u određenom trenutku zatvorilo. Zatvaranje u poredak uvijek ima ideološku potku; razrješavanje ovih čvorova neslobode – u tome je Böll vidio smisao svojega poziva.

O ovome će nešto više i znatno podrobnije govoriti pisac i prevoditelj Željko Ivanković. Njega ne treba posebno predstavljati, jedan je od najvećih poznavalaca djela Heinricha Bölla, prevoditelj jedne njegove zbirke pripovjedaka i uopće jedan od najpoznatijih da govori o ovoj temi. Željko, imate riječ.

Željko IVANKOVIĆ:

Hvala lijepo za ovakvo predstavljanje, hvala lijepo za uvodne riječi koje su u svakom slučaju dobar šlagvort za promišljanje na temu literarnog i životnog angažmana u slučaju pisca, u slučaju literature. Ovo se, čini mi se, u dobroj mjeri naslanja na ono što smo imali večeras u okviru godišnje skupštine PEN-a. Dakle koliko je PEN, koliko je pisanje, koliko je pisac neko ko treba da se umiješa u društvenu i političku stvarnost bilo vlastitim životom, intelektualnom djelatnošću, umjetničkim stvaralaštvom. Prije nego što išta od toga kažem vezano za Heinricha Bölla, reći ću njegovu rečenicu koja je, možda, ponajčešće isticana i koja bi ovdje, kad se spomene, bila dovoljna da se odgovori na to pitanje. Ona glasi: “Umiješati se jedina je mogućnost ostati realističan.” Dakle, umiješati se jedina je mogućnost ostati realističan! Kad to kaže pisac iza kojeg stoji ogroman opus, ogroman po opsegu i ogroman i po kvalitetu, onda je to, valjda, više nego jasno i opravdano, tim prije što je taj pisac za svoje djelo dobio Nobelovu nagradu i tim prije i tim više što je taj pisac bio predsjednik njemačkog PEN-a, a isto tako i predsjednik svjetskog PEN-a. Dakle, tim prije i tim više što je taj čovjek i aktivnim življenjem pokazivao da miješati se je jedina mogućnost ostati realističan. Nije dakle postao deklarativno u pisanju, nego je bio iznimno angažiran u trenutku kad je primio iz Rusije, iz Sovjetskog Saveza tadašnjeg protjeranog Solženjicina, jednog drugog nobelovca i jednako tako kad je stao nasuprot njemačke politike i njemačke javnosti oko instaliranja, atomskog oružja u Njemačkoj, kad je bio žestoko napadan da je idejni tvorac i zaštitnik itd. grupe, tada već terorističke grupe *Baden Majnhof*, s čim on nikakve veze nije imao. Naime, govoreći o Böllu, hoću ukazati na kontekst. Kontekst koji, možda, može asociirati na naš kontekst, zašto je važno istaknuti Böllov slučaj, Böllov angažman, zato što se i mi, kao i Böll u svojim počecima, nalazimo iza rata. Međutim, naš kontekst je takav da niti smo imali denacifikaciju, niti smo imali Maršalov plan, niti smo imali, niti imamo nekakvog Adenauera, pogotovu ne velike pisce pred sobom kao što su Mann ili Breht od starijih, da samo spomenem dvojicu, koja su *pars pro toto* za jednu veliku generaciju njemačkih pisaca antifašista.

Dakle,

Umiješati se jedina je mogućnost ostati realističan!

Heinrich Böll – pisac životnog i literarnog aktiviteta

Niti smo proveli denacifikaciju, niti imali Marshalov plan, niti imamo Adenauera, pogotovu ne Manna, Brechta od starijih, a niti Bölla, Grassa od novih... Situacija nam je slična: izgubljene generacije, zemlja ruševina fizičkih, moralnih, društvenih, pojedinačnih...

Naša je kriza velika, dakle – naša je šansa velika...

(R. Konstantinović)

Javivši se u krilu Grupe 47 (inicijator je bio Richter, a ugledni članovi uz Bölla, još i Grass, Walser, Enzensberger...), Heinrich Böll je prvi od njemačkih književnika u Saveznoj Republici Njemačkoj nakon Drugoga svjetskog rata najavio jedan novi duh, novi književni i intelektualni duh: i svojim djelom i osobito, jer nas to u ovom trenu više zanima, intelektualnim aktivitetom. Cijela je ta skupina pisaca i literarno iznimno značajna za konstituiranje novije, poratne njemačke književnosti, ali i za društveni angažman kojim se utemeljuje i nova društvena misao. Uostalom, dvojica od pisaca iz Grupe 47 i Jonson treći, nakon dolaska iz Istočne Njemačke 1959. godine na Zapad, objavljuju i prve velike njemačke poratne romane: *Biljar u devet i pol*; *Limeni bubanj*; *Nagađanja oko Jakoba*, pa se ta godina može smatrati i početkom nove faze u njemačkoj književnosti.

No, naravno, nije *Biljar u devet i pol* i prvo Böllovo djelo, jer Böll kao pisac do tada je već napisao značajna djela, koja su već obilježila i takozvanu *die verlorene Generation* i takozvanu *književnost ruševina* (materijalnih, duhovnih, moralnih...) i zemlju Adenauerovog (Marshalov plan!) *privrednog čuda* (Wirtschaftswunder)...

Izgubivši najbolje godine za školovanje i bivajući (1939.-1945) u Wermachtu (ratujući u Poljskoj, Francuskoj, Rusiji), mada je uspio ne biti *Nazi*, dakle časnik Wermachta, četiri puta ranjavan, dezertir, ponosan na svoj Köln koji ga je naučio da "stvari vidi drukčije" i u kome su, kako kaže, Hitlera gađali saksijama, ismijavali Göringa "krvoloka i kicoša koji je uspijevao u jednome satu pojaviti se u tri uniforme". Böll je začuđujuće već prvih poratnih godina zreo pisac. Godine 1947. javlja se pripovijetkama, a 1949. romanom-pripovijetkom *Vlak je bio točan*...

Dakle, Böll pripada onoj skupini pisaca koja je počela objavljivati nakon 1945. i malo je pisaca koji su kao on tako brzo stekli i priznanje ozbiljne književne kritike i publike ne samo u Njemačkoj, nego i na tadašnjem takozvanom Istoku i Zapadu (1986. godine sam bio na Humboldtovu univerzitetu u Istočnom Berlinu i od zapadnonjemačkih pisaca se u DDR-u mogao kupiti samo Böll, pa i on jedino preko veze, tj. ispod pulta...). Otkud, pitamo se tolika njegova popularnost (osim u DDR-u gdje je tretiran ideološki kao "antifašistički, antimilitaristički, antiburžoaski pisac, pobožni kritičar crkve, moralist protiv privrednog čuda i restauracije, literarni advokat malih ljudi i branilac janjeta od vukova" koji je pisao "literaturu

uvijek više za čitaoca nego za literaturu”, kako su ga tadašnji lijevi kritičari definirali)? Unatoč takvom tretmanu, nisu se njegove knjige mogle kupovati u neograničenom broju, jer je bio opasan kao borac za ljudska prava, predsjednik međunarodnog PEN-a, angažiran za obranu slobode pisanja i pisaca (npr. Solženjicina!).

U čemu je njegova literarna popularnost? Ponajprije u tome što je ostao vjerran tradicionalnim oblicima pripovijedanja, gdje su mu i junaci (književni likovi) tako psihološki postavljeni da se običan mali čitatelj lako u njima i s njima identificira, identificira svoj svijet, svoje probleme. One koji su postali problemi svakog čovjeka i svakog društva poslije rata. Jer, ratom nije samo poražena Njemačka nego i svaki mali, obični čovjek! Riječ je, dakle, o malom čovjeku, koji u svim vremenima, a naročito kataklizmičkim kao što je bio Drugi svjetski rat (po posljedicama osobito za njemačkog čovjeka), na svojim leđima nosi neizmjeran teret historijskih zbivanja, i sve što ima u obranu svoga integriteta je otpor, kakav-takav otpor. Jedino se njime mogu očuvati stvarno ili u prividu temeljne moralne vrijednosti, dakle moralni dignitet, vlastiti moralni integritet.

A Böllovi su junaci upravo takvi. Oni stoje kao nonkonformisti naspram retrogradnih društveno-historijskih pojava, politike kao vrhunskog izraza nemoralna, dogmatizma nekih društvenih ili crkvenih struktura. Suprotstaviti se tomu, bez obaziranja na vlastitu karijeru, za Bölla je oblik izražavanja vlastite ljudskosti. Biti protiv hipokrizije društva u kome živiš njemu je imperativ. To mu je donijelo i priznanja: postao je predsjednik njemačkoga PEN-a (1970-1972), pa odmah potom i predsjednik međunarodnog PEN-a (1971-1973).

Imati jasnu literarnu ideju, međutim, samo je dio posla, ali kako je uobličiti da ona bude čitka, prijemčiva i malom čovjeku, što njegovo djelo jest, a ne biti literarno tendenciozan i ne izdati ono književno zarad ideje? Čini nam se da je Böll odgovor našao baš u tim tradicionalnim književnim oblicima koji su recepcijski najbliži prosječnom čitatelju. Prije svega, dakle, u priči, kratkoj priči (onoj tipa Maupassanta, Čehova ili Poea, npr.), gdje priče i junaci žive svoju životnu i simboličku vrijednost istovremeno, gdje se, dakle, s malo riječi, u nekoliko literarnih poteza uspostavi veritakala lika i priče i sve je jednostavno ili se barem takvim čini. Jednostavno, kao kod svakog velikog pisca, kao kod svakog velikog djela... Taj su način pokazale njegove prve priče, priče u knjizi *Putniče kad pođeš u Spa...* Vidljivo je to već i po naslovu ove knjige, koja izravno asocira na odsudnu obranu Sparte u Termopilima (odsudnu obranu Njemačke i uopće usporedba njemačkog i spartanskog duha!) do posljednjeg čovjeka i poruku: Putniče, kad pođeš u Spartu, reci da smo, hrabro poginuli braneci... Kome uopće treba ideja borbe do posljednjega, ideja smrti kao idelala???

Priče i novele su Böllov temeljni oblik izražavanja. On će to jednom i sam reći: “Kratka mi je priča najdraža. Ona je moja najmilija prozna forma.” I nije ni čudno da je napisao više od stotinu priča u rasponu od skoro četiri desetljeća. Čak i kad piše romane, a objavio ih je desetak, on ih pravi mozaički kao niz pri-

povjednih ili novelističkih cjelina koje kao mnoštvo rijeka i rječica, rukavaca utječu u jedan veliki vodeni (romaneskni) tok.

U njegovom djelu možemo, načelno, prepoznati nekoliko tematskih krugova oko kojih se koncentriraju priče:

– *rat i refleks rata na društvo* (*Vlak je bio točan*, 1949, *Putniče kad pođeš u Spa...*, 1950, *Gdje si bio Adame?*, 1951 (opet jedna asocijacija: Bog pita Adama gdje je bio u presudnom trenutku!), *Kruh ranih godina*, 1955, *Biljar u devet i pol*, 1959, *Skupna slika s damom*, 1971);

– *brak, eros, obitelj* (*I ne reče ni riječ*, 1953; *Kuća bez čuvara*, 1954);

– *politika, političke institucije* (također crkva i, naročito, mediji, te literarni refleksi na njih) (*Sabrana šutnja doktora Murkea*, 1958, *Mišljenja jednog clowna*, 1963, *Na kraju službenog puta*, 1966, *Izgubljena čast Katarine Blum*, 1974, *Brižljiva opsada*, 1979).

Ono što poetički karakterizira njegovo književno djelo je snažan (književni!) društveni i politički angažman, uvijek aktualan; sukob s ustaljenim društvenim konvencijama ili odudaranje od njih, gdje to nije poza, nego utemeljen moralni stav (treba vidjeti priču – *Crna ovca* za koju je dobio nagradu Grupe 47 još 1951. godine; takva je i *Leni iz Skupne slike s damom*, tip samoga autora za koga mi je jedan kolega u Njemačkoj pričao kad su u Kölnu na prijemu koji mu je u čast priređen i svi došli u crnim mercedesima, a Böll na biciklu); visoka moralnost i humanost; alegoričnost i simboličnost; te satira i ironija. Sve je to bilo u funkciji njegovog temeljnog ljudskog, intelektualnog, moralnog i političkog angažmana (Umiješati se jedina je mogućnost ostati realističan! – reći će Böll vlastiti politički i literarni, dakle ljudski credo), što znači neprekidno i neprikriveno kritiziranje društvenih pojava, društvenih struktura (npr. antiklerikalizam – “izlazimo iz korporacije, ali ne iz korpusa crkve”, reći će kad 1976. godine istupa iz Katoličke crkve; ljevičarski angažman kod Brandta, pa kod Zelenih; 1974. godine u Langenbroichu prima iz tadašnjeg SSSR-a protjeranog Solženjicina; 1983. piše prvom sovjetskom partijskom čovjeku Andropovu pismo u kome se zalaže za oslobađanje nobelovca Saharova), a ništa nije ubitačnije od satire. Uvijek su tu meta institucije koje ideološki zarobljavaju čovjeka ili ga ponižavaju, manipuliraju njime... (*Brižljiva opsada*, *Izgubljena čast Katarine Blum*).

Doživljavajući sebe kao neku vrstu savjesti (analitičar i kroničar) njemačkoga društva, Böll to, gledamo li s ove distance, uistinu jest:

Biljar u devet i pol (1959) slika je tri generacije jedne obitelji i kroz tu sliku u malome portretira vlastiti narod i njegovu sudbinu kritizirajući njegovu političku i moralnu beskrupuloznost kroz sliku jedne obitelji;

Pogledi jednog clowna (1963) još su žešća kritika društveno-političkog života i duhovno-vjerskog stanja Njemačke koje je proizveo moral takozvane zemlje prirednoga čuda, kapitala...

Tu će kritiku šireg društvenog milieua, totalniju, može li se tako reći (?), sliku i totalniju kritiku donijeti naročito tri romana iz sedamdesetih godina: *Skupna slika s damom* (1971.), *Izgubljena čast Katarine Blum* (1974.) i *Brižljiva opsada* (1979.).

Osnovna vrijednost svih ovih knjiga društvena je angažiranost i beskompromisni literarni (!) moralizam samoga autora. Takva društveno-kritička proza i donijela je piscu Nobelovu nagradu (već od 1958. Böll se spominje kao kandidat za Nobelovu nagradu!), ali je to priznanje i novijoj njemačkoj književnosti, kojim je ona doista (nakon toliko godina), može se tako reći, iznova primljena u obitelj svjetske književnosti. Dakle, i *Crna ovca* može dobiti priznanje, može biti društveno verificirana.

Odbijanje uključivanja u potrošačko društvo i prepuštanja njegovim krajnje nehumanim hirovima, odbijanje utrke u naoružanju, borba za progonjene pisce i na Istoku i na Zapadu, uvijek su privatno, dakle izvanliterarno, snažno obilježeni Böllovim aktivitetom. A literarno se ta "borba" najčešće identificira u satiri, nikad pre naglašeno, nikad silovito, ali uvijek s blagim humorom i još blažom tužom zbog ljudske gluposti, oportunitizma ili nedostatka građanske hrabrosti. Te je njegove literarne vrijednosti prepoznao i Nobelov komitet koji je u obrazloženju napisao da se nagrada Böllu daje za "njegova nježna i divlja, melankolična i iscjeljujuća, idilična i anarhistička djela, za ljudsku poruku koju njegova djela nose", ističući pritom naročito njegov roman *Skupna slika s damom*.

O tom njegovom angažmanu nimalo drukčije, mada možda ponajeksplicitnije, govore njegovi eseji. Od 1952. kad objavljuje prve značajnije društveno angažirane eseje, to čini sve do kraja života, ali izdvajamo, kao paradigmatičnu, još 1977. knjigu eseja *Miješanje poželjno*, koja već naslovom govori njegov stav, a koja je, ta knjiga, na neki način produženi govor iz njegovih satira, posebno iz one *Izvještaj o stanju mišljenja nacije* iz 1975. godine.

Vahidin PRELJEVIĆ:

Zahvaljujem Željku na sjajnom izlaganju. On je, složićemo se, dao jedan dobar presjek života, djela i angažmana Hajnriha Bölla. Prije nego se upustimo u diskusiju, ja bih dao riječ Bernardu Harbašu, koji će pokušati sa filozofske strane, sa teorijske strane, da tako kažem, načelno promotriti temu pisac i angažman.

Bernard HARBAŠ:

Pisac i angažman

Ako krenemo od Sartreove rečenice da je književnost uvijek namijenjena drugom i za drugog, onda je taj drugi nepohodan za egzistenciju stvaraoaca, to jest autor je u bitnom određen svojim angažmanom. Eksces, transcendencija, izlaženje van sebe je izlaganje ili, kako to Nancy naziva, iskožavanje (*expausition*)

drugom. Literarni izraz ne samo da nije neutralan niti to može da bude, već je njegova neutralnost ili nepristrasnost nemoguća. U pisanju postoji samo eksces i to politički eksces. Djelatnost pisca je naprosto mimetička, oslikavajuća i podržavajuća. Međutim, upravo je mimezis nešto što treba i što uvijek nedostaje svijetu. Mimezis je promjena u odražavanju. On je detekcija nedostatka svijeta, manjka i permanentne potrebe za promjenom. U tom pogledu, u ispisivanju (*excriptio*) kao dodirivanju, tijelo autora odbija biti mehaničkim i istrošenim. Pisac je slobodan, slobodan da djeluje, da mijenja, da ukazuje i otkriva. Da otkriva svijet drugima. Prema Sartreu, pakao to su drugi, a angažirati se znači uhvatiti se ukoštac sa drugima.

Kao što je Denis Diderot u *Paradoksu o glumcu* napisao, stvaranje nije samo oponašanje već i dotjerivanje, popunjavanje i, naposljetku, suplementacija stvarnosti. Na taj način, literatura je uvijek nadopuna svijeta. Kao što u osnovi mimezisa kao oponašanja stoji uvijek svojevrsna nadopuna, tako i u samom literanom stvaralaštvu stoji izvjestan angažman, koji je neizbježan. Nije riječ o nekoj neposrednoj politizaciji stvaralaštva, već o neodvojivosti stvaralačkog i političkog. Sve je političko ali ne u smislu politike kao prakse, već suštinskog su-pripadanja ili ko-egzistencije autora i svijeta u kojem živi. Političko je distanca i približavanje autora, jedna vrsta prekida sa stvarnošću u smislu da autor jeste pripadan svijetu ali da se od njega distancira, da od svijeta izvodi djelo i da se u isto vrijeme od svijeta distancira. Autor ne stvara ništa drugo do svijet. Umjetnost naprosto biva u svijetu. Dakle, svijet se ne može ignorirati niti se može ostati ravnodušan prema njemu Sloboda autora je sloboda za djelovanje, da se ne bude ravnodušan

Kao što piše Sartre, sloboda je uvijek sloboda za djelovanje, za angažiranje ka promjeni. Stvaralac je usamljen i sam je nužno upućen ka drugome. Ta sloboda nije samo sloboda za djelovanje ona je, kako piše Jean-Luc Nancy, sloboda koja se dijeli. Pisanje kao ukazivanje i otkrivanje svijeta čovjeka drugim ljudima je dijeljenje. Sloboda stvaranja je dijeljenje naše zajedničke egzistencije.

Upravo tamo gdje se govori o slobodi i egzistenciji riječ je uvijek i o umjetnikovoj angažiranosti u svijetu. Egzistencijalizam je etablirao potrebu za kritikom, suđenjem i potrebom za promjenom. Angažirati se značilo je biti u svijetu, biti sa drugim, sekularizirati svijet stvaranja. Egzistencijalna sekularizacija značila je humanizirati svijet. Dakle, književnost je prema egzistencijalistima angažirana. S druge strane, poststrukturalizam raskrstio je sa egzistencijalističkim izjavama o angažiranosti kao mesijanskim i apokaliptičnim. Ono što egzistencijalizam najavljuje kao zadatak i cilj stvaralaštva post-strukturalizam relativizira reducirajući stvaralaštvo na tekst. Dakle, dok je egzistencijalizam dao književnosti namjenu socijalne i političke modifikacije stvarnosti, poststrukturalizam je generalno sveo filozofiju, književnost i ostala iskustva svijeta na žanrove pisanja, izbjegavajući pitanje angažmana i promjene. Egzistencijalizam na svojevrsan način postavlja književnost u poziciju distancije prema svijetu. Takva pozicija omogućava pro-

matranje teksta kroz ideološku ravan. Pisanje kao neponovljivo stvaranje jeste uvijek politički čin, čin u svijetu, čin bivanja u svijetu, čin stvaranja svijeta. Fikcija je dio svijeta, ona je svijet sam. Ona je drugo svijeta.

Filozofski pisac ne zaobilazi angažman. Kao što kaže Lacoue-Labarthe, transcendencija završava u politici. Heideggerov okret nakon rektorskog govora značio je prema Lacoue-Labartheu okret ka pitanju umjetnosti kao stavljanju istine u djelo. U ovom slučaju postavlja se pitanje porijekla djela i same istine. Da li je to istina svijeta, poistinjavanje, adekvacija (poistovjećivanje) između misli i stvari, razotkrivanje svijeta itd? Da li umjetnost ima istinu, da li je shvaćanje umjetnosti traženje njenog porijekla? Ako se postavi pitanje istine onda se mora postaviti i pitanje Vođe? Politizacija je neizbježna. Politizaciju literature možemo shvatiti dvojako: kao podržavanje nekog određenog ideološkog projekta ili kao kritiku istog. U tom smislu angažiranost je naprosto uvijek upućenost autora na svijet, poruka svijetu, nošenje poruke. Djelo je nosilac poruke i, naposljetku, komunikacije između autora i čitaoca. Uvijek je riječ o zajednici autora i čitaoca. Ta poruka kao recepcija jeste nešto što djeluje i što modificira čitaočeva čula, da parafraziramo Merleau-Pontya. Literarno djelo je, dakle, u svojoj osnovi angažman jer potječe iz svijeta, stvara svijet ili drugo svijeta (različno i drugačije) i namijenjeno je svijetu. Nije riječ samo da se svijet interpretira, već da se izmijeni. Političko literature znači da literatura oscilira na svojevrsan način između dvije pozicije: s jedne strane, kroz fikciju prenebregavati stvarnu situaciju potlačene klase održavajući tako klasni antagonizam i na taj način biti instrument vlasti i, s druge strane, oslobađati, činiti proleterijat svjesnim, osvješćenim za kolektivni angažman. Pisac se angažira u svojoj namjeri oslobađanja individue, u svojoj komunikaciji sa drugim. U tom pogledu, sloboda je i polazna pozicija za stvaranje ali isto tako i cilj stvaralaštva. Sloboda se, kako piše Merleau-Ponty, mora održavati permanentnom kolektivnom akcijom. Drugim riječima, literarno je uvijek kolektivni čin. Kolektivno kao političko je neizbježno u stvaralačkom djelovanju. U tom smislu, literatura je kolektivni čin. Ona je odnos prema svijetu. Konstituirajući svijet i odnoseći se prema njemu, angažirajući se u nakani da ga kritikuje i mijenja, ona nam otkriva bit naše egzistencije, bit koja je uvijek su-postojanje ili kolegzijencija.

Napomena uredništva:

U razgovoru su sudjelovali, ali zbog tehničkih problema nisu snimljeni i Enver Kazaz, Vladimir Premec i Ugo Vlasisavljević.

TREBA LI S OBNOVOM GRAĐANSKOG DRUŠTVA OBNOVITI I GRAĐANSKI MORAL?

Moderator:

– Nermin Sarajlić, Zenica, urednik časopisa *Zeničke sveske*

Uvodničari:

– Jasna Šamić, Pariz-Sarajevo, spisateljica, dobitnica francuske književne nagrade *Stendhal* 2007.

– Esad Bajtal, Breza, filozof

– Venita Popović, Zenica, urednica *Zeničkih sveski*

– Nedžad Fejić, Zenica, publicist, direktor BNPZ

– Ugo Vlasisavljević, Sarajevo, filozof, predsjednik PEN Centra BiH

Bosansko narodno pozorište Zenica, petak, 3. oktobar/listopad 2008. u 18.00 sati

Nermin SARAJLIĆ:

Malo što je u povijesti tako radikalno podvrgavano nemilosrdnoj kritici kao građanski moral, ali ne smijemo nipošto previdjeti narastajući tvrdoglavi fakat totalne razbaštinjenosti čovjeka od statusa građanstva – stadija do kojeg se od kraja 18. vijeka i čuvenog 'razvoda' države i društva mukotrpno 'napredovalo' da se očuvaju i spase proklamirana načela *egalite-fraternite-liberte*. A upravo tu koliziju nastoji zahvatiti, ili pak načeti zadati tematski okvir. Dakle, ionako delikatnom odnosu slobode savjesti i zakona unutar trougla pojedinac-društvo-država, s izravnim povratnim konzekvencama na praktično djelovanje, uvelike su kroz historiju, na balkansko gusto tkanje posebno, kao lažni korektivni partneri utjecali, i još nažalost to čine, različiti represivni ideologemi, sa njima svojstvenom "manjkom" ili "viškom" ethosa. Zato će, između ostalog, biti veoma teško pronaći, izolirati i raspetljati složene odnose i razloge inače lako čitljive krize, zbog čega u međusobnim susretanjima i preplitanjima interesa ljudi više ne tretiraju i ne

doživljavaju jedni druge kao svrhu nego kao puka sredstva katkad egomanijalnih projekcija. A da se pritom ne zapadne i ne zaglavi u bilo kojoj vrsti redukcionističkog mišljenja, zamornog diskursa psihologiziranja ili sociologiziranja nasljednih ili stečenih karakternih 'tajni' mentaliteta i temperamenta, pošto su simptomi amoralnog, i pored pojačane prehrane medijskog senzacionalizma, odveć takvi da i gluhima zvone na uzbunu.

Znači, zahtijeva se odvažno zaći u konfuzan, rizičan i nepristupačan, izgnan i neutješan svijet – prostor istočno od temeljnih zdravorazumskih proglašenja i kredoa čovječanstva, od visoko plemenito postavljenih kantovskih zadataka, 'nedvosmišleno humanističkih', koliko se uopće do njih moglo doći preko pukotine ili provalije, ovisno o analitičnom rakursu, otvorenih između *homo felixa* i *homo sacera*.

Nema ozbiljnije smetnje, niti promašujemo bit ako se povedemo za Hamvasvim zapažanjem kako pravo javno mnijenje živi u vicu, naročito onda i ondje, kad i gdje ideologija uvlači sve pod svoj kišobran, kad diktira moral pogotovo, bez obzira na čemu počivale i čemu dugovale svoje važnje, etablirane etičke vrijednosti jednog društva, ili kojem režimu inklinirale sa svojim krutim i tvrdim, stidljivim i kolebljivim normama i običajima, preporukama i tabuima. U zemljama tranzicijski zadihanim da se pridruže privilegiranom klubu demokratski prosvijećenih ambijenata, elementarna egzistencijalna ugroženost njenih žitelja propušta svakako kroz gusta slojevita sita nužnih improvizacija življenja sve građanske obećavajuće standarde, prava i slobode, dužnosti i navike, domašaje, nerijetko ih izokrećući naglavce, te dovodeći do nevjerovatnih unakaženja i apsurdnih manira. Ništa nelogično za zajednice koje bi da sjede istovremeno na dvije ili na više stolica, i s istim žarom i šarmom iskazuju lojalnost etno-konfesionalnom nasljeđu i traljavo baštinjenom laicizmu: prvo, iznevjeravajući perverzijom do neprepoznavanja, a tobože autentično tradirano; drugo, pak, izvrgavajući ruglu samoživim interesnim poimanjem. Stoga ukazane mogućnosti najveće blagodati ljudske komunikacije – slobode – na gotovo svim planovima socijalnog ukrštavanja trpe čudovišna adaptiranja, pragmatično kratkovida kako im i priliči, ne bi li udovoljile beskrupuloznom poretku golog interesa. Tako jednom napuštena svrhovitost i plemenitost etičkog, žuđenog i traženog, optimalnog, ili bar podnošljivog, biva izbačena iz kolosijeka, kod nas iz sedla, i predata donkihotskoj intelektualnoj margini da zaludno dijaloški senzibilizira javnost kako bi osvijetlila uzroke nepopravljivim dubiozama.

Evo jednog ilustrativnog primjera! Anegdotski ubitačnog: prosjak, živi fenomen u zabrinjavajućem porastu, prilazi gostu kafane, brenda *decent citizen*, i izmuca kako tri dana nije ništa jeo; oguglao na tu vrstu opsjedanja, licemjerju vičan, momentalno uzvraća udarac, ovaj spremno dočeka 'drzničko uznemiravanje': Probaj nasilu, pobogu!

Pomenute poroznosti izvikanih vrlina, u koje se zaklinje i kojima se zaogrće takozvano društveno mentalno zdravlje, bolje ne treba ni oslikavati. Mediokritet-

ski cinik dometnuće još nesretniku kako “srećom, ne dolaze svi iz redova romske populacije”, razmetljivo ljubomorani na prestiž unutar mizerije. Očito, posrijedi je česta figura, koja nije ovladala političkom korektnošću, a koju politička frazeologija, medijski raskalašno eksponirana, reklamira na sav glas i priželjkuje. Gorda na manipulativni, sofizmom obdareni govor, ali i čin, rutinu i formalizam ponad bezdana proklamiranog i stvarnog stanja.

Druga humoreskna epizoda fokusira nas nešto ‘ležernije’ na drugog protagonista jezivog brkanja intimnog i javnog, inače tako karakterističnog iskušenja i spoticanja društava čvrsto riješenih da proniknu civilizacijski kôd. Sin, razmetni, domaločas ponosnom ocu saopštava kako je najzad ‘izgubio nevinost’ i slijed replika odgaja, dakako i mimo ciljanog: “Sjedi, popij nešto!” – “Ne mogu, boli me guza”... Pomireni tip ‘idealni’, kultivirana, sirova seljačina, kakvog rijetko zatičemo, sušta suprotnost onom suprotnom, malograđaninu, a oba su figure, zapravo graničnici svesravnjujućeg mediokrotetskog apetita i ukusa, mogao bi dosjetljivo izlanuti: “Dobro, de, trgnj stoječki!”

Iz pozadine usporenih trendova ova dva tipa promaljavu se žilavi, neiskorjenjivi, mučni, opasni kompleksi, strahovi i frustriranosti, lako upotrebljivi, retrogradni, konzervativnom bezrezervno lojalnih karaktera na ‘dugom maršu’ ka demokratskim ciljevima sreće i blagostanja. Ljudi u bestidno iracionalnoj stezi etnokonfesionalnih vlastelina, doživljeni i tretirani kao mentalitetno podatne ljušturre, prazne glave i prazna trbuha, sa nepojmljivom lakoćom prepariraju se jeftinim igrama toralne deprivacije i navode na morbidno međusobno uhođenje. Evoluirala je mizantropska blazirana floskula heteronomije ‘hljeba i igara’, zapravo je shizo-paranoidno inervirana. Nerazumno, zatucano, sakralizira se kao neprekoračivi prag profano-vulgarnog očuvanja porodice. Ili se možda šaljivim koracima, postepeno i oprezno, tako zajednica relaksira, katarzično opitomljuje, dresirajući zalihe zatečenog, pojedinačnog i kolektivnog prianjanja uz ksenofobični šovinstički, rasni, rodno-spolni, homofobični amanet? Dabogda!

Ispusni kompenzacioni ventili šegačenja sa svime što je stigmatizirano kao sablazan, eksces, skandal, tegobno, nikako ili nevoljko će se senzibilizirati zajednica šarolikih individua i bez kolorita pežorativnog konteksta, i eventualno nagovoriti za i na samokritičku refleksiju kao preduvjet emancipiranja za kojim se navodno čezne. Zaptivene, bornirane nasljedem, radije će ignorirati, isključivati, zazirati, odbijati, odbacivati drugo i drugačije, različito, makar skupa s tim refleksom i gestom prokockale sopstvene šanse da se uspostave i ucrtaju kao sazrela društva na mapi onih, ne samo civiliziranih i integriranih, već svih onih koji se upravljaju povijesno neupitnom i skupo plaćenom smislom – slobodi – hegelovskoj “posljednoj osovini oko koje se čovjek vrti”. Kako uopće izgurana na periferiju postmodernih kretanja, Nevesom označena, ‘društva sjene’, naše vilajete, izliječiti od uvriježene percepcije da lice Prava i Slobode uvijek vide kao Janusovo, da ga uvijek sumnjiče i terete za trajno razvedeno od Pravednosti i da kate-

gorički imperativ smatraju svetim lancem, ali ipak lancem? Hoće li, i dokle, socijalne spone, strune, odolijevati izazovima i oslovljavanjima, dodirima, pa tako i naše, i istrajavati autistično na idiosinkratičnosti spram promjena, prebivati kao gluha, slijepa i nijema, troma tijela u zavjetrini samodovoljnosti? Kao kapriciozni, dokle će nametati i kao jedini žalosno i beznadežno defanzivan, fragmentiran odgovor na beskrupulozne nasrtaje i premrežavanja globalizacije kao koncentracije moći, zakona i novca? Također, otkud, i za konto koje, jedva preobražene rigidne autoritarnosti se introvertnost jedne zajednice smatra nepropusnom blokadom podivljaloj kriminalizaciji, sinonimnoj sa imunitetom i neranjivošću pred haosom kvaziliberalne najezde? Ko režira, ko s/nosi glavne role, a ko statira, i ko ovisnički navučen posmatra Bourdieov putujući 'teatar politike' sa besramnim repertoarom poniženja i omalovažavanja? Prezrenja i privatnog i javnog prostora, između kojih tetura građanski moral, što god da potpadalo, ulazilo 'milom ili silom' u taj termin, a čiji sadržaj je Chestertona nagnao da ga označi najmračnijim i najriskantnijim.

Nacionalno multiplicirana tragedija i postratna trauma zemlje, ni izbliza prebrođena, zemlje deklarativno opredijeljene da se domogne pečata demokratskog ustrojstva društvenih odnosa, raskriva duboke paradokse i nerješive antagonizme, tenzije i konflikte, te inicijativna PEN-ova artikulacija problema u formi retoričke zapitanosti *Treba li s obnovom građanskog društva obnoviti i građanski moral?* po gađa u sami živac, možda jednu od najhemoragičnijih tačaka. U samoj formulaciji skriva se zagonetna napetost kako je to uopće izvodljivo, odnosno da zdušno prihvaćenim tržišnim kapital-mehanizmima taj moralni manir, diskutabilan, nije već što prokrijumčaren, što eksplicitno prisutan u svim socijalnim porama, a kako bi iluzorno naivna recepcija usvojenih modela htjela vjerovati. Stoga PEN-ov intendirani dijalog valja usmjeriti upravo na ono što metaforične dijagnoze kulturnog koda na snazi odavna već hvataju kao 'doba praznine' (Lipovetsky), 'bijedu blagostanja' (Bruckner), *societe du spectacle* (Debord), sudarene na svim planovima s regresivnim tendencijama etnokonfesionalne isključivosti. Pa i nepretenciozno, barem terapijskom funkcijom raz/govora, po/tražiti izlaz iz zamršenih društvenih proturječnosti. S onu stranu manihejskih, crno-bijelih, pseudointelektualnih alternativna optimizma i pesimizma; zapravo njihovih jalovih, providnih i simplificirajućih formula.

Lišeni nauma forsiranog ljuštenja identitetnih pokrova kao suvišnih balasta 'prirodnog' epiderma građanskog, tom precijenjenom i potcijenjenom jamstvu sreće. Ali rasterećeni nekritičkog obzira, također, da ga zderemo i odbacimo, prepuštajući ga nepromišljeno okrilju reakcionarno-institucionaliziranih religioznih obzora. Jer to su sigurni, uhodani, putovi dobrih nakana, ravno do pakla, koji nepovredive kategorije dostojanstva, integriteta i slobode definitivno dokusuruju. Kako one individualne, svejednako i kolektivne izbore i odluke, ukuse i zadovoljstvo, koliko u svakodnevnom toliko i u reprezentativnom životu. Dakle, otvore-

no i iskreno, neuvijeno i subverzivno propitivanje i infantilnih romansiranja dimenzija građanskog kao svelijeka, ali i, istovremeno, prokazivanja barbarskih, agresivnih i arogantnih kasapljenja njegovih mobilnih prednosti i koristi. Obje klišetizirane korumpiranosti etičkog ne/vidljive "kulture življenja" vode i bacaju u društvo razočarenja, bankrotirano društvo izgubljenih pojedinaca, društvo kontinuiranih nemira, bijede, nasilja, trpaju i tiskaju u društvo koje više "ne živi s konfliktima", nego, umjesto toga, "umire u konfliktima" (Rowlls). Tim vratolomnim demoralizirajućim strategijama osujećuje se i delegitimira Habermasova preporučeno produktivna snaga i sugestivnost oslobađajuće komunikacije, očigledne *vita active*, nimalo utopijski nedostižne, "gdje riječi nisu prazne a djela nasilno nijema".

Pridružite nam se!

Ferida DURAKOVIĆ:

Dobro večer svima vama u ime PEN Centra BiH. Zašto smo večeras ovdje? Zato što smatramo da se izvjestan broj tema koje se tiču budućnosti Bosne i Hercegovine tiču mnogo više ljudi koji žive izvan Sarajeva. Ovaj program podržava Fondacija *Heinrich Böll*. Heinrich Böll, nobelovac, znamo, bio je predsjednik Njemačkoga PEN-a u strašnim vremenima represije, a Fondacija *Heinrich Böll* otvorena je u Sarajevu nakon rata. Oni podržavaju ono što je opšta misija PEN-a, a to je pitanje javne riječi i pitanje slobode izražavanja, pitanje slobode okupljanja i pitanje slobodne razmjene ideja i misli. Čitava ova serija razgovora počela je prošle godine. Mi smo imali jedanaest razgovora i napravili smo jednu knjigu PEN-ovih razgovora iz 2006/2007. godine i zove se *Književnost i izazovi politike*. To je za bosanskohercegovačke uslove bilo vrlo zanimljivo, zato što su učesnici razgovora, napokon, utvrdili jednu prirodnu vezu između književnosti i politike, odnosno slobode izražavanja i javne riječi, koja treba u Bosni i Hercegovini nešto da promijeni. Ciklus razgovora planiranih za ovu godinu nazvali smo *Kuda dalje od slobode – javna riječ i budućnost Bosne i Hercegovine*. Znači, ako smo već imali grozna i strašna iskustva rata, ako neko misli da smo zadobili tu nekakvu slobodu u kojoj može svako da kaže ono što želi, postavlja se pitanje: kuda ćemo dalje, šta ćemo sa tom slobodom, šta učiniti sa tom slobodom? U okviru serije od jedanaest razgovora večeras imamo temu koja glasi *Treba li s obnovom gradskog društva obnoviti i građanski moral?* Nermin Sarajlić će večeras biti domaćin i moderator ovog razgovora.

Nermin SARAJLIĆ:

Dobro večer, ja vam se želim zahvaliti na odazivu. Kad vidim ko je sve prisutan večeras, mislim da biste se vrlo lako iza ovog stola mogli i vi naći, a da mi sjedimo u publici. I to je doista tako.

Dakle, Ferida će najprije pročitati tekst Jasne Šamić, romansijerke, eseistkinje, pjesnikinje, redateljice, koja, na žalost, večeras nije mogla biti sa nama. Tekst Jasne Šamić ima jedan mali moto, to je kada Stendal kaže "Bog je najunosnija ideja za tiranina".

Jasna ŠAMIĆ:

Prije nego što pokušam odgovoriti na postavljeno pitanje, mislim da nije naodmet podsjetiti što kažu enciklopedije u vezi s terminima *građansko društvo* i *građanstvo*: "Smatra se da *Američka deklaracija o nezavisnosti* iz 1776. i *Bill of Rights* predstavljaju prve akte kojima se proklamira i garantira svim građanima uživanje određenih ličnih i političkih prava... Ove ideje usvaja, proklamira i dalje razrađuje Francuska revolucija u *Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina* (*Declaration des droits de l'homme et du citoyen*) iz 1789. godine". U *Enciklopediji leksikografskog zavoda* (direktor M. Krleža, Zagreb, t.2) pročit ćemo i to da se u "suvremenom političkom i pravnom značenju, pod riječju građanin razumije u pravilu svaki državljanin koji uživa određeni skup građanskih državnih prava, bez obzira na klasnu, nacionalnu, ili rasnu pripadnost, spol i sl."

Jedna od definicija građanskog društva bila bi da je to je skup odnosa koji postoje među individualama, i njihov odnos prema porodičnim, društvenim, ekonomskim, kulturnim i religijskim strukturama koje se razvijaju izvan intervencije države. Ponašanje i dužnosti građana prema tim strukturama mogu se nazvati etikom političke odgovornosti.

Francuske enciklopedije nas uče i to da se građanstvo – civizam (što se razlikuje od termina građanština i civilizacija) očituje posebno u poštivanju države i njenih zakona. Jedna od najvažnijih "lekcija" građanstva je, dakle, poštivanje svega što je republikansko. Građanstvo pretpostavlja respekt svega što spada u sferu zajedničkog, društvenog, to jest javnog; građanin je taj koji kontrolira republičke institucije, koje su, opet, podložne njegovoj kritici. Glasanje, na primjer, spada u pravo i obavezu u građanskom društvu, ali ne glasati ne predstavlja prekršaj zakona. Drugim riječima, postoji niz nepisanih pravila koje građanin u jednom građanskom društvu treba da poštuje. Sve rečeno, dalje, podrazumijeva da se tu, takođe, radi ne samo o dužnostima građana prema republici, nego i o odnosima građana prema građanima.

Nije potrebno podvlačiti da je građansko društvo demokratsko, tj. ono u kojem pojedinac uživa velike individualne slobode. (Nasuprot ovome, režim u kojem je društvo potpuno u zavisnosti od države naziva se totalitarizam.) Podsjetimo i na to da je građansko društvo u principu sekularno (laičko), odnosno ono u kojem je religija odvojena od države.

Pošto se ovdje govori o Bosni, pitanje koje se postavlja ne treba da glasi: Da li u toj zemlji važe zakoni građanskog društva i treba li obnoviti građanski mo-

ral?, nego: Koje društvo postoji u toj zemlji? Koji zakoni tu vladaju i šta je za građane te zemlje moral, tj. građanski moral? Odgovori na pitanje postavljeno u naslovu ovog teksta nalaze se prvenstveno u raspravi o svemu ovome.

Zato ću kratko reći sljedeće: deklarativno, bosansko društvo jeste demokratsko. Reći da je u toj demokratiji religija odvojena od države bilo bi pogrešno. Riječi "republika", "republičke institucije", "sekularizam/laicitet", izostaju iz svakodnevnog govora i sasvim iz govora političara. U praksi se radi o jednoj hibridnoj tvorevini gdje postoje ustanove koje su slične republičkim, ali gdje zakoni ne važe za sve podjednako (svjedokom sam da je sudija opštinskog suda – koja je bila žena – "oborila" presudu oglušivši se o odluku Ustavnog suda kao najviše zakonodavne ustanove na parnici vođenoj o tzv. vakufskim stanovima.). Izrazi "tranzicija" i "zemlja i društvo u tranziciji", pak, svakodnevno se čuju. Oni su objašnjenje/opravljanje i sinonim za sve "nepravilnosti" koje postoje, za svu aroganciju koju ispoljavaju partijski lideri, kao i za sav kaos koji vlada u zemlji i društvu. Iza ovih, slijede čarobne formule kojima se obraća takozvanim narodima: "konstitutivnost naroda", i "pravo naroda"; ovo posljednje predstavlja pravu dubiozu i podložno je dugačkoj raspravi.

Nećemo pogriješiti ako konstatujemo da je u Bosni na snazi prividna demokratija, koja se očituje gotovo isključivo u direktnom glasanju i biranju predstavnika vlasti. Kad je riječ o vlasti, ona, po svemu sudeći, nakon "demokratskih izbora", kojima maše kao trofejom, nema nikakve obaveze prema svojim građanima koji, opet, ne uživaju gotovo nikakva prava. U većini slučajeva ovi posljednji i nisu ništa drugo nego "podanici", to jest podanici nedefinisanog režima i njegove, vrlo određene, korumpirane vlasti. Drugim riječima, građani ovdje imaju status kakav su uživali stanovnici u zemljama prije pomenute *Američke deklaracije o nezavisnosti*, i francuske *Deklaracije o ljudskim pravima*. Uređenje u ovoj zemlji ostaje u suštini i dalje totalitarno, sa liberalnom – haotičnom ekonomijom.

Sve to govori da u Bosni nije na snazi građansko društvo, a iz svega slijedi zaključak: da bi se uspostavio neophodan građanski moral u jednom građanskom društvu, treba prvenstveno stvoriti građansko društvo, sa svim obostranim obavezama i dužnostima koje smo pomenuli. Ipak, i prije uspostavljanja stvarne pravne države i prije uspostavljanja građanskog društva, pa i republike, može se i mora govoriti o moralu, odnosno ponašanju građanina i njegovim obavezama. To, opet, znači da treba imati u vidu skup nepisanih pravila ponašanja jednog društva i poštovanje tih pravila. Ta pravila spadaju možda više u domen civiliziranosti nego građanstva. Ne radi se više samo o obavezama čovjeka prema državi/republici i njenim institucijama nego, prije svega, o obavezama građana prema građanima. Taj odnos se uproštenim rječnikom zove "lijep odgoj", odnosno samo "odgoj". A "pristojno ponašanje" koje iz tog odgoja proizlazi, i bez kojeg ne može funkcionisati ni jedno društvo, sticalo se u svim ranijim vremenima, prvo u krugu porodice, a potom u školama. Ovaj princip je danas narušen; djelimično je

već bio narušen u socijalizmu-komunizmu, kada su patriotske obaveze isticane iznad porodičnih, odnosno iznad individualnih; ljubav prema otadžbini bila je zakletva, a kôd ponašanja određen prvenstveno Partijom i njenom etikom, što je bilo drugo ime za strahopoštovanje. Autocenzura, odnosno strah od posljedica, igrali su ogromnu ulogu u tom društvu. Ipak, mada roditelji u mnogim familijama nisu više bili autoritet, građani su znali šta znači limit, znali su da "njihova sloboda prestaje tamo gdje počinje sloboda drugoga"; znali su da sloboda nije isto što i anarhija. Iako nisu stvarno znali šta znači poštivanje drugog, oni su znali da će, ukoliko vrijeđaju i psuju druge, biti kažnjeni. Nedavnu ulogu Partije u današnjem društvu preuzela je religija i njen moral. Hipokrizija u tome igra veliku ulogu, kao i arogancija, a može se govoriti i o religijskom egzibicionizmu, koji je sve više zamjena za stvarnu vjeru u Boga i religijsku privatnost. Sve u svemu, možemo s pravom reći da aktuelno bosansko društvo nije gotovo nimalo odmaklo od onog kakvo je bilo u Osmanskom Carstvu, gdje su mjesto individualnih građanskih sloboda i morala postojala "prava naroda", po kojima je raznim religijskim grupama bilo zagarantovano slobodno upražnjavanje vjere i upotreba vlastitog jezika i pisma. Taj sistem zvao se *millet* i, u suštini, između njega i današnjih "prava naroda" može se podvući znak jednakosti. Ipak, *millet* sistem je čak u neku ruku bio napredniji od današnjeg. U Osmanskom Carstvu građanski moral, odnosno pristojno ponašanje je izvjesno postojalo, i moralo se poštivati, iako se ne može govoriti o postojanju građanskog društva.

Građanski moral kao obaveza građana prema ustanovama, ali i građana prema građanima, postoji izvjesno i izvan građanskih država, s tom razlikom što su u građanskim državama u pitanju obaveze u kojima zakon/kazna ne igraju glavnu ulogu.

Umjesto zaključka, iznijeću nekoliko ličnih i žalosnih primjera koji bi mogli poslužiti umjesto odgovora ne samo na pitanje treba li uspostaviti građanski moral nego kako to i učiniti:

Ušla sam u radnju; čovjek me je snažno gurnuo s leđa. Rekla sam umjesto njega, vrlo glasno: "Pardon". Nije u prvi mah shvatio lekciju; izašao je bez riječi. Kad sam i ja napustila prodavnicu, čekao me je vani. Tada je sasuo na mene niz nezaboravnih i slikovitih posvki.

Otišla sam na pijacu da kupim cvijeće. "Nemojte mi davati ove suhe ruže", zamolila sam prodavačicu. "E nećeš sad dobiti nikakve!", proderala se i pobacala na sve strane sve ruže iz posude.

Uputila sam se prema pošti. Kad sam prišla vratima, čovjek koji je bio iza mene gurnuo me i ušao prije mene, pustivši da me teško krilo vrata udari. Negodovala sam. "Šta?!", viknuo je jedan sredovječni muškarac. "'Vi to mislite vaspitati ovaj grad?! Ne zavaravajte se! To vam sigurno neće poći za rukom!'"

Najčudnije u ovom bilo je za mene što mi se obratio sa *vi*.

Raspravljati o građanskom moralu u zemlji u kojoj, izvjesno, ima najviše saobraćajnih nesreća u Evropi, u kojoj je iz privatnog vatrenog oružja ove godine, kako vele statistike, ubijeno 10.000 ljudi, gdje maloljetnici na najperverziji način ubijaju starice i adolescente na javnim mjestima, gdje političari izađu pred demonstrante i najdrskije im poruče da im ne pada napamet da demisioniraju, gdje premijer tvrdi da je učinio uslugu "frustriranim novinama" prodajući skupo svoje dionice, to jest svoje bogatstvo do kojeg je došao bezočnom pljačkom države, odnosno društva, čini se bespredmetnim, bajka za malu djecu!

Nermin SARAJLIĆ:

Zahvaljujem. Da bih predstavio svog sljedećeg sagovornika, koji je inače naš izvrstan suradnik i prijatelj iz Breze, gospodina Esada Bajtala, dopustite da vam ispričam jednu malu anegdodu, a reći ću vam i zašto. Diogen, kojeg inače nama predaja nudi samo u tim anegdotskim varijantama, bio je jednom prilikom u staroj Grčkoj ugošćen od jednog aristokrate i ovaj mu je pokazivao svoju raskošnu vilu, tadašnju hacijendu, i sve je to bilo baš tako da jednostavno čovjek ostane bez daha. Diogen se izvjesno vrijeme osvrtao i razgledao i onda mu je prišao i pljunuo ga u lice. Ovaj, zaprepašten, pitao ga: zbog čega? Diogen mu reče: to je najprljavije mjesto koje sam ovdje mogao naći. A zašto sam ispričao tu anegdodu? Kolegu g. Esada Bajtala, vjerujem i prijatelj, Džemal Sokolović, nazvao je "bosanski Diogen" zato što je njegov diskurs, njegov fokus, potpuno nemilosrdan, nema nikakve mimikrije, nema kalkulacija, nema nikakve uvijenosti, i to je potvrdio u svojim knjigama koje bih preporučio: *Al tempo*, *Duplo golo* i *Manje od ništa*. Gospodin Esad Bajtal.

Esad BAJTAL:

Hvala. Možda je malo previše, ali izdržaću. Na ovo pitanje iz našeg naslova najbolje bi bilo odgovoriti sa dva druga pitanja.

Ideologizirana klero-etnizacija svijesti i pitanje građanskog morala

Toliko smo se navikli pretvarati pred drugima da se na kraju počinjemo pretvarati čak i sami pred sobom.

La Rochefoucauld

Posmatran u povijesno-aksiološkoj ravni pojam građanskog društva apsorbuje u sebi bar dva razvojna modela i, analogno tome, dva tipa morala: – moral *industrijske* i moral *postindustrijske* faze svog građanstvovanja. I dok prvi predstavlja agresivan sudar kapitala i rada, ovaj drugi, *postindustrijski* model građanskog društva, praćen je nizom kulturnih transformacija na fonu snaženja spektra novih, postmaterijalističkih vrijednosti. A to znači da sve veći broj građana pri-

mat materijalnog momenta pomjera u pravcu višeg kvaliteta života. Razni vidovi novoosvojenih građanskih sloboda, kao izraz i izbor ličnih opredjeljenja individue, postaju neupitno priznate društvene vrijednosti. A samo društvo strukturalno se kao niz slobodnih, interesno uvezanih udruga građana. Snagom svoje uvezanosti te udruge izrastaju u jakog partnera vlade i institucijâ države, koji, budno motreći na brojne tokove socijalnih i ekonomskih gibanja društvene zajednice, direktno utiče na kreiranje vladinih planova i odluka. Zahvaljujući tome, dotadašnji model apsolutne vlasti, i podaničkog morala, ustupa mjesto moralu oslobođenja, kao moralu građanske inicijative, i demokratske participacije građana u javnom životu društvene zajednice. Odnosno, anuliranjem ranije klasne podvojenosti, prestaju i nestaju razlozi interesno-političkog grupašenja, organiziranja i zbivanja građana na tako napetoj osnovi. Nadklasno, nadnacionalno i izvanstranački utemeljeni pokreti građana (okupljeni oko univerzalnih vrijednosti ljudskih i građanskih prava), opiru se idejno-interesnoj manipulaciji vlasti. Umjesto toga, pod budnim okom kritički probuđenog građanstva, vlast svakodnevno biva podvrgavana provjeri svog legitimiteta. Bez ikakvih političkih ambicija i motiva, rukovođene samo poboljšanjem uslova rada i kvaliteta društvenog života, brojne građanske udruge okupljaju se oko univerzalno-civilizacijskih vrijednosti koje vode građanskoj emancipaciji i moralnom usponu individue, odnosno, transformaciji i uspravljanju individue od pukog podanika do – građanski osviješćenog pojedinca. To, pored ostalog, vodi pravičnijoj preraspodjeli budžetskih resursa i uspostavljanju humanije, socijalne države. A njenom pojavom, pojavom “socijalne države”, maligno razdiruća dihotomija *država – društvo* “gubi svoje uporište”. Preciznije, građanskom emancipacijom širi se društveni prostor legitimnog djelovanja građana koji će stručna literatura nazvati “samoorganizacijom društva”. I to je ono što moderno građansko društvo ima, a mi još uvijek nemamo. A imamo moralno pravo da imamo.

I upravo tu počinje komparativni dio naše priče.

Pošto istinski građanske samoorganizacije ovdje još nema, o njoj, u svojoj podaničkoj poniženosti i obespravljenosti, koja zadire u samu srž našeg *ljudskog dostojanstva*, možemo samo da sanjamo.¹ A bez ljudskog dostojanstva nema ni gra-

¹ Nažalost, i nevladin sektor (NGO) u Bosni i Hercegovini, kao i sve ostalo, vidno je tranširan strogo po entitetskim, odnosno po klero- i etno linijama, tako da nije moguće osigurati ni provesti sinergičnu akciju teleološki združenog građanstava, koje, odsustvom te mogućnosti, plaća visoku političku i životnu cijenu svoje besmislene razjedinjenosti. Umjesto građanskog društva na sceni su tri klero-etničke skupine koje reagiraju tačno onako kako im masmedijskim porukama diktiraju njihove autistične etno-politike. Uz evidentnu činjenicu da je jedan broj snalažljivih pojedinaca baš u nevladinom sektoru našao svoje uhljebljenje, postaje samorazumljivo da motiv njihovog djelovanja i nije građanski, nego lagodno-pragmatički motiviran. U takvoj situaciji okrupnjavanje NGO sektora, i njegovo koordinirano djelovanje na liniji zajedničkog (javnog) dobra, je doslovno neizvodljivo, odnosno, egzistira samo retorički, te je samim tim finalistički uglavnom obesnaženo i obezglavljeno.

đana ni građanskog morala. Ima samo isprazno-verbalnog moraliziranja bez praktičnog pokrića. Ovdje svi morališu, a ništa praktično ne poduzimaju: ni reisi ni kardinali; ni mitropoliti ni akademska zajednica; ni vlast ni opozicija... Niko ništa. Svako, uprkos lijepoj javnoj priči, praktično slijedi samo svoj uski lični interes i "gleda svog posla". Upravo te hipokrizijsko-patetične moralke bez pokrića, denunciraju nas kao *građanski uspavano* i *moralno još neosvijesteno* društvo. Sama potreba nemoralnih pojedinaca i grupa za kontinuiranim, moralno neutemeljenim dociranjem, dobar je znak i svojevršno priznanje da istinskog morala nema ni na pomolu. Ili, još bolje, njihova "hipokrizija je ustupak koji prestup plaća vrlini" (La Rochefoucauld).

Šta je konkretna posljedica te moralno-kognitivne disonance?

Molitvu jednu jedinu znam

U ovom svijetu

Beskrušnom

Molitvu jedinu jednu imam

Molitvu o kruhu

Inosušnom

Mak Dizdar, Kameni spavač

Kontinuirano javno moraliziranje, uz odsustvo praktičnog morala kao zbiljske solidarnosti sa socijalno ugroženima (moral na djelu), logično porađa fenomen jeftinog funkcionalnog uklapanja u javni pseudomoralni i, uz to, ideologizirani dnevno-politički diskurs. Otuzan primjer tog udvoričko-funkcionalnog uklapanja mogli smo vidjeti tokom cijelog mjeseca Ramazana. Dvije sarajevske televizije (TV SA i TV Hayat), u okviru svog "ramazanskog programa", iz noći u noć organizirale su bogate grupne večere (*iftare*) za očigledno pažljivo *probrane* goste. A to znači sljedeće: umjesto gladnih i egzistencijalno poniženih etno-podanika (kokuza), koji ih uredno plaćaju i gledaju (i kojima bi svaki dobar iftarski zalogaj dobro došao), u goste su pozivani *podobni* pojedinci sa estrade, filma, teatra, sporta, medija, te akademske i Islamske vjerske zajednice. Sve (što je bilo vidljivo već na prvi pogled), dobrostojeći i siti ljudi – našminkani, ispeglani i malograđanski uštogljeni. Oni (svako veče druga grupa), zajedno sa beskrajno patetično-servilnim voditeljicama, i vjerski očito neupućenim voditeljima, prate spremanje bogate iftarske trpeze. Zahvaljujući kameri u super modernoj studijskoj kuhinji sve to prate i TV gledaoci. Uz potanka kulinarska objašnjenja afirmiranih i specijalno angažiranih kuhara, gosti, krajnje licemjerno i sa nevidenom egolatrijom (koja nema ničeg zajedničkog sa doktrinom obavezujuće islamske skromnosti), cijelo vrijeme nadmeno (u stilu: ko će bolje), časkaju o svojim nekadašnjim porodičnim ramazanima i zijafetskim soframa.

Idejno tempirana poruka TV gledalištu bila je nedvosmisleno jasna: mi smo, oduvijek i baš ovako, uredno i gastronomski raskošno postili svoje porodične ramazane. Samo po sebi, to još i može da se razumije na tragu ljudske potrebe samouljepšavanja, tj. svojevrsnog psihoanalitičkog retuširanja nezrele individue poznatog kao "slika o sebi". Međutim, i za divno čudo, gledalac ostaje logički osupnut: dojučerašnja klero-ideološki napadno forsirana priča o tobožnjoj zabrani slobode vjeroispovijesti, sada, odjednom (u vrijeme ramazanskih blagdana koji obavezuju da se govori istina i samo istina), biva naprasno zaboravljena. *O tempora, o mores.* O pokvarenog li svijeta, rekao bi *Ciceron* da je kojim slučajem gledao moralno upitne TV iftare. Naravno, sve što je ostalo ubogom TV gledalištu, tačnije, gladnoj muslimanskoj sirotinji (koje nije baš tako malo, niti je u svojoj gladi usamljena u Ovoj Zemlji), bilo je da, čudom se čudeći onome što čuje, samo *sanja* o onome što vidi na svojim TV ekranima. Ni na drugim klero-stranama vjerovatno nije mnogo drugačije, uključujući i političku etno-ravan, kako se to uvjerljivo da vidjeti iz narednog (ne)moralno poraznog primjera nepotrebne rasipnosti.

Naime, nešto slično dogodilo se i prilikom pompeznog gala ručka na dan otvaranja nove zgrade Vlade RS, koji je građane Bosne i Hercegovine koštao nezamislivih 320 hiljada KM. Istina, ostaci ića i pića (ceremonijalnog gala ručka), nakon odlaska specijalnih zvanica, velikodušno su prepušteni jadnim i gladnim građanima okupljenim na gradskom trgu ispred Vladinog zdanja u Banjaluci. Ništa novo. Ravno prije sto godina, 1910, tako ponižavajuću obespravljenost puka, na čijem tegobnom radu niče sav taj snobovski sjaj osiljenih nosilaca javnog života, mostarski pjesnik *Aleksa Šantić* opisaoće kao moralni sram i grdobu:

*Svu muku tvoju, napor crna roba
Poješće silni pri gozbi i piru...
A tebi samo, k'o psu u sindžiru,
Baciće mrve... O, sram i grdoba!...*
*I niko neće čuti jad i vapaj
Niti će ganut bol pjanu gospodu...
Seljače, goljo, ti si prah na podu,
Tegli i vuci, i u jarmu skapaj!*

Zanimljivo, nezaobilazni etno-politički slogan o tzv. vitalnom nacionalnom interesu, ovdje se volšebno gubi nestajući u gustoj magli egoističke pohlepe lice-mjernog bh. etno-mesijanstva.

U istinski razvijenom građanskom društvu takva hipokrizija ne bi mogla proći nezapaženo, tj. ne bez neke vrste javne opomene. Međutim, ovdje se to ne događa. Moralna zakržljalost bh. društva rezultira izostankom racionalne građanske pobune koja bi morala da od-reaguje na ovu i svaku drugu formu njoj sličnog javnog ublehaštva. Umjesto toga, ovdje je sve u službi funkcionalnog šminjanja i dnevnopolitikantskog etno-patriotiziranja i najnemoralnijih zbivanja. Dojuče-

rašnji idejni kolektivizam zamijenjen je danas sljepilom masovne etno-klerikalne odanosti u kojoj, ponovo, nema mjesta za individuu, odnosno za građane sa njihovim ljudskim željama, htijenjima i pravom na elementarno ljudsko pravo koje se zove – ljudski dostojanstven život. Tri, moralno smušene, i klero-ideologizirane bh. *etnije*, u svojoj malograđanskoj fazi još nisu evoluirale u *društvo*. Njihov idejni etno-nacionalizam metastazirao je u dnevno-politički diskurs koji kontinuirano producira nekritičko pristajanje podanika uz svoju etno-vlast i, svoje, ratnim nasiljem mono-etnizirane, teritorije. Nema građanskog jedinstva ni uzajamne *ljudske solidarnosti* zasnovane na organskim elementima “odozdo”; tj. najšire solidarnosti putem egzistencijalno-interesnog povezivanja individua unutar građanskog vrijednosnog okvira. Umjesto toga, na sceni je neljudsko, dnevno-politikantsko jedinstvo, postignuto prozirno-jeftinom masmedijskom halabukom “odozdo” u vješto koordiniranom sazvučju sa klero- i etno-manipulacijom “odozgo”. Otuda porazna *beščutnost* i odsustvo svakog osjećaja za velike građanske ideale *jednakosti, bratstva, slobode* i elementarne ljudske solidarnosti.

Ali, zar svaka Vjera ne propagira baš to isto?

Pa, zašto onda, ovdašnje religije ne slijede zov izvorne Vjere, umjesto prevrtljivih politika, kao što to uporno čine?

To su pitanja koja se sama nameću, asocijativno porađajući daljnji tok razmišljanja izazvan prizemnošću politikantskog uma, koji se uvukao duboko u redove onih koji bi prvi trebalo da mu se, u ime Boga, Čovjeka i Morala, zajednički (složno) odupru i principijelno-otvoreno suprotstave.

Umjesto toga, svjedočimo nečem sasvim drugom, toliko ustaljenom i svakodnevnom, da je, uprkos svojoj moralnoj iščašenosti, svojom učestanošću obezbijedilo sebi oreol normalnog. Naime, u ime ideološki nedodirljive “našosti”, legalizirana je uzajamna premetačina i etno-otimačina po bestidno obnarodovanom principu – *šta je ko jamio, jamio...* Tako krajnji nemoral i kriminal, zahvaljujući svojoj *uobičajenosti* (lat. *mos, moris* = običaj), prerasta u moralno neupitan biheviornalni standard naše svakodnevnice. Odnosno, pod krinkom *društvene tranzicije*, ozakonjena je praksa otimačine i masovne pljačke društvenih dobara unutar triju etno-rezervata. Njoj je, da bi se odvijala mirno (kako već 20-ak godina ide), prethodilo smišljeno etno-klerikalno (samo)discipliniranje (idiotiziranje) obespravljenih podanika. Svaka individualna pobuna, kao legitimno pravo na kritičko nezadovoljstvo moralno odvažnog pojedinca, logikom novokomponirane etno-aksiologije, biva javno etiketirana i slamana degradirajućom frazom tzv. “nacionalne izdaje”. Strahujući, ne samo od etiketa te vrste, nego i od vrlo konkretene represije (ubojstva, premlaćivanja, prijetnje sigurnosti porodice i djece moralnog pobunjenika). Istovremeno, masmedijsko proskribiranje pobunjenih služi kritičkom anestetiziranju gomile i njenom anemičnom umrtvljivanju (smirivanju), i rezigniranom povlačenju prestrašenih ljudi u mišje rupe šutnje.

Dakle, umjesto građanskog na sceni je etno-totalitarno društvo lažnih sloboda gdje se svaka pobuna skupo plaća, i gdje prijetnje, ucjene, gubitak posla..., predstavljaju dobro poznatu monetu sofisticirane tiranije etno-elita i njihovih kriminogenih egzekutora. Zapalo u procjep između *anarhije* i *pseudodemokratije*, BH društvo demonstrira simptomatično odsustvo moralne svijesti, koju logički prate porast anomije, manjak empatije (saosjećanja), te neviđena navala nasilja, s jedne, i masovnog konformizma, s druge strane. Takvo stanje potpuno odgovara slici nemoralna građanskog društva njegove *industrijske faze* i surove eksploatacije u doba prvobitne akumulacija kapitala. Baš kao i tada, na djelu je isti nesklad *ciljeva* i *sredstava* njihova postizanja. Dakle, na način potpuno jednak tadašnjem, i danas svi žele samo korist i bezrezervno slijede samo svoje lične interese.

Kako?

Tako što i današnji moćnici i prevaranti, svoje lične ciljeve postižu *nedozvoljenim*, a moralni ljudi *pokušavaju* ostvariti *dozvoljenim* sredstvima. Kako je ovo drugo gotovo nemoguće, u društvu haraju konformizam, poltronstvo, mito, korupcija, masovne prevare i nasilništvo. Odnosno, i s druge strane gledano, zavlada la je apatija i potpuna pasivizacija legalista kao jedino preostali ljudski gest; moralni gest odustajanja od učešća u lažiranoj društvenoj utakmici, bez obzira da li se radi o biznisu, sportu, umjetnosti ili nauci. U takvoj *moralnoj pomrčini*, i najbolja znanja i najviše sposobnosti pojedinca postaju besmisleni i faktički neupotreblijivi. Umjesto njih na sceni su nepotizam, etno-podobnost (boljševici su je zvali "moralna podobnost") i tzv. *snalažljivost*. Jer, osim otvorenog nasilja i kriminala (poput pljačkanja pošta, banaka, javnih ustanova, benzinskih pumpi, kuća i stanova...), kao posljedica svjesno izabranog moralnog sljepila (*moral insanity*), još samo nepotizam, etno-podobnost i tzv. "*snalažljivost*" (odnosno sofisticirane forme prevare), vode sigurnom uspjehu etno-skorojevića i mentalnih marginalaca.

Izraz "snašao se", predstavlja svojevrsni slengovski eufemizam koji, tom nemoralnom kozmetičkom retorikom, opravdava činjenicu da se neko dočepao nečega što mu nikakvom logikom stvari (ni morala), ne pripada. "Snači se", znači uraditi nešto mimo ili protiv zakona i za to nikada, nikome i nigdje ne odgovarati. To je uobičajeni put brzog uspjeha snažno ideologiziranih i neuređenih društava. Međutim, u pravnoj i moralnoj državi niko nema potrebe da se "snalazi", jer svi imaju (ili bi trebalo da imaju) jednaku šansu da svoje znanje, sposobnosti i radne navike stave u službu vlastite egzistencije, i da svoj životni uspjeh grade sporim hodom u okvirima morala, tj. *ćudoređa*, kako glasi jedan od prevoda latinske riječi *mos, -ris*, ili grčke *ethos* na naš jezik.

Naime, na terenu domaće etimologije pojam *ćudoređe* dolazi od kovanice *ćud* + *red* (ćud kao *narav*, a ne *ćudo* neviđeno, odnosno, kako to ovdje biva, vrsta moralnog ili nekog drugog nereda). A da se *ćud* ne bi pretvorila uneuhvatljivu *ćudljivost* treba je uredno kontrolirati, odnosno "stalno stavljati u red" (don Ž. Bezić), odgojem, obrazovanjem i vlastitim primjerima svih: i *roditelja*, i *vjeroučitelja* i poli-

tičara. (Za sada to rade samo roditelji, ali i oni u jednoj reducirajućoj etno-varijanti jednosmjernog etno-morala). Međutim, bez "stalnog stavljanja u red", bez njenog svakodnevnog kultiviranja, *ćud* naprosto podivlja, otme se, i svakoj *čestitosti* (od strsl. *čast* i *čest*) se naglo gubi trag. Odnosno, umjesto da praktično reguliraju ljudska djela (otuda *dilo-ređe*, *dilo-rednost*, kao još jedan od naziva za *etiku*), čast i dostojanstvo, bivaju naprasno prognani u sferu čiste teorije i lijepe javne priče kao oblika ustaljene moralne mimikrije nemoralnog društva, u kojem njegovi izabrani nosioci i predstavnici (vijećnici, parlamentarci) jedno misle, drugo javno pričaju, a nešto sasvim treće rade.

I baš u tome je *praktični* razlog upornog javnog moraliziranja političkih zvaničnika, vjerskih vođa i etničke pseudo-inteligencije. Ciničnog moraliziranja u kome *siti* govore *gladnima* o svom moralu i poštenju. Oni to, naizgled i samo *prividno* jesu. Upravo tom *prividu* namijenjeno je ono *Engelsovo* moralno raskrinkavajuće pitanje, upućeno kreatorima i nosiocima građanskog društva njegovog vremena:

Gdje ste to bili moralni, a da niste bili zainteresirani, a da potajno niste gajili nemoralne, egoističke motive.

Ovdje se upravo o tome radi: hipokrizija, egoizam, goli interes i pseudomoral industrijske faze građanskog društva haraju danas bosanskohercegovačkim društvom.

Šta da se radi?

Ne znam.

Niti imam odgovor na to ključno pitanje naše egzistencije.

S bespomoćnim pogledom uprtim u nebo, mogu samo da prizivam Svevišnjeg na način kako to čini onaj aforizam rezigniranog Jove Nikolića:

Pomozi Bože, ako te ima.

Ako te nema, reci, da se ne nadamo.

Nermin SARAJLIĆ:

Evo, upravo ste se uvjerali da ja u najavi uopće nisam pretjerivao. Da bi ovaj razgovor, naravno i kad je ovako gorka i bolna tema u pitanju, dobio i nekakvu rodnu perspektivu i rodnu dimenziju, sljedeća sagovornica je Venita Popović, urednica *Zeničkih sveski*, koja nam se protekle sedmice vratila iz Zagreba, pozvala su je sa *Ženskih studija* da učestvuje na skupu povodom stotinu godina rođenja Simone de Beauvoire. Ako se ne varam, njen fokus na tamošnjem izlaganju je bio oslonjen na jednu De Beauvoireinu knjižicu koja se zove *Zaborav dvosmisleno*. Pošto je sve ovo što se tiče morala, kad je žena u pitanju, vjerovatno kvadrirano, ne trebamo se praviti nimalo naivni, pa zbog toga prepuštam riječ Veniti Popović.

Venita POPOVIĆ:

Dobro, ja sam dobila težak zadatak da nakon Esadovog izlaganja zadržim vašu pažnju. Neće biti baš onako kao što je Nermin najavio. Dva su razloga zašto ja hoću da nas podsjetim na govor o moralu, koji nam je u toj svojoj već pomenu-toj knjizi o dvosmislenosti morala dala Simone de Beauvoire. Prvi razlog je ova stogodišnjica od njenog rođenja, koja protiče relativno tiho, odnosno obilježava se samo skromno i samo u feminističkim krugovima, a mislim da je ta filozofkinja sasvim nepravedno ostala u sjeni svog intelektualnog i životnog saputnika Jean-Paul Sartrea. Drugi razlog je što razmatranja Beauvoire i te kako živo korespondiraju sa današnjim političkim trenutkom i u Bosni i Hercegovini, iako je ona to svoje djelo pisala prije skoro šezdeset godina.

Čuvari 'zaključanog neba'

Dva su razloga zašto nas želim podsjetiti na govor o moralu onako kako ga je u svom djelu *Za moral dvosmislenosti* dala Simone de Beauvoire. Ove se godine (skromno i uglavnom u feminističkim krugovima) obilježava stogodišnjica rođenja filozofkinje koja je, potpuno nepravedno, ostala u sjeni svog intelektualnog i životnog saputnika J.P.Sartrea, pa je ovo jedan pokušaj da je uvedemo u 'mainstream' priču. Drugi je u tome što razmatranja Beauvoire i te kako živo korespondiraju s današnjim političkim i socijalnim trenutkom Bosne i Hercegovine.

Svakom subjektu, svakom dakle čovjeku, prema egzistencijalistima, kamo pripada i Beauvoire, prirodna je sloboda – svako se rađa sa, nazovimo je tako, ontološkom slobodom. Za razliku od Sartrea koji je, po njenim riječima, naročito nastojao na promašenoj strani ljudske pustolovine i tek na posljednjim stranicama *Bića i ništavila* otvara perspektivu morala, po Beauvoire novi kvalitet slobode se rađa u trenutku kad preuzmemo punu odgovornost za svoju ontološku slobodu i tek to je sloboda koja nas čini moralnim osobama. Čovjek, da bi bio moralno biće, tu datu slobodu prihvata na dva načina: stvaralačkom aktivnošću – ne postojimo bez djelovanja; a također prihvata je i negativnom aktivnošću koja odbija ugnjetavanje za sebe i za druge. U izgrađivanju, kao i u odbijanju, treba ponovno osvojiti slobodu, pobijedivši slučajni fakticitet egzistencije...

Simone razlikuje nekoliko tipova ljudi koji nisu u tome uspjeli: podčovjeka, ozbiljnog čovjeka, pustolova, nihilistu, strastvenog čovjeka – svi oni na neki način bježe od vlastite slobode, utapaju ju je ili u sadržaj dobijen od društva, ili se gube u objektu da bi poništili svoj subjektivitet, nesposobni da se "bace u svijet i ot-kriju biće".

Svaki od ovih tipova prepoznamo u vlastitom mikro i makro okruženju, no čini mi se da su prva dva najzastupljenija, pa ću se ukratko osvrnuti na njih:

Činovi podčovjeka *nisu nikada pozitivni izbori, nego samo bjekstva*, on traži utočište u gotovim vrijednostima ozbiljnog svijeta, zaklanja se iza etikete. On je sli-

jepa, nekontrolirana sila koju bilo ko može pridobiti, iz njihovih redova se regrutuje radna snaga linča, pogroma i svakog fanatizma. Prepoznamo u ovom opisu razbojnika zbog kojih je protekle sedmice zatvoren sarajevski Queer Festival – nije im bilo dovoljno ispisivati po zidovima ‘smrt pederima’, nego su krenuli i da se fizički obračunaju s ljudima koji im ama baš ništa našao nisu učinili.

A sad da vidimo kako bi Simone okarakterizirala, na primjer, našu glasačku mašinu – sve sami ozbiljni ljudi. Ozbiljan čovjek, prema Beauvoir, najrasprostranjeniji je od svih neautentičnih stavova. On utapa svoju slobodu u sadržaj dobijen od društva i gubi se u objektu da bi poništio svoj subjektivitet, poništava sam sebe u korist Stvari. Pritom sama priroda tog objekta, kojeg voli više od samoga sebe, nije toliko važna koliko mogućnost izgubiti se u njemu – tako da ne čudi što su jučerašnji gorljivi komunisti danas isto tako revni desničari. Ozbiljan čovjek je opasan; on lako postaje tiranin – ne priznajući vlastitu slobodu, ne priznaje ni vrijednost slobode drugih. Žrtvujući druge Stvari, bilo kakvom neljudskom idolu – Nacija, Domovina, Revolucija – uvjerava sebe da to što žrtvuje nije ništa. *Uz pjesme pjevane u horu... u zajedničkim borbama, svi drugi izgledaju kao isti, niko nikad ne umire.* Jasno nam je onda kako je moguće da se pred Haškim tribunalom i najgori zločinci mrtvo-hladno izjašnjavaju sa “nisam kriv”. *Nebo ozbiljnog čovjeka je zaključano, objekat u koji se on utapa, zaklanja mu vidik (ili, neko je to jednom drugačije kazao, čovjeku s čekićem u rukama svi problemi izgledaju kao ekseri).*

Ono što je važno naglasiti za Simone de Beauvoire jeste da je uvjet za slobodu postojanje drugih i njihove slobode. Ja mogu biti slobodna samo ako drugi slobodni subjekt prepoznaje i prihvata moju slobodu. Znači, da bih ostvarila moju moralnu slobodu, stalo mi je da postoji slobodan drugi i nemoguće je da podržim bilo kakvu vrstu opresije i tiranije.

Dozvolite mi kratku digresiju: jednu od najotvorenijih artikulacija estetskog iskustva i njegove recepcije pružila je Nadežda Čaćinović u eseju *Govore li umjetnička djela?* njene *Parvulla Aesthetice*: “Nemogućnost jednoznačnog utvrđivanja govora umjetničkih djela ne onemogućuje njihovu interpretaciju, dapače, nameće nama da govorimo o njima kako bismo mogli govoriti o sebi.” U tom svjetlu prevodivosti teoretskog-filozofskog diskursa u umjetnički i obrnuto, referirat ću se ovdje na jedno romaneskno djelo Simone de Beauvoire.

Naime, na samom koncu svoje novele *Slomljena žena* Beauvoir piše: “Vrata će se lagano otvoriti i ugledaću šta je iza njih. Budućnost... Stojim na pragu. Nema ničeg osim ovih vrata i onoga što iza njih vreba. Plašim se.”

Vrata kojih se boje, pred kojima stoje, guraju se, oklijevaju, Bosanci i Hercegovci, kao da asociraju na ona iz priče o tamnom vilajetu: ko uđe, kajaće se, ko ne uđe, opet će se kajati. Posve egzistencijalistički. Ako nam je svakako kajati se, onda barem da primimo za tu kvaku s potpunom moralnom odgovornošću za sebe i za druge.

Nermin SARAJLIĆ:

Našeg sljedećeg sagovornika, gospodina Nedžada Fejzića, ne treba posebno predstavljati, pošto u njegov rakurs, uglavnom, ulaze estetička djela i to su mu estetske preokupacije. Sigurno se niko neće usuditi da kaže da se sa književnim i umjetničkim djelima, najšire pojmljeno, ne može dovesti u vezu etika, antropologija, bilo koja disciplina, socijalna psihologija, politika, sve ono što može, zapravo, biti predmet umjetničkih djela. Volio bih da čujemo njegov doživljaj, njegovo viđenje o ovome da li treba sa građanskim društvom obnoviti i građanski moral.

Nedžad FEJZIĆ:

Meni je sad relativno i lako govoriti, zato što sam dobio jedan sjajan referencijalni okvir za ono što mislim progovoriti o onome što živimo, o onome u čemu jesmo. Zapravo, iz ovog što smo do sada čuli možemo najjednostavnije, najsajetije zaključiti da mi, zapravo, nemamo ontologije, dakle nemamo građanskog društva, pa onda je vrlo teško, naravno, govoriti o tome imamo li i građanski moral. Da bismo nešto obnovili moramo prije svega imati ontologiju, što je bazično. Očigledno mi nismo u toj situaciji. Mi, zapravo, živimo, kao što je to sjajno primijetila gospođa Šamić u svom saopštenju u predmodernom društvu, živimo apsolutno predmodernog nesubjekta, koji je, opet, osnovna pretpostavka za normalno funkcioniranje građanskog društva. Mi bismo, ako mi se dozvoli nekog postmodernog cinizma, mogli zapravo reći da mi jesmo jedno savršeno postmoderno društvo, u kojem se na jedan nevjerovatan groteskan način odigrava postmoderni *status quo*, koji odustaje od bilo kakvog odbijanja političke promjene. Dakle, neoliberalizam je savršena politička i pravna dimenzija društva, dakle jedna, usuđujem se reći, dovršena utopija, dakle kraj historije, da kažem onaj već dobro poznati izraz ili poznatu sintagmu. S druge strane, odustaje se od bilo kakvog etičkog mijenjanja postojećeg i zagovara se neka vrsta estetskog življenja u najrazličitijim oblicima tog poimanja, kao što se, naravno, odustaje od bilo kakve ekonomske promjene društva. Dakle, neoliberalni kapitalizam je savršen.

Naravno, šalu na stranu, ironiju na stranu, mi nismo ni preživjeli, ni doživjeli ono što je moderna, mi smo iživjeli ono što je fundament moderne, dakle mi nismo, kao što smo malo prije čuli, ni elementarne pretpostavke onog što je dala francuska građanska revolucija ni u primisli, ni osmislili, a kamoli i realno isprakticirali – to su prije svega sloboda, jednakost, a da ne govorimo o onome što je, nažalost, ta postmoderna opuštenost u kojoj *everything goes* funkcionira kao temeljno načelo, u kojem onda istina i dobro, kao nekakve esencijalističke forme, odnosno identiteti, uopšte funkcioniraju, dakle ona supstancijalnost građanskog društva koja je data u uvodu.

No, hajdemo da pokušamo biti, kao što sam nagovijestio, malo praktičniji, malo konkretniji i, zapravo, eksplicitniji, zašto ne reći i kritičniji. Dakle, u ovom

slučaju ja bih rekao da jednostavno ne može ni doći do obnove građanskog morala, zato što nemamo građansko društvo, s tim se apsolutno slažem. No, ja bih ovdje, zapravo, radikalizirao stvar i rekao da je to samo pozivanje na obnovu moralne svijesti, dakle pozivanje na moralno okupljanje, zapravo jedna elementarna zamjena. Evo, ja bih to onda i potkrijepio jednim friškim stavom, koji se desio nedavno na bajramskoj hudbi u Sarajevu. Naime, reis Cerić je, između ostalog, a naravno ja bih rekao gotovo samorazumljivo za većinu normalnih ljudi, izrekao i jednu vrlo kritički intoniranu besjedu, koja poziva upravo na moralno okupljanje, naravno prije svega islamskih vjernika, što je sasvim razumljivo. Ali, ja bih rekao, ako to proširimo, to podrazumijeva i cjelinu bosanskohercegovačkog društva, dakle on, da pojednostavim, ovako zaključuje, logicira: da nam moral jeste, zapravo, jedini spas u ovom što zovemo entropija, što zovemo potpuno odsustvo normalnog funkcioniranja društva. Između ostalog, reis otprilike kaže: ako budem vidio sa ovim svjetlom, koje je naveo ovim redom, bogaćenje bez truda i rada, uživanje bez svijesti i savjesti, obrazovanje bez odgoja, poslovanje bez etike i morala, politika bez principa i vjera bez odricanja, e, ovdje se, zapravo, događa ono što smo maloprije takođe čuli, dakle na djelu je klasično političko moraliziranje. Dakle, ovdje se zapravo ne pozivamo na moralnu obnovu, nego se koristi prilika da se politički moralizira. Ja ću podsjetiti. Imanuel Kant, koji je zapravo neka vrsta stuba nosača onog što zovemo građanskim društvom, je vrlo radikalno i vrlo jasno postavio jasnu razliku između morala, odnosno etike i politike, odnosno prava. To su elementarne pretpostavke za funkcioniranje savremenog građanskog društva. U ovom slučaju, pak, riječ je, očigledno, o tome da bi Kant ipak, možda, i dozvolio moralnog političara, ali nipošto političara moralistu, to je za njega nespojivo. Dakle, politiku i moral, odnosno, šire gledano, politiku i pravo i moral Kant na neki način dozvoljava posredstvom javnog mnijenja, kojeg mi, nažalost, nemamo, to jest posredstvom slobodnih, samoosviješćenih individua, koje preko javnog mnijenja, kritikujući politiku, zapravo pokazuju i svoj moralni stav. To je ključna temeljna pozicija savremene građanske etike, dakle onoga što je fundament i tog građanskog društva. No, u ovom slučaju imamo jedan klasični salto mortale u logiciranju i zapravo pokušaj da se posljedicom opravda uzrok, odnosno da uzrok jednostavno bude sakriven i gurnut pod tepih. Ovdje vrlo jasno, eksplicitno, nemamo tu nikakvih dilema, valja reći da savremeno građansko društvo, da uzmemo kamen međaš da to bude ta simbolička građanska revolucija u Francuskoj, upravo počiva na vladavini prava. Nama u ovom trenutku u Bosni i Hercegovini ne treba više morala, nego nam treba više prava, jer da nam je bilo dovoljno prava ne bi se ni desilo ono zbog čega se reis zgražava. Jednostavno, došli smo u situaciju jedne, kao što ja volim često reći, ideopatogene zone sumraka, u kojoj društvo jednostavno entropijski ide ka svom nezaustavljivom krah, potpunom rascjepu sistema društvene strukture...

U tom slučaju nije se nipošto teško pozivati i na klasike savremene liberalističke teorije, recimo Johna Rawlsa i njegovo čuveno djelo iz 1971. godine o teoriji pravednosti, u kome ovaj američki klasik insistira na onom što smo maloprije formulirali da pravo, pa onda i pravednost, mogu biti ostvareni samo unutar jednog čvrstog konzistentnog društvenog koda, a to je, prije svega, pravo. Istina, i ovaj američki teoretičar pokušava govoriti o nužnosti i nekih etičkih principa i građanskih vrlina, a upravo malopredašnje saopštenje gospođe Šamić na to me je odmah i podsjetilo. Zamislite o kojim to vrlinama Rouls govori – o vrlinama ljubavnosti, tolerancije, prije svega, dakle, neke vrste solidarnosti. Bez tih vrlina on je ipak svjestan, naravno, da sam pravni okvir ne bi mogao funkcionirati do kraja i da proizvede taj ideal pravednosti, koji bi u principu trebao biti onaj siguran garant da se sloboda pojedinca može ostvariti na puni pravi način.

No, da pokušam svesti ovo što sam rekao. U principu, riječ je o nečemu vrlo jednostavnom, dakle, nama u ovom trenutku ne treba više morala, nego nam treba više prava, a to je onaj ključni element bez kojeg savremeno, pa naravno i građansko i postgrađansko i postmoderno društvo ne može funkcionirati. Ovdje, u ovom slučaju, imali smo klasičan primjer nečeg što se zove politički moralizam, a politički moralizam je, zapravo, neka vrsta oksimoronskog čudovišta, kroz koje progovara predmodernitet, kroz kojeg progovara nešto što je apsolutno nespojivo sa politologijom savremenog građanskog društva. Hvala

Nermin SARAJLIĆ:

I prije nego što vi budete mogli postavljati pitanja naš, ali nipošto posljednji, izlagač je gospodin Ugo Vlasisavljević. Njega također ne treba posebno predstavljati. Jedno njegovo djelo nosi naziv *Etnopolitika i građanstvo* i to dovoljno govori koliko on, zapravo, suvereno vlada ovom tematikom.

Samo bih želio, prije nego što mu dam riječ, da kažem da je na našoj intelektualnoj sceni gospodin Ugo Vlasisavljević doista, na jedan diskretan način, izveo filozofiju, ja bih rekao, iz kabineta. Evo, imaćemo priliku da ga ponovo čujemo.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Hvala na ovako lijepim riječima i na načinu da se ovdje osjećam kao kod kuće. Evo, već sam ne znam koji put u Zenici i svaki put se radujem tome. Ovdje mi se čini atmosfera izuzetna, bar zato što sam, ako mogu reći koristeći ovaj trenutak, uistinu uživao slušajući svoje prethodnike, tako da ću reći par riječi koje će ličiti više na neke bilješke, male osvrtne, nadopune na marginama ovoga što je rečeno. Čini mi se da je rečeno nekoliko značajnih stvari i ja ću, evo, to da podcrtam.

Sama tema je nastala otprilike na sljedeći način, ako je gledam iz onoga ugla svoje vlastite motivacije ili zainteresiranosti za ovu temu. Mislim da je ona u jed-

nom praktičnom smislu veoma važna. Dakle, pitanje građanskog morala smatram izuzetno praktičnim pitanjem. U drugom planu smatram to pitanje praktičnim, ne naprosto za pojedinca, kako da organizira svoj život, kako da ostvari neke svoje svrhe, nego ga smatram praktičnim u smislu zajednice ili društva. Prije ću reći društva nego zajednice, dakle smatram ga političkim pitanjem, smatram da je izuzetno važno postaviti pitanje o građanskom moralu u interesu cijele zajednice. Sad bih ja želio da to na neki način obrazložim. Može se smatrati da ću naprosto samo da pojasnim ono što se na kraju Šamićkinog izlaganja pojavilo kao tipične geste iz svakodnevnice, geste neciviliziranosti. Mislim da je to poenta cijelog izlaganja, cijelog našeg okupljanja oko ove teme i, evo, ja ću nastojati da to obrazložim. A, s druge strane, potpuno se slažem sa Nedžadom Fejzićem kad kaže pravo, pravo ispred morala, to je osnovno političko pitanje i politika ne smije da se bavi moralom.

E, sad kratki osvrt na neki kontekst, na kontekst oko građanskog morala, koji pokazuje da se, u stvari, o moralu govori sa političkih govornica (u ovom režimu i u prethodnom režimu), i da se naša tradicija moderne politike, koja je prilično kratka, svega stotinjak godina, sastoji prije svega u tome da je jedna od vrhunskih političkih zadaća upravo da se sa političke govornice, dakle iz usta političara, govori o neophodnosti moralnosti. Dakle, mi bismo trebali da doživimo politiku u kojoj političari neće opominjati građane ili pozivati ih ili im diktirati određen vid moralnosti. Otprilike, to glasi kao urgentan poziv od političara koji neprekidno čujemo, od samog početka političke moralnosti: ili ćete ući u ono što je neophodno i što se zove naša moralnost, naši zahtjevi morala ili će ovo društvo propasti.

Činjenica da se politika bavi moralom može se upravo karakterizirati onom sintagmom koju je Fejzić dobro rekao: da je riječ o političkom moraliziranju. Druga stvar vezana uz tradiciju je slijedeća: građanstvo je od početka moderne političke povijesti osuđivano kao nešto negativno. Građanstvo je, u stvari, vezano uz nešto što je veoma važno u lokalnom kontekstu, a to je historija novijeg imperijalnog ili, ako hoćete, kolonijalnog naslijeđa. Inače, vrlo je interesantna pozicija iz koje mi promatramo. Vrlo lako ćemo govoriti o trećem svijetu i kolonijalizmu u trećem svijetu. Pazite, postoje velike imperije, velike imperijalne sile, koje su sprovodile kolonijalnu politiku, ali nigdje nećete čuti ili jedva da ćete čuti da smo mi bili oni koji su iskusili kolonijalnu politiku. Negdje smo mi suviše blizu imperijama da bi se govorilo o nama naprosto kao o zemljama ili narodima kolonijalnog naslijeđa. I, s druge strane, jako smo daleko od imperija da bismo mi bili oni koji će preuzeti odgovornost za kolonizatorsku ili imperijalnu politiku. Za mene je to vrlo važno i time sam se na neki način bavio dugo godina, smatrajući da to naše imperijalno naslijeđe, u kojem smo mi predaleko u odnosu na imperij i preblizu s obzirom na to da bismo bili naprosto kolonizirani, evo, ogleda se u ovom terminu građanstvo. U kom smislu riječi? U tom smislu da je za nas građanstvo bilo upravo neki teret ili namet. I veoma je povezano sa posljednjom imperijom koja je vla-

dala u Bosni i Hercegovini, dakle sa Austro-Ugarskom Imperijom. Za nas je građanstvo u stvari uvođenje maestetnog *vi*, to jest obraćanje koje podrazumijeva birokratsku adresu ili birokratiziranu adresu, u kojoj se činovnik vama obraća, a činovnik koji se ispred Austro-Ugarske obraća onome koji je sad potčinjeni unutar te imperije, jeste činovnik, jeste građanin koji treba da plati taksu, jeste građanin koji treba da izvrši određeni namet koji mu je dat, jeste građanin koji podliježe sudskoj odluci, jeste građanin koji se podvrgava zakonu, takozvanom građanskom zakonu. Maestetno *vi* je za nas simbol građanske distance, a građanstvo nije ništa drugo nego upravo jedna strategija ili, ako hoćete, jedna politika i to državna imperijalna politika distanciranja, u kojoj se podrazumijeva hijerarhija. Birokrata vam se obraća sa zahtjevom i to je edipalna struktura, to je uvijek nešto loše. Sa zahtjevom koji ide odozgo, sa vrhunce instance, i koji kaže, ti moraš to i to učiniti, ti sad moraš skinuti šešir ili kapu, ti sad to moraš to držati među rukama, ti se možeš meni obraćati tek kad ti ja dam ili dopustim da to učiniš, ti moraš izvršiti obavezu prema tom i tom članu, itd., pri čemu je sam zakon nepoznat jer je imperijalni zakon, jer je nametnut, jer je izglasan u imperijalnoj prijestonici i ovdje donesen kao tuđi zakon. Veze između tuđeg zakona i između birokratske hijerarhije, između skrušenosti ili potčinjenosti, jeste nešto što je u nama u habitu-su. Vi kad čujete da vam se neko obraća sa *vi* ili da traži građansku moralnost, mi vidimo prije svega tu građansku distancu, koja podrazumijeva hijerarhiju odnosa moći, unutar koje smo mi prinuđeni nešto da izvršimo.

Lažno građanstvo i građanski moral

Zanimljivo je kako se pojavljuje potreba za građanskim moralom danas u Bosni i Hercegovini sagrađenoj kao tronacionalna država. Moderna demokratska država mora ispuniti svoj temeljni zahtjev: osigurati jednakost i slobodu svih svojih građana. Pa i tronacionalna država mora ispuniti takav zahtjev. Međutim, njen državni razlog leži drugdje, u osiguranju ravnopravnosti triju naroda čiji status je opisan kao "konstitutivan". Temeljni društveni ugovor, ugovor na osnovu kojeg ova država uopće treba da postoji, a to je onaj ugovor koji možemo najprije prepoznati u važećem ustavu, kao ugovorne strane ima tri etničke zajednice: Bošnjake, Hrvate i Srbe. Državno zajedništvo tri naroda jeste ono što omogućava građanima da žive u političkoj zajednici u jednakosti i slobodi. Uobičajeni model države koja nudi takvu političku zajednicu jeste nacija-država, država jedne, većinske nacije. Kada su nacije male, kada se ne razlikuju od etnija ili su sagrađena od posve skromnog grozda etnija, tada su i države male. Patuljaste države u susjedstvu Bosne i Hercegovine, čitavo tuce jugoslavenskih secesionističkih državica, svjedoči o tome.

Kada se etnija domogne države onda ona svoje pripadnike pretvara u građane. Međutim, monoetničkim državama nedostaje karakteristična *visina* građan-

stva, ona vertikalna dimenzija koju je Dominique Schnapper nazvala "transcendencijom građanstva". Grozdaste nacije, plurietničke nacije kakve su "stare evropske nacije", smještaju *građanina* kao figuru društvenog saobraćanja, u vidu preovlađujućeg identiteta pojedinca, negdje *iznad* konkretnih pripadnosti, onih figura partikularnog identiteta poput profesionalnog opredjeljenja, vjerske pripadnosti, spolnog određenja, pa dakako i etničke pripadnosti. Prema Schnapperovoj, tamo gdje imamo uzoritu visinu građanstva, tamo je odnos građanin/etnički pripadnik prepoznatljiv kao odnos univerzalnog i partikularnog ili, opreznije rečeno imajući u vidu partikularnost same plurietničke nacije, odnos cjeline i dijela. Kod monoetničkih nacija-država teško da se može etnički pripadnik razdvojiti od građanina: nalazimo ih na istom mjestu. Građanin je onaj na kojeg se zakoni odnose, onaj kojem pripadaju politička i civilna prava, subjekt političkog odlučivanja i participacije, itd. – apstraktna figura u mrežama simboličkih relacija i institucionalnih uloga. Međutim, u monoetničkim državama to mjesto i taj *status*, kao mjesto u simboličkim matricama normi i prava, ima tendenciju podudaranja sa konkretnim pripadnostima, prije svega sa etničkom pripadnošću. Dakako, sa "konstitutivnom" etničkom pripadnošću, sa pripadnošću onoj etniji koja je stvaranjem svoje države postala nacija. Doduše, nacionalna manjina ili manjine, ako se mogu pojaviti kao društvene zajednice od utjecaja na politički život, mogu uvesti otklon u podudaranju većinske etničke pripadnosti i građanstva. Ove manjine s dovoljno političkog utjecaja ne dopuštaju, u većoj ili manjoj mjeri, ali nikad kao druga konstitutivna nacija u višenacionalnoj državi, da se pod građaninom smatra određena etnička pripadnost. One djeluju kao žene u shemi spolne razlike kod Lacana: njihova formula je ne-svi. Time i građanstvo u monoetničkim državama – kao državama jednog naroda plus etničke manjine – dobiva na izvjesnoj *visini*, ali je ta visina ipak neznatna: tek tolika da se "preskoče" oni koji su u manjini.

Potpuno u duhu Schnapperove se može reći da je veličina onih Drugih, a posebno njihov status, ponajprije shvaćen kao ostvarenje njihove političke moći, koji svoju najvišu tačku ima u ustavnoj ravnopravnosti, ono što zadaje mjeru nadmašivanja etniciteta građanstvom. Prema tome, Bosna i Hercegovina kao tronaacionalna država ima prilično visoko zadatu mjeru građanstva. Kada bi se građanstvo ostvarivalo prema toj mjeri, ono bi bilo prilično uzorito. Jer nadilaženje lokalnih etničkih partikularnosti bi pretpostavljalo biti negdje gore, dovoljno visoko, iznad pripadnosti različitim narodnim tradicijama i običajima, vjerskim svjetonazorima i praksama, pa i savremenim političkim opredjeljenjima koja računaju na etničku pristranost – naročito njima! Jer etnicitet je nešto što je u lokalni društveni i politički ambijent ponovo uvedeno ili makar na nečuvan način osnaženo zahvaljujući etno-politici. Toj politici rekonstrukcije etničkog na putu stoji građanstvo kao zapreka gradnji etničkog zajedništva, izuzev ako se ono ne svodi, a nikad se ne može toliko svesti, na državno-politički, a to znači, prema u toj politici impliciranom stanovištu, *izvanjski* izraz etničkog zajedništva. Čim bi mo-

gao biti nešto drugo, u bitnom smislu drukčije, od etničkog identiteta, građanski identitet se mora vidjeti kao tuđi i stoga neprihvatljiv. Da bi mogao biti naš i prihvatljiv, građanski identitet nas ne smije napraviti drukčijim nego što uistinu jesmo, a to što jesmo i kakvi jesmo na najvjerodostojniji način je izraženo etničkim identitetom. Riječ je, dakle, o identitetu koji mora biti *cijeli identitet* – spram kojeg se svi drugi identiteti pojavljuju kao parcijalni (profesionalni, spolni, dobni, klasni, političko-ideološki, pa i religijski). Građanski identitet bi prema tipično etno-političkom shvaćanju bio izvjesno *pravno-političko lice etničkog identiteta*, a to znači njegovo *apstraktno, javno* lice. Budući da je riječ o demokratskom građanstvu, o građanstvu koje bi sa aspekta svake podržavljene etnije moralo biti *naše* građanstvo, o njemu bi se moglo reći slijedeće: to je *kako izgledaju i kako se ponašaju* "naši ljudi" kada su kao većina dobili svoju državu i pojavili se kao pravno-politički subjekti vlasti.

Prisvajanje građanstva je ovdje pojam od velike važnosti. Pritom imamo u vidu izvjestan povijesni proces novijeg datuma na osnovu kojeg su lokalne etnije stekle vlastito pravo građanstva. Moderna povijest se u ovom dijelu svijeta tumači kao doba oružanih revolucija i narodnooslobodilačkih ratova. Međutim, modernost kao izvjestan pravno-politički poredak je u lokalnom kolektivnom pamćenju najprije iskušana kao *tuđi poredak građanskog državnog uređenja* nametnutog iskonskom etničkom zajedništvu (čije su društvene spona navodno bile izrazito jake, u etničkom samorazumijevanju shvaćene kao "bratske"). Tako je građanstvo u lokalnom kontekstu povijesno vezano najprije uz *lažno ili licemjerno građanstvo*: uz temeljni neuspjeh velikih imperija u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, imperija koje su u sebe inkorporirale ovdašnje etnije, da se moderniziraju, a u pravno-političkom registru to znači da se demokratiziraju. Ovaj neuspjeh ne predstavlja samo jalovi pokušaj, jer uvodi najviši revolucionarni ideal za politički osviještene aktere inkorporiranih etničkih zajednica: to je samo građanstvo kao politička zajednica jednakih i slobodnih pravno-političkih subjekata. Upravo se s obzirom na taj ideal i mogao mjeriti neuspjeh posljednjih imperija da ostvare svoj moderni preobražaj.

Tako je postavljen revolucionarni politički cilj u lokalnoj politici narodnooslobodilačkog djelovanja, etničkog samooslobađanja: građanstvo ne može biti realizirano pod tuđom vlašću osim kao lažno građanstvo. Građanstvo mora postati "naše", a to može postati samo u "našem vlastitom pravno-političkom poretku". Otuda vodi porijeklo karakteristična postkolonijalna veza između revolucionarno-emancipatorske politike i etno-politike, veza koja obilježava gotovo sva stremjenja političkog djelovanja u regiji. Borba za jednakost građana je nerazlučiva od borbe za oslobođenje etnija, a obje su uvijek na ovaj ili onaj način usmjerene protiv neke tuđinske vlasti. Trajni model tuđinske vlasti ostaje imperijalan čak i dano nakon što su se povukle velike imperija sa ovog područja: to je vlast koja inkorporira etnije pod krinkom lažnog građanstva. Zato nije nesloboda pojedinca

ta koja otkriva nepravedan politički poredak nego je to podređeni položaj jedne etnije u odnosu na neku drugu etniju: etnije na periferiji u odnosu na etniju u centru.

Na taj način, sa ovako usvojenim političkim obrascem, sva moderna politička povijest je podređena rigidno postavljanoj teleologiji: to je povijest koja ima svoj kraj u samooslobođenoj etniji koja je napokon uspjela izgraditi svoj vlastiti državni poredak da bi se sačuvala u tome što jeste i što je bila od svog iskona. Između ta dva kraja povijesti su samo brojne prepreke postavljene od strane zlih osvajača i opasne iluzije, koje također dolaze iz imperijalnih metropola, o mogućnosti da tuđinska vlast bude i naša vlast. Zato se ovdje stvarno vjeruje u kraj povijesti – svugdje tamo gdje su stvorene patuljaste monoetničke države. Etničke enklave sa samoupravnom vlašću kakve su se pojavile u ovom dijelu svijeta doživljene su kao ostvarenje najviših ciljeva i etničke drevnosti i političke modernosti

Prema tome, razlika između lažnog, *tuđeg* građanstva i istinskog, *našeg* građanstva određena je stvarnošću etničkog samooslobođenja. U lokalnom društveno-povijesnom kontekstu etničko određuje bit ili autentičnost građanskog, pa je stoga etnopolitika nadređena emancipatorskoj građanskoj politici. To dakako čini i ovo "autentično građanstvo" neautentičnim – jer ono postaje puki derivat etničkog.

Čim se pojavljuje građanstvo kao tuđe ili naše, i nikako drukčije, a to znači kao neprisvojeno ili prisvojeno od etničkog kolektiva, ono je lažno, jer je podređeno etnicitetu i njegovoj politici koja uostalom i nije politika u pravom smislu riječi nego u stvari kolektivna strategija preživljavanja etničke zajednice (kao demografskog bića, fizičkog kolektiva) i očuvanja njene kulture (kao duhovnog kolektivnog bića).

Etnopolitika kao (neautentična) politika etničkih zajednica može se pojaviti unutar monoetničke države kao većinska ili kao manjinska politika, kao politika onih koji su konstitutivna nacija ili kao politika nacionalne manjine. Kao većinska politika onih koji su svojim samooslobođanjem stekli i prisvojili državnu vlast, etnopolitika nastoji da ne ostavi prostora razlici između građanskog identiteta pojedinca i njegovog etničkog identiteta. Članstvo u državnoj političkoj zajednici se vidi jednakim članstvu u etničkoj zajednici. Kada se odatle, sa tog mjesta govori o građanstvu, onda se u isti mah, na ovaj ili onaj način, izravno ili posredno, govori o pripadnosti etničkom kolektivu. Kada se pak govori sa mjesta nacionalne manjine, onda se o građanstvu govori kao o tuđem građanstvu, o građanstvu u tuđoj državi, kao da je još riječ o imperiji. Dakle, u prvom slučaju je građanstvo naše, ali je reetnicizirano i time iskrivljeno i devalvirano, a u drugom slučaju je takva naknadna etnicizacija prokazana, ali kao građanstvo tuđe zajednice.

Karakteristična etnička dihotomija "naše"/"strano" stavlja na provjeru vjerodostojnost građanstva. Kod etniciziranja građanstva je očito implicirano znanje o

tome čija je država. Građanstvo pretpostavlja etničku, vjersku, ideološku *neutralnost države*, što monoetnički tip države teško da može da ostvari. Između ostalog, etnički neutralna država, što je dakako sadržano u idealu *pravne države*, bi poništila smisao etničkog samooslobađanja, famozni vjekovni san lokalnih naroda, a to je posljednji smisao ili svrha politike u danom kontekstu.

Monoetnička država se tako pojavljuje preblizu jednima, etničkoj većini, a predaleko drugima, etničkoj manjini. Ova blizina državi se iskušava kao gorljivi patriotizam. Državotvorna etnija, ona koja državu doživljava kao svoju, uvijek je u poziciji da upućuje prigovor manjinskim etnijama na račun njihovog nedostatka patriotizma. Međutim, ono što otkriva ovaj nedostatak patriotizma, koji nipošto nije iluzoran, jeste fundamentalni deficit ne patriotizma nego građanstva.

U stvari, pokazuje se da u svakom svom obliku u kojem se pojavljuje kao reetnicizirano, podvrgnuto svrhama i vrijednostima etničkog zajedništva, građanstvo ne može da ima ikakvu moralnu dimenziju. Moglo bi se reći da upravo nemogućnost da se pojavi u moralnom obliku jeste simptom da je građanstvo u kandžama etniciteta.

Kada je reetnicizirano, građanstvo je u odnosu na moral, onako kako se on u ovom podneblju razumijeva kao međuljudsko saobraćanje na temelju etničke običajnost i tradicije, uvijek nešto izvanjsko i naknadno. Građanstvo se naime shvaća kao modus u kojem se etnički pripadnici pojavljuju kao pravni i politički subjekti – kao apstraktna lica saobraćanja koje im nameće država. Prema takvom mnijenju, građanstvo ne može imati ništa sa moralom jer je vezano uz apstraktni status pojedinca u javnom prostoru i javnim institucijama. Ono što u samom vjerodostojno shvaćenom građanstvu ide naruku ovom široko prisutnom mnijenju jeste upravo to da građanstvo shvaćeno kao izvjestan moral uistinu *razdvaja ljude iz one bliskosti koju oni imaju u svom etničkom i vjerskom zajedništvu*. Građanska distanca je tu kamen spoticanja, ono što smeta, što je čak i nepodnošljivo. Jučer, u režimu komunističkog morala, ta distanca je interpretirana kao prikrivena klasna distanca, kao simptom lažnog i izvještačenog morala onih koji su se udaljili od autentičnog života radničke klase i tipične neposrednosti onih koji proizvode materijalna dobra. Danas, u etnocentričnom režimu, ta distanca predstavlja nešto što može ozbiljno da naruši organski modus zajedništva oko kojeg se trudi ovaj tip režima: modus društvenosti u kojem su svi "dobri ljudi" jedni drugima prvi rod, "braća i sestre").

Istina je da građanstvo razdvaja ljude iz etničke bliskosti, iz rodbinskog zagrljaja, ali je također istina da ih ono ne postavlja jedne spram drugih kao "strance" u jakom smislu s kojim barata etničko samorazumijevanje. Istina je da se građanstvo kao tip međuljudskih odnosa pojavljuje prije svega u javnom prostoru i javnim institucijama, ali to ne znači da se može reducirati na pravno-političku dimenziju društvene stvarnosti. Između privatne, prije svega obiteljske sfere saobraćanja ljudi, i one javne sfere u kojoj se oni pojavljuju kao pravni i politički su-

bjekti, postoji sfera javno-privatnog koja traži svoj vlastiti moral, a koji bismo mogli označiti upravo "građanskim moralom". U monoetničkim državama se to tako lako ne vidi koliko u plurietničkoj državi poput Bosne i Hercegovine, u kojoj je građanstvo reetnicizirano po uzoru na ovaj prvi tip država: katastrofalne su posljedice dominantne etnopolitike i etničkog samorazumijevanja većine običnih građana, jer je zahvaljujući tome *javni prostor i njegove institucije lišen odgovarajućeg morala*. (Svi oni primjeri koje navodi Jasna Šamić rječito govore o tome.)

Nermin SARAJLIĆ:

Evo, nakon Uginog izlaganja vrlo lijepo se da razabrati ono što je Robert Ezart Park u davnom eseju, nastalom 1915. godine, koji se zove *Grad*, rekao da je grad prilika gdje se vidi najsjajnije i najbjeđnije od ljudske vrste. Njegova učenica Luiz Vit kasnije će reći da je to civilizacijski efekat. Ugo je to vrlo lijepo izložio. Zahvaljujem svim večerašnjim izlagačima i uvodničarima i vama također se zahvaljujem i dajem vam priliku da postavljate pitanja. Molim vas da se, prije nego što postavite pitanja, zbog evidentiranja, da predstavite. Izvolite. Gospodin Amir Hodžić.

Amir HODŽIĆ:

Očekivao sam da će razgovor biti usmjeren više prema onome što nama najviše nedostaje, a mislim da nam nedostaje građanska politička kultura. Ovdje smo čuli izvanredna izlaganja, ali mislim da je jako potrebno da neke stvari na malo jednostavniji način definišemo. Naime, pod brojem jedan, radi se o tome šta je to građanin i kakav to građanin nama treba u ovom društvu? Mi strahovito lutamo i mislim da bi nama najkorisnija bila ona definicija koja se bazira najviše na onom političkom, da nama treba *citizen*, treba nam građanin kao funkcija, jer svi znamo da ne može niko baciti zakon, zna se kako se postaje građanin – ili po rođenju ili imaju zakoni kako se može naturalizovati, postati građanin, ali građanin u onom smislu koji zahtijeva politički poredak, kojem eto mi, bar na sva zvana, težimo demokratiji. Građanin se ne postaje rođenjem, to se mora učiti. I poznato je u cijelom svijetu, govorim o zapadnom svijetu, da se tome sve više posvećuje pažnja, tj. obrazovanju građana u političkom vidu. Mi vrlo malo o tome govorimo, mi smo vrlo malo kritični kad govorimo o samima sebi. Recimo, jako je potrebno ovom društvu da se osvrnemo koliko su naši intelektualci građani u ovom smislu, koliko je građanske hrabrosti, zašto mi ignorišemo neke klasične stvari kao što je priča o građanskoj vrlini, zar smo mi to prevazišli, mi znamo šta je to, možda znamo teoriju, a koliko imamo građanske vrline u našem životu? Upravo u onom klasičnom političkom smislu, gdje se ne šuti i to gdje se govori tamo gdje treba govoriti, gdje treba javno istupiti. Svi smo svjedoci da se mi uglavnom povlačimo, da rondamo po ćoškovima i da pričamo stvari koje nisu

najvažnije. Dakle, mi govorimo večeras o građanskom društvu, građanskom moralu, čuli smo izvanredne konstatacije da niti imamo građansko društvo, niti imamo građanski moral. Ali, šta je sa građaninom i ko je građanin?

Također malo smeta, znate, kad se ode u neke stvari naširoko i nadugačko, ne zato da ne polemišemo o tome jesu li ispravni stavovi ili nisu, ali nemojmo se zamlaćivati. Ja ću biti direktan: može li u nas, u našoj svijesti, i to je ono što kao primjedbu stavljam, da budemo malo prizemniji da bismo bili jasni i sebi i drugima – može li u našem društvu seljak biti građanin, može li on imati građanski moral u onom političkom smislu, građansku političku kulturu? Može li vjernik biti građanin? Naravno da može! Mi pravimo zbrku u identitetima, u tom smislu da ako se neko opredijeli građanski u nas se to poistovjećuje tako da trebaš bit ateist ili da trebaš pripadati nekakvoj lijevoj političkoj stranci. To su gluposti, opet podvlačim, u pogledu na građansku političku kulturu, treba biti građanin koji će biti hrabar, biti tolerantan, biti aktivan, on mora učestvovati. Mi smo slušali vrlo lijepe stvari o odgoju, to je sve krasno, međutim, ja opet postavljam jedno pitanje: može li odgojen, jako odgojen čovjek da ne bude građanin u ovom političkom smislu, da nema uopšte građansku političku kulturu? Jasno da može, ja ću vam navesti primjer, mogu vam čak i neka imena reći. Čovjek se izvanredno razumije u umjetnost i lijepo je odgojen i ide u pozorište i sluša muziku, ali ne interesuje ga ni kućni savjet, a kamoli da ga interesuje općina i kanton ili politika i nikad nije kritičan u odnosu na javni politički život i ništa ga se to ne tiče. To je vezano i za naš odgoj i ja pripadam toj generaciji. Moj babo me učio – kraju vlast! Znači, čitav život makni se, jer politika i vlast rade ono što su naumili. O tome se radi, a ja nemam iluzije da je to jednostavno i da je to lako. Najteže je mijenjati kulturu, a ovdje se radi o potrebi preobrazbe političke kulture, da se iz podanika pređe u građanina, a to je jako teško. Hvala.

Nermin SARAJLIĆ:

Hvala gospodinu Hodžiću. Želi li neko postaviti pitanje ili se uključiti u razgovor kao što se i gospodin Hodžić uključio? Nije obavezno samo postaviti pitanje.

Javio se za razgovor čovjek koji se nije predstavio:

Ime nije važno. Elias Kaneti u dnevniku iz 1948. godine na jednom mjestu kaže: dosad nisam sreo čovjeka koji napada vlast, a da u isto vrijeme ne želi sam da je prisvoji, pri tome su najgori religiozni fanatici. U to vrijeme to nisam baš shvatio, jer mislio sam, taj religiozni fanatizam i ostali ne tiče se baš ovih prostora. Međutim, nekoliko godina poslije uvjerio sam se, kao i svi ostali, koliko nas se to tiče. I jedna stvar oko konkretnog religijskog odnosa. Moram ustati da bih to pokazao. Ja ću ukratko ispričati jednu anegdotu iz našeg grada. Mi smo poznati po KP domu Zenica više nego po Fejziću, puno više. Naime, odvija se šetnja zatvorenika u

krugu za šetnju i tu je komandir straže. Ja ne ličim na komandira straže, to je bio čovjek dva sa dva, on šeta s rukama na leđima i kontroliše. Sastala se dva-tri zatvorenika i razgovaraju, nešto se domunđavaju i komandir straže im poviče da im majku u onu stvar, zabranjeno je voditi razgovor! I on dalje šeta, a jedan od zatvorenika kaže: druže komandire, zabranjeno je psovati majku zatvoreniku! Komandir se vraća i veli: Reko sam božju, reko sam božju! Ovo je autentična anegdota, mislim iz prve ruke, e, sada izvucite neki zaključak ako imate šta izvući. Toliko.

Fazlija BILALOVIĆ:

Dozvolite mi da se predstavim. Ja sam Fazlija Bilalović, diplomirani politolog u penziji. Slušajući ova izlaganja ja sam ponukan na pomisao: da, eto, ovdje smo svi neki do juče pocijepani, atomizirani do kraja u entitete, a imamo mnogo tih jezika u ovoj našoj novoj državi, a evo, vidim, ne treba nam prevodilac, svi govorimo istim jezikom. Zato bih ja zamolio vas filozofe i pisce, ljude od pera, od nauke, šta bi vi mogli da učinite da se država racionalizuje, da se funkcionalno ustroji malo bolje nego što jeste sada, ovako totalno atomizirana, a da se jezik ovih naroda nazove narodni jezik. Što ne bi bio narodni jezik, da se inkorporira, da se obuhvate sve riječi iz hrvatskog, srpskog, bosanskog jezika, koje nisu nepoznate i koje su svima nama svakidašnje. Hoću da kažem još da nam je ovaj rat i ova poslijeratna situacija nametnula neke nerazumne stvari, zbog kojih trpi masa ljudi, trpi cijeli narod Bosne i Hercegovine. To smo mi krivi u prvom redu, kriva je i međunarodna zajednica, baš je briga, oni su nama napravili taj Dejtonski sporazum koji ne može da funkcioniše, oni su nama naturili takve stvari. Eto, to bi bilo pitanje i molba vama filozofima i piscima, šta vi možete učiniti na ovome polju? Da država postane funkcionalnija i racionalnija. Hvala.

Zijad SARAJLIĆ:

Htio bih ovdje napomenuti neke stvari, u prvom redu da sam čovjek koji je bio u onom socijalističkom poretku i tako se odgajao pod njegovim strogim nadzorom. Neću da kažem da kukam na to, bio sam zadovoljan, za razliku od vremena u kojem danas živim. Ja bih htio samo reći koliko je puta meni išlo na živce, ne samo meni nego i mnogima drugima, kad bi Josip Broz Tito rekao *čuvajte bratstvo i jedinstvo*, to je sentenca koju je on najčešće izgovarao prilikom svakog svog izlaganja. Čuvajte bratstvo i jedinstvo kao zjenicu oka svoga, pa šta on meni ima govoriti da ja čuvam, kad sam ja rođen u tom poretku, odgojen u tom poretku i kako ja mogu razmišljati drugačije nego onako kako sam vaspitavan obrazovan itd. No, međutim, trebalo je da dođe vrijeme u kojem ja danas živim, pa da shvatim tu poruku, šta ona treba da znači.

Jednom prilikom sin mog prijatelja je umro i on je pozvao muziku da odsvira jednu numeru prije nego što će se dženaza klanjati. Efendija koji je bio zadu-

žen da to vodi rekao je da je to nespojivo sa vjerskim osjećanjima i da se ne može dozvoliti da ujedno bude džez i ta muzička numera. I on dolazi meni, žali se, vidi boga ti, džez sam platio muziku, moram je vratiti, pa daj, vidi ima li nekakav primjer da se to ipak može. I ja sam uzeo sebi za pravo da pitam uvaženog efendiju šta je razlog da ne može muzika? Pa, ja sam, kaže, već rekao ovom vašem domaćinu, čiji je sin kome se klanja džez, da je to nespojivo sa vjerskim osjećanjima. Ja ću vam, rekoh, gospodine efendija navesti niz primjera gdje je toga bilo. Samo da kažem da je ovdje čuveni doktor i vjernik Hasan Muminagić, kome je bila limena glazba na džez i džez se obavila normalno. On kaže: recite vi meni, gospodine, kad je to bilo? Pa, to je bilo prije ovih sukoba ovdje. E, kaže, znate šta, gospodine, da sam se ja u to vrijeme protivio tome da muzika svira, meni bi glavu skinuli s ramena. Rekoh, znate šta, efendija, meni je žao što vam je nisu skinuli! Nisam mogao da otrpim tu nepravdu, takav animozitet prema tom bivšem poretku, u kojem zaista nikome nije, ukoliko nije imao grijeha, nikome nije glava skidana. Ali, eto, oni su skloni da to kažu i žalim vrijeme od četiri godine koje sam proveo u Armiji Republike Bosne i Hercegovine, vjerovali ili ne, danas se kajem što sam dao i jedan mali doprinos tom ratu za Bosnu i Hercegovinu, jer nisam znao kakva će ona danas da bude i kakve slobode, kakvu demokratiju oni nama nude.

Mene čudi, kažem, da se danas niko ne može naći, pa da se stavi, recimo, ne želim nikakvu revoluciju, da se razumijemo, ali da se neko stavi na čelo ljudi koji razmišljaju na drugi način. Ne mogu sebi dozvoliti i ne mogu progutati ovo što se danas događa nama i ja bih volio kad bi uvažena gospoda mogla meni da kaže kako se moglo dogoditi da od jedne sekularne države, kakvu smo imali, da se danas nama događa ovo što ne liči uopšte na sekularizam. Ja bih s tim i završio. Hvala vam lijepo.

Jasmin KUKAVICA, akademski slikar:

Slušajući vas, postavio bih svakom ponaosob pitanje, ali skratit ću. Dok sam vas slušao padne mi na pamet definicija morala jednog mog prijatelja, koji kaže da je moral skup društvenih normi koje ograničavaju ponašanje pojedinca. Međutim, čini mi se u ovom trenutku da to ograničavanje ponašanja pojedinca u bosansko-hercegovačkim prostorima najradije čini religija. Svjedoci smo najsvježijeg primjera iz Sarajeva, gdje nisu dozvolili da se održi jedna takva izložba, gdje su ti koji štiju šerijatsko pravo dali sebi za pravo da napadaju drugog i drugačijeg, dakle onoga koji je u manjini. Ono što mene najviše zabrinjava u ovom trenutku jeste religijska prisutnost u svim porama našeg života, počevši od škola u kojima se mijenjaju rasporedi, a sve iz razloga da bi se kazalo da je to jedna država s jednom vjerom i jednom nacijom. Dakle, ne dopuštaju pravo drugome da bude drugačiji. Mi smo primjer i svjedoci haranja mudžahedinskih jedinica po zeničkim kafanama, gdje su zabranjivali alkohol, zatim skidanje ili prekrivanje ženskog

akta skulpture u Bihaću. Ono što bih htio vas pitati – postoji li kakva mogućnost, naravno, jasno mi je da to ne može biti odmah izvedeno, da se religija sa svojim takozvanim moralom izbaci iz škola, da prestane da bude opšta stvar za sve, bez obzira na to ko smo i šta smo? Hvala.

Duška ANDRIĆ:

Pošto je Venita pomenula Simone de Beauvoire, ona je rekla nešto što se najčešće ponavlja, a to je da se ženom ne rađa, ženom se postaje. Isto tako smatram da se građaninom ne rađa, nego se građaninom postaje, pa to u prilog onome da li seljak, da li ovaj ili onaj, može postati građaninom kao takvim. Međutim, ima nešto o čemu smo, čini mi se, pričali baš prošli put kad smo bili ovdje, a to je onaj ekskluzivitet građanštine, ono da postavimo nekakve rampe. Međutim, i to je problematično. Imala sam jedan incident, ja bih to nazvala incidentom, vjerovatno drugi ne bi u svojim poznijim zdravim godinama. Odlučila sam da ponovo odem na fakultet i susrećem se sa jednim profesorom koji predaje predmet koji nije postojao na tom fakultetu koji sam studirala prije dvadeset i kusur godina, jer se kao nauka taj predmet ustoličio tek negdje osamdesetih. Profesore, rekoh, htjela bih porazgovarati sa vama o nečemu. "Šta hoćeš?", kaže on. Tog trenutka sam se ja potpuno ohladila, ostala paf. Dobro, možda sam ja hibernirala nekih dvadeset i nešto godina od mojih osamdesetih studentskih dana, pa ne znam kako to sad funkcioniše, ali sam ja ostala paf, to je profesor koji predaje predmet koji se zove menadžment. I on meni kaže: "Šta hoćeš?" Hajde, rekoh, možda je to tek tako, zato što sam ga nešto iznenadila. Međutim, kompletan naš dalji razgovor nastavio je u takvom tonu. To je čovjek koji mene prvi put vidi, ja njega isto prvi put vidim i on je nastavio sa mnom razgovarati u tonu koji je potpuno, ja ga ne bih nazvala prisnim, jer ja ni sa prisnom osobom tako neću razgovarati. Mislim, ni sa kim se ne razgovara sa "Šta hoćeš?" osim ako ne želiš tu osobu da povrijediš i da uspostaviš jednu distancu u smislu "otkači". Zato je meni to pitanje odgajanja budućih generacija da budu građani jako važno. Ako će taj profesor odgajati buduće ekonomiste i menadžere, koji će svojim radnicima koji im uđu u njihove menadžerske kancelarije odgovarati sa šta hoćeš, hvala lijepa, ako je to to, tako da je meni strašno problematično obrazovanje kao takvo.

I prošli put smo ovdje pričali o odgojnoj ulozi obrazovnih institucija, o odgojnoj ulozi svega. Mislim, stalno se vraćamo nešto na porodicu. Ja svojoj kćeri kad kažem šta hoćeš znači da sam onda bijesna, jer mi se obratila u trenutku u kojem je meni sve drugo preče osim tog njenog pitanja. I, naravno, pogriješila sam što sam joj se tako obratila, odnosno što sam tako odgovorila na njeno insistiranje da joj na neko pitanje odgovorim.

Meni je to bio strašan poraz u tom trenutku. Ja na taj ispit nisam izašla, odnosno izašla sam na pismeni dio, na usmeni nisam. Stvarno me to porazilo.

Onda sam razmišljala zbog čega da ja nastavim te studije, da bih imala "ćage"? Ne znam, možda, kad taj profesor ode sa tog fakulteta, kad pređe na neku drugu katedru. To mi je bilo jedno užasno iskustvo, koje sam kasnije, nevezano za školovanje, jednostavno pretakala u sve ostalo. Takav će profesor i nastavnik dočekati moju kćer, kojoj je sada jedanaest godina. I šta ću ja sad? Šta da radim sa svojim načinom kako je pokušavam odgojiti, da komunicira sa ljudima, kad će naletjeti na nešto potpuno drugo, u velikoj većini slučajeva? Kad je u pitanju pozdravljanje ima jedan novi pozdrav, ono *kako ste*, to je taj novouvriježeni građanski pozdrav. Ima još jedan – *prijatno*. Pa nismo za trpezom! Stalno se počinjemo pozdravljati tako nekim kao neutralnim pozdravom i taj neutralni pozdrav je postao *prijatno* ili *ćao*, čujem ga puno više, kao klinci smo se pozdravljali sa *ćao*. Sad je *ćao* postao taj tako neki neutralni pozdrav i onda možemo vidjeti: idu dvije bule i pozdravljaju se sa *ćao*, vidimo se, *ćao* i *alahimamet*, ali ono *prijatno* u liftu kad se sretnete sa komšijom, pa ne jedem ništa, što mi govoriš *prijatno*?! Ili *kako ste* i onda ja uvijek imam običaj reći: stani, ako me već pitaš, onda čekaj da ti i odgovorim. Hvala.

Rada TAKIĆ:

Jako puno je tema otvoreno, malo sam konfuzna od svega ovoga. Bilo je jako interesantnih izlaganja i asocijacija koje se nekako nameću. Malo se sad svodi razgovor o lijepom ponašanju, o nekakvim manirima, na kraju krajeva sve je jako ukršteno, izgleda da je građanski moral jedno lijepo normalno komuniciranje, vrlo uprošteno rečeno.

Jedno pitanje vama svima, čini mi se da je gospodin Vlasisavljević najviše govorio o tome, o postojanju tradicijskih morala. Da li je građanski moral nadkategorija nad tradicijskim, koji postoji unutar svake etno konfesije itd., da li je on neka nadkategorija? Javlja mi se još jedna misao. Gospodin Hodžić, čini mi se, lijepo je rekao: građansko nije jednako i urbano u smislu pripadnosti, da je čovjek rođen i da živi u gradu, nego to da građansko ponašanje nije isključivo vezano za grad, ako sam dobro shvatila, i s tim bih se složila, jer mi imamo primjere ljudi koji su rođeni u gradu, koji su građani, ali samim time što su u urbanoj sredini ipak se ponašaju vrlo necivilizirano, divljački. Evo, baš ovaj posljednji događaj s tim hordama navijača, to najbolje pokazuje. Ne bih se složila sa jednim totalnim pesimizmom, koji je ponekad primjetan i kod naših izlagača. Pa mi, ipak, imamo i te neke svježje, nove ideje koje se javljaju na našem političkom prostoru, koje se meni jako sviđaju. Ima ta Naša stranka, ima još nekoliko sličnih stranaka, i nije mi sve to toliko crno da nemamo nikakve tradicije, da tek moramo totalno stvarati taj građanski moral. Mislim da mi imamo i ljudi koji djeluju u tom smislu, pa, evo, i ovaj mikroskop ovdje jeste jedan dokaz. Znam ljude koji i te kako svakodnevno i na svakom mjestu, u svakodnevnoj komunikaciji, ispoljavaju tu poželjnu vrstu ponašanja. Hvala.

Amir HODŽIĆ:

Pošto sam ja govorio o građanskoj političkoj kulturi, podvlačim ovo politička kultura, pitanje za izlagače i za sve nas: da li su Nijemci u doba nacističke Njemačke bili obrazovani i odgojeni? A da li su bili građani ili su bili podanici? I drugo, još samo jedno pitanje: da li na Zapadu, izuzimajući Ameriku, da li u Zapadnoj Evropi, koja baštini liberalnu demokratiju, da li je protjerano vjersko obrazovanje, konkretno u Austriji, u Njemačkoj, u Danskoj? I treće pitanje: da li samo zato što se previše to kritikuje, znate, ja sam isto protiv da se ljudi tuku zbog različitih mišljenja, međutim, da li je Queer festival i manifestacije koje sprovode ljudi takozvane druge seksualne orijentacije, da li nailazi na odobravanje, recimo, u jednoj Španiji? Ima li tamo protesta? Još jedno pitanje: da li su engleski navijači po ponašanju bolji od naših navijača? Zašto sva ova pitanja? Da ne pretjerujemo u kritikovanju odgoja, treba nama puno odgoja, ali ima nešto što nam više treba – to je građanska politička kultura, mi to nemamo, u ovome drugome nismo mi puno zaostali. Nemojmo neke stvari preuveličavati.

Irfan SUBAŠIĆ:

Ja ću, možda, rizikovati da u nečijim očima ispadnem neki klerofašista. Evo, na primjer, mene najviše pogađa to što su se svi uhvatili skupine od trideset, tih bradatih ljudi, koji za mene lično u tom momentu nisu baš bili muslimani. To je moj stav. Svi su se toga nekako uhvatili. Prvo, ne možemo gledati cijeli islam i cijelu tu vjeru tako, a drugo, svi su pomalo zaboravili izjave političara i izjave vjerskih vjerskih lidera i velikodostojnika Islamske zajednice, koji su pozivali na linč i onda su svi osuli paljbu po tim nekim momcima, koji, na kraju krajeva, pojma nemaju ni zašto su bili tamo. Ali, to građansko društvo sad je došlo u situaciju da poziva na protjerivanje vehabija, ali će na izborima ostaviti te iste političare na vlasti i ostaviće te iste velikodostojnike Islamske zajednice na pozicijama. Niko ih neće prozvati, a protjeraće, kao Alžirce.

Davor PRANJIĆ:

Mi smo zaboravili da svaki sistem teži nekom svom prirodnom stanju, a to stanje je stanje haosa. Da bi se to stanje izbjeglo, postoje neke određene informacije koje se skupljaju i pomoću tih formacija se taj sistem održava u zadatom stanju, znači prikupljaju se informacije i daju se impulsi da bi taj sistem funkcionirao onako kako je zamislio onaj koji ga je projektovao. Mi ovdje imamo tri sistema, tri izvora raznih informacija, koji dolaze na tri strane, one šalju svoje impulse i sve se to odvija tako da postoje tri donekle kontrolirana haosa. Mi stalno govorimo po nekim skupovima o moralu. Kakav moral, ljudi se definitivno mijenjaju i oni koji su, uslovno rečeno, bili nekad normalni, za njih se više ne može reći da su takvi. Trebamo poći od neke osnovne stvari, općedruštveno prihvaćeno po-

našanje znači da krenemo od bar jedne zajedničke stvari za koju bi se mogli svi složiti, da krenemo od nečega što nam nije različito, pa da se onda gradi dalje to društveno prihvaćeno ponašanje, ono za koje se svi slažu da bi trebalo biti. A onda to treba polako nadograđivati i onda bi se moglo govoriti o nekom moralu, o izgradnji nečega. Ne kažem ja da ga nema, ali to je toliko sad postalo duboko zakopano da je to živa tragedija. Znači, treba naći načina da se to društveno prihvaćeno ponašanje stimuliše, a da se destimuliše ono ostalo. Samo toliko. Hvala.

Edin TESKEREDŽIĆ TESKA:

Evo, slušam ova sva izlaganja, bilo je stvarno lijepih razgovora. Nešto ću vam sada reći. Jedno osamdeset posto ljudi u svijetu u novčaniku, osim para, drži dokumente, recimo vozačku, drži se i slika neka supruga, djevojke, djeteta, a mnogi drže slike svojih idola. E, Tito je za mene bio neko i nešto. Bio je rat, došle su neke velike promjene, ali još uvijek ja ne znam koga bih stavio ovdje. Znači, takvo je to vrijeme došlo.

Ja sam prije rata slušao te normalne pozdrave, dobar dan, zdravo, a sad sve su to pozdravi selam alejkum i na kraju se uvriježio novi termin pozdravljanja dobar dan, selam alejkum, pa na to ja odgovorim alejkumu selam, dobar dan. Onda sam ja skontao: neću izgubiti mušteriju, a ni svoj obraz. Ovo je život i ispaolo je na kraju da u okviru ove teme mi treba stvarno da razmišljamo, ustvari, o kulturi, a prva stvar kulture je način obraćanja. Toliko, hvala.

Nermin SARAJLIĆ:

Zahvaljujem na pitanjima. Evo, Ugo će prokomentirati ono što je smatrao da su upućena pitanja. Zahvaljujem vam na komentarima, ja nisam uzalud na početku rekao da bismo mi mogli lako zamijeniti mjesta, da biste i vi mogli ovdje sjediti.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Mislim da je tema veoma vruća; ima mnogo neslaganja i ima mnogo tabora. I sad bih ja polio ulje na vatru, koju ja vidim, a vi možda ne vidite, a kad ja polijem, onda ćete vidjeti. Time izazivam nešto što smatram da je uistinu pitanje građanskog morala, dakle ukusa, pristojnosti, odmjerenosti, dobrog argumenta, tona, saobraćanja itd. Neko je primijetio da mi uvodničari uzimamo više vremena u odnosu na vas koji ste prisutni. Primjedba je potpuno ispravna, to je pitanje građanskog morala, to je pitanje jednakosti. Zašto će neko dobiti više prostora da govori nego neko drugi? Pa, evo odgovora koji brani građanski moral što se tiče ove ravnopravnosti u vremenu: kad god organiziramo skupove PEN-a, smatramo da treba da uvodna izlaganja daju ljudi koji su pokazali kompetentnost povodom

određene teme, dok se u publici apsolutno svako može naći, jer je javni poziv. Razlika je u tome da mi treba da damo nešto što je Nedžad nazvao "referencijalni okvir", jer smo mi, kao, upućeni; ali to ne znači da ćete vi biti spriječeni u govoru. Jedina je "obaveza" da to ne bude vremenski onoliko koliko uvodno izlaganje, a može biti frekventno, po dva tri minuta, u živoj raspravi, gdje ćete vi pokazati svoju kompetentnost, razložnost u otvorenoj tribini, jer naša kompetentnost, zahvaljujući vama, može biti dovedena u pitanje i to je najveći plod ovog razgovora.

Građanski moral je potreban samo u javnom prostoru; ili možda nije samo potreban, ali je neophodan. Ovo pitanje saobraćanja i etikecije pred nepoznatim i sa nepoznatim ljudima, gdje mi moralno vrednujemo nepoznate ljude iako ne znamo o njima ništa, znamo tek onoliko koliko možemo od njih da dobijemo u gestu, u ophođenju, u riječi itd., i to je sve. Dakle, građanski moral je apstraktan; on je reduktivan i izraz je negativne slobode. Ja ne mogu nikog natjerati da nešto učini, to je pozitivna sloboda, to su ovi vjerski lideri, to je tradicija: ti moraš jesti, ti sad ne smiješ jesti, ti sad moraš izaći, ti sad moraš kleknuti, ti sad moraš ustati itd. – to je tradicionalni moral. Građanski je moral apstraktan: ne moraš. Nešto ćeš ti uraditi, ali mi to i dalje vrednujemo i zato je to moral. Čini mi se da je to važno na kraju ovog razgovora: postoji građanska politička kultura, i o tome ste vi kao prvi sugovornik, g. Hodžiću, dobro govorili. Ja sam od onih filozofa koji se zalaže za političku građansku kulturu, i pogotovo za obrazovanje. To je kritička riječ, to je odgovornost, to je učešće u političkom životu, u javnom građanskom životu, to je razložnost u izlaganju itd. Ali ja sam u posljednje vrijeme zauzeo jedno drugo stanovište: da je osim te građanske političke kulture potrebna i ova građanska kultura, koja nije politička. Neko je dobro rekao: Pa ljudi, mi smo sad počeli govoriti o lijepom ponašanju – e upravo to hoću da kažem: građanska kultura se ne svodi na lijepo ponašanje; upravo obratno – mislim da lijepo ponašanje treba podići da se vidi da je ono građanska kultura. Može vam izgledati kao da ćemo sad građansku kulturu svesti na nešto malo, a ja mislim da ovo malo koje mi svi znamo (bon ton – dobar ton, lijepo ponašanje) treba podići na nivo građanske kulture, i to su dva pojma veoma važna. Evo razlike: u građanskoj političkoj kulturi nema seljaka, a to je prvo što učimo i studente... Vi ste čovjek koji ima građanska i politička prava, i to nema veze je li čovjek seljak, da li živi u gradu, je li domaćica ili penzioner itd. Svi su građani, svi imaju pravo glasa, učestvuju u političkom životu i, ako imaju kulturu, oni su aktivni. Ali ovdje, u ovoj građanskoj kulturi koja nije politička, a podrazumijeva javni prostor i susretanje, tu imamo "seljake", i dozvolićete mi – "seljake" i građane. Nedžad je u komentaru među nama rekao: može on biti iz grada, nije on građanin, on samo stane u gradu – znači, imamo normativni koncept građana. Normativni koncept građanina je civilizirana osoba. Normativni koncept "seljaka" je neotesan. To je ono što mi u gradu kažemo: vidi seljaka. Mi ne mislimo na onoga koji proizvodi neke namirnice, živi na selu, mi kažemo: on ne zna da učestvuje ne u privatnom

prostoru nego ne zna da učestvuje u javnom prostoru. Ovi primjeri su vrlo važni i treba se vratiti na njih. Šta hoću da kažem? Normativno prosuđujemo drugoga, kažemo: on je neuljudan. Razlika u ovom građanskom moralu je uljudan i neuljudan. U tradicionalnom moralu je dobar i zao; u građanskom moralu nema zla, on je površan, vi nemate mržnju prema onom drugom, ali imate prezir zato što je neuljudan i neotesan. I vrlo je važno da to zaživi u našoj javnosti; ako smo svi u tradicionalnim moralima, onda je onaj koji nije u mom moralu isključen, on meni ne pripada, a onda ne možemo funkcionirati kao zajednica. Ako možemo funkcionirati kao zajednica, moramo imati neke osnovne norme. Vama je ugroženo dostojanstvo, a pravo počiva na dostojanstvu; dakle ne možete izgraditi politički građanski moderni poredak bez očuvanja dostojanstva. Ne čuva vam dostojanstvo tradicionalni moral, osim ako ne pripadate baš toj tradiciji, i na tačno određen način, u kojem će često biti dovedeno u pitanje to dostojanstvo. Građanski moral nikad neće dovesti u pitanje to dostojanstvo. Građanski moral je odbrana dostojanstva, i zato mislim da je pretpostavka za građansku kulturu, a nažalost to tradicionalni moral nije.

Nermin SARAJLIĆ:

Hvala vam. Evo, ja mislim da je vrijeme i da raspravu privodimo kraju. Hvala vam puno na odzivu i ako učesnici žele, ako su ponukani komentarima, po jednu rečenicu. Izvolite.

Esad BAJTAL:

To pitanje građanina je, zapravo, pitanje njegove ljudskosti, individualne ljudskosti i nesposobnosti da prizna drugom pravo koje on već koristi. Dakle, dotični profesor, koji vas presijeca u pitanju, otima vam taj verbalni prostor odmah za sebe, dakle vama uskraćuje pravo da ga pitate, a uzvraća vam pitanjem šta hoćeš ili tako nekako. Pominjem emisiju na TV Hayat u vrijeme Ramazana, koja podvlači činjenicu koju smatram nemoralnom: hraniti site uz punu svijest da postoje gladni oko vas, a ja mislim da je bilo moralnije pozvati četiri-pet anonimnih ljudi, a ne hraniti site da bi se toj emisiji dao rejting; znate, bili su tamo ovaj i onaj, i ovaj i onaj, i to je besmisleno. U vezi s pozdravljanjem: ima jedan viši stupanj, a to je odbijanje od pozdravljanja kad vi uđete i kažete dobar dan bilo gdje u javnom prostoru a on sebe ne prepoznaje u tom pozdravu i on onda šuti. Zašto? Zato što su pozdravi postali lozinke, znate, imate lozinke i odgovore. Vi automatski situirate onoga ko vas je pozdravio na određeni način, vi odmah znate kud ćete s njim, šta ćete s njim, hoćete li s njim ili nećete s njim i na koji ćete način razgovarati ili se ponašati. Dakle, taj izvitopereni moral spada u sferu negrađanskog. Svako degradiranje ljudskog, svako potkopavanje ljudskog dostojanstva, to je nemoral.

Nedžad FEJZIĆ:

Moje izlaganje prije pola sata je bilo vrlo radikalno, intonirano tako da bi bilo i provocirajuće. Ja sam upravo insistirao na jednom, pa zašto ne reći, idealno tipskom hipotetičkom modelu onoga što jest građansko društvo i njemu pripadajući građanski moral. Međutim, bez obzira na to, a čini mi se da sam u nekakvoj maloj fusnoti u govoru istaknuo da i oni najprominentniji teoretičari liberalne demokratije kao što je malo prije pomenuti Amerikanac Džon Roul, zapravo ne odbacuju nipošto koncept građanskih vrlina o kojima smo, čini mi se, na pravi i, zašto ne reći, pragmatičan način ove večeri govorili; dakle, te građanske vrline i ja naglašavam, baš vrline, dakle upravo kreposti, da upotrijebim kroatizam, i te kako imaju funkciju u oblikovanju pravedne društvene zajednice. Bez njih se jednostavno ne može ni zamisliti normalno funkcionisanje onoga što zovemo pravna država, ali da bi društvo funkcionisalo, osnovni uslov je ipak ta pravna država uz odgoj građanina kao slobodnog bića. U tom smislu ja nipošto nisam radikaln da kažem "ne" etici da ne budem kao Milan Kangrga koji je, ali takođe vrlo konsekventno, osamdesetih godina pokazivao da ako smo radikalni marksisiti u pravom značenju tog pojma, mi zapravo trebamo etiku dovesti u pitanje. Naravno, to je rekao iz naivne filozofske svijesti. Ne radi se o tome; zato je ovdje Ugo Vlaisavljević vrlo jasno rekao: treba da budemo "prizemni" kad govorimo o ovom problemu; zapravo vrlo pragmatični, jer riječ je o nečemu što je saobraćanje sa drugim, a tu se pokazujemo kao civilizirana bića. U tom smislu i ovo pitanje urbaniteta, odnosno samo pitanje šta to jeste građanin, odnosno seljak. Naravno da podrazumijeva se ovdje opet nekakva zadata mjera, odnosno nešto bez čega ne možemo, odnosno nešto što zovemo supstancijalitet; urbanitet je rodno mjesto građanina, dakle nipošto ne smije ta zadata mjera biti dovedena u pitanje nečim što je ruralitet, ne u smislu stanovanja nego u smislu jedne duhovne supstancije, a ono što je opšte hegelijanski rečeno upravo duh, ono nas omogućuje kao univerzalne pripadnike rodne pripadnike vrste koja se zove između ostalog i čovjek. U tom smislu, dakle, bez urbaniteta i bez ovoga što zovemo saobraćanje unutar urbaniteta ne može biti ni građanske civilizacije, a onda niti građanskog društva i građanske kulture. U tom smislu malo pomenuti Džon Roul upravo insistira na građanskim vrlinama bez kojih je nemoguće napraviti pravedno društvo, pa sam čini mi se i pomenuo ljubaznost. Pazite, neko bi rekao: kakva sad ljubaznost? Elementarna pretpostavka da bismo bili civilizirana, a onda i civilna bića, kao što je u saopštenju gospođe Šamić rečeno: upravo ljubaznost, tolerancija, osjećaj za pravičnost, e te elemente možemo naravno dobiti kroz odgoj, kroz vas-pitanje čovjeka kao slobodnog bića.

Venita POPOVIĆ:

Evo, samo kratko za kraj. Ono što ja primjećujem u saobraćanju u našem javnom prostoru jeste nekakvo selektivno slušanje. Neprestano su svi na gotovs i

Treba li s obnovom građanskog društva obnoviti i građanski...

vrebaju nekakve ključne riječi koje će ih povrijediti na ovaj ili onaj način. Onda reaguju burno. Meni je drago što smo večeras imali jednu sasvim uljudnu građansku raspravu o temi o kojoj očito svi mislimo različito, ali smo bili u stanju da o njoj uljudno razgovaramo i ja vam se zahvaljujem.

Nermin SARAJLIĆ:

Zahvaljujem vam svima. Dijalog i ima smisao upravo da relaksira, a ne da izaziva ili obnavlja traume. Hvala vam na posjeti.

KNJIŽEVNO PREVOĐENJE U BIH

Moderator:

– Zvonimir Radeljković, profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu, prevoditelj se engleskog

Uvodničari:

– Marina Trumić, spisateljica, prevoditeljica s poljskog

– Amira Sadiković, prevoditeljica s engleskog

– Željko Ivanković, pisac, prevoditelj s njemačkog

– Muharem Bazdulj, pisac, prevoditelj s engleskog

Galerija *Collegium artisticum*, Skenderija, četvrtak 18. decembar/prosinac 2008. u 20 sati

Zvonimir RADELJKOVIĆ:

Uprkos vrlo jakoj konkurenciji, prevođenje je jedan od najparadoksalnijih ljudskih činova. Nastalo iz poriva da se čovjek takmiči s božanstvom, iz one priče o kuli babilonskoj, ono ostaje jedna od nebrojenih “nemogućih misija” ljudskog roda. Kad se govori o prevođenju, obično se spominje ono što je u tom procesu izgubljeno (*lost in translation*), što je, zapravo, zaludna lamentacija. Kao što su Poe, i Dickinsonova, i Stevens, i nebrojeni drugi koji misle, oduvijek znali: gubitak je uklesan u ljudsku sudbinu, on je *sine qua non* našeg življenja, pa je prema tome bespredmetno raspravljati o njemu. Zato se treba usmjeriti ne na ono što gubimo, nego na ono što dobijamo.

A to što dobijamo – onu bitnu komunikaciju na svim mogućim razinama među nama, ljudima, koja bi inače izostala – jeste mnogo, posebno u našem okruženju jednog “malog” jezika. Da nema prevođenja, koliko bi ljudi znalo dovoljno starogrčkog da pročitaju i razumiju *Ilijadu*, *Odiseju*, ili *Antigonu*, ili *Okovanog Prometeja*? Ovo bi se nabranje, dakako, moglo nastaviti preko jezika i djela nastalih i prije i kasnije, sve do dana današnjeg, preko nesumnjivo stožernih književnih djela velikih jezika, pa sve do književnih djela na jezicima s relativno malobojnim

govornicima, recimo na islandskom ili mađarskom jeziku, koji su bar po tome slični našem jeziku – bosanskom/hrvatskom/crnogorskom/srpskom. Nema nikakve sumnje da uz pomoć prevođenja imamo neke šanse da izađemo iz izolacije i kulturnog autizma, koji uvijek, i u ratu i u miru, prijeti da zavlada, ne samo kod nas nego i kod svih naroda. No, nisu u pitanju samo kultura i književnost. Prevođenje je isto toliko neophodno na gotovo svakom polju rada, od medicine, gdje bi bez njega mnoga novija istraživanja ostala nekima nepoznata, preko različitih grana tehnike, gdje je situacija podudarna. O globalnom selu se može govoriti i u pozitivnom i u negativnom smislu; no ono, u okviru globalizacije podrazumijeva razumijevanje, a ono se postiže putem prevođenja.

Koliko se zapravo kod nas prevodi? Odgovor možemo dati samo u relativnom smislu, samo poredeći bosanskohercegovačku prevodilačku produkciju sa susjedima. I tu, kao i u nekim drugim pogledima, znatno zaostajemo, to jest prevodimo malo. I kod Hrvata i kod Srba prevodilaštvo se razmahalo: pogledajte samo naše knjižare, a onda one u Zagrebu i Beogradu. Ne ulazeći u razloge koji su ovu činjenicu učinili mogućom, mogao bi se donijeti općeniti zaključak da su izdavači i finansijeri izdavanja susjednih zemalja više spoznali značaj prevođenja od naših. Možemo se upitati zašto je to tako.

No, možemo se upitati također: što su osnovni ali i neki specifični problemi književnog prevođenja kod nas? Moja prva primisao je da treba pogledati kako javnost, odnosno neki najmanji zajednički sadržatelj sviju nas, gleda na prevođenje i prevoditeljski/prevodilački posao, općenito govoreći, a posebno u Bosni i Hercegovini, to jest, kakav je društveni status prevodioca i prevođenja? Čini mi se dominantnim mišljenje da gotovo svako može prevoditi, pa odatle, iz ove samouvjerenosti i onaj broj loših, gorih i najgroznijih prevoda. Razlog za ovo nije uvijek nepoznavanje stranog jezika: moguće je isto tako nepoznavanje materinjeg jezika! A onda, čak i ako spoznaju i priznaju da ne mogu sami prevoditi, mnogi i dalje smatraju da je to “onom drugom”, to jest prevodiocu, neki silno lagan i jednostavan posao, pa se onda zahtijeva nadljudska brzina i tačnost prevođenja. Rok za onih 40 stranica je uvijek jučer ako nije prekjučer; poslodavac je uvijek zapanjen što se od njega traži toliko novca za tako “sitnu” uslugu.

Ovome, nažalost, doprinose i izdavači, koji se trude da skriju ime prevoditelja negdje na posljednjoj stranici, u sitnom tisku, a urednici po izdavačkim kućama često govore kao da prevodioci i ne postoje, kao: evo, kad sam ja objavio tog i tog stranog pisca... Pogledajte prikaze prevedenih djela u književnim časopisima i vidjet ćete da vrlo mali broj sadrži osvrt na prevod. Kao da je u pitanju neka automatika: eto, našlo se pa ga treba ljuljati, bez primisli da je ipak neko morao prevesti tu knjigu.

Ko bira strane tekstove koji će se prevoditi? To je najčešće prevodilac koji kaže izdavaču da bi nešto trebalo prevesti, iz ovog ili onog razloga, sa ovog ili onog jezika. U staro doba, kad smo imali dva “velika” izdavača, to bi prošlo kroz neki

filtrirajući proces: budući prevodilac bi napisao prijedlog uredniku neke biblioteke, a onda bi to na urednikov prijedlog išlo na redakcijski odbor, koji bi bio sastavljen od uglednih ljudi s književnim pedigreeom. Toga danas nema i zato je izbor onog malog broja knjiga koje će biti prevedene prilično proizvoljan, baš kao i izdavačev izbor prevodioca.

A onda dolazi pitanje tačnosti i urednosti knjige. Prevodioci su uvijek imali rasprave s lektorima, što je bilo dobro. Ali u današnje vrijeme, kad se baš i ne možemo složiti o pravopisu, možda je i bolje što se lektori i korektori ili ne koriste uopće, ili su tek formalno prisutni u okviru impresuma. Međutim, kad otvorite knjigu, puna je nenamjernih i namjernih grešaka, od tipfelera do izostavljenih rečenica. Ovo, dakako, ne znači da ne postoje dobri prevodi, kao i knjige bez grešaka, kao i dobri izbori materijala za prevođenje. Pokušavam govoriti o nekom prosjeku, o zajedničkom sadržatelju.

Da pokušam, dakle, zaključiti:

- Broj prevoda je mali, a njihov izbor je proizvoljan.
- Kulturna i društvena uloga prevodica je uveliko podcijenjena.
- Prevodioci često nemaju niti znanja niti senzibiliteta koji je za književno prevođenje neophodan.

Postoje sigurno načini da se ovako stanje poboljša. Tome je zapravo posvećen ovaj razgovor. Srdačno vas pozdravljam na ovom okruglom stolu o književnom prevođenju koji je organizirao PEN Centar Bosne i Hercegovine uz pomoć Sorošove fondacije. Ja sam Zvonko Radeljković.

Sa mnom su ovdje i četiri uvodničara, koji će govoriti o svom viđenju našeg prevođenja nasušnog, o njegovim mukama, ali siguran sam i zadovoljstvima, o dobrim i lošim osobinama prevoditelja i prevedenih knjiga. Ja bih počeo sa Marinom Trumić, koja je pjesnik, pripovijedač, romansijer, esejista i prevodilac. Marina je nedavno objavila zapažen prevod pjesama Česlava Miloša, pod naslovom *Drugi prostor* u nakladi Zoro. Izvolite, Marina.

Marina TRUMIĆ:

Pošto me večeras profesor Radeljković pitao o čemu ću ja, zapravo, govoriti iako smo se dogovorili da govorimo o prevođenju u BiH, ja sam rekla da ću ja govoriti o ljubavi, tako da ću biti možda drukčija od svih ostalih.

Između mogućnosti i ostvarenja

Hoću da čujem pljesak jednog dlana.

(zen izreka)

Prevoditi znači stvarati poeziju kao i proizvoditi vlastita djela – još teže, rjeđe. Na kraju krajeva, sva poezija je prevođenje.

(Novalis)

Pada mi na pamet jedna zanimljivost. Naime, možda smo ovaj razgovor trebali upriličiti u listopadu/oktobru, jer je 9. listopada dan Svetog prevoditelja, a to je u Jermeniji nacionalni praznik, posvećen Meszropu Masztocu (oko 361 – 440. godine) teologu, monahu, tvorcu njihovog alfabeta, smatraju ga, kako sam negdje pročitala, ocem jermenske književnosti. On je prevodio Bibliju na jermenski, kao i druga religiozna djela sa grčkog i sirijskog.

Moram reći da se ja, zapravo, ne smatram prevoditeljem, ili prevoditeljicom, kako se to danas kaže, i to ne iz neke lažne skromnosti, nego zato što je to za mene nešto tako veliko da uistinu mislim kako još nisam zaslužila tako se nazvati, a možda i nikad neću, jer sam relativno kasno počela ozbiljnije se baviti prevođenjem, osobito ako se usporedim s tolikim velikim prevoditeljima što su uradili ogromno i kojima je čitav život prošao u tomu samozatajnom poslu, zaduživši tako kulturu i književnost sredina i naroda u kojima su živjeli i djelovali. Sjetimo se, ovom prilikom samo nekih, spominjem one kojih više nema: Petar Pejčinović, Nikola Kršić, Josip Tabak, Nika Miličević, Raza Sarajlić, Petar Vujičić, Zdravko Malić, Muhamed Nezirević, Tomislav Ladan i mnogi drugi.

Ako je za jedne (srećom, uopće nisu tako malobrojni kako se obično misli) život čitanje, za druge je (a i njih nije malo) i čitanje i, jednovremeno, prelaženje na drugu obalu, oživljavajući pročitano iz jednog jezika u drugome, svome, jeziku. Prevođenje je u biti pregovaranje, kaže na jednom mjestu Umberto Ecco. Ponekad s autorom originala pregovara pjesnik-prevoditelj i tada je rezultat čista kreacija. Vrt je nagrada za sve što si pošteno uradio na zemlji. Kažu da je nerazumijevanje isto toliko važno koliko i razumijevanje jer, u protivnom, komunikacija bi bila nemoguća, ne bismo imali o čemu raspravljati, budući je totalno razumijevanje identičnost. Prevođenje neprevodivo – to je informacija od dubinske vrijednosti.

Nedavno sam s uživanjem čitala "Prevoditeljevu bilježnicu" Karla Dedeciusa, Nijemca, koji je ogromno zadužio poljsku književnost. On kaže da je jedno od najljepših svojstava knjige upravo to što su njezina forma, njezin smisao i djelovanje prevodivi. O prevođenju uopće toliko je toga dosad rečeno, nije mi namjera ponavljati ono što nam je, većini barem, već poznato i logično. Ali, ipak, prije nego se vratim našoj večerašnjoj temi, rekla bih nešto o ulozi prevoditelja i prevođenja u modernim društvima, u današnjem svijetu. Mnoge europske i druge

multinacionalne institucije u svijetu uopće ne bi mogle funkcionirati bez usmenih, simultanih, pismenih i kakvih sve možemo zamisliti prijevoda, i prevođenja, a to je tema koliko značajna toliko i nescrpna, pa i nju ostavljamo za neku drugu priliku. Jer, nama se večeras postavlja, prije svega, pitanje književnog prevođenja u BiH, kakva je tu situacija, dometi, koliko se uopće prevodi itd. Mislim da stručne prevoditeljske dileme i probleme, a to podrazumijeva i kvalitet objavljenih prijevoda na ovim našim jezicima, također treba ostaviti za drugu priliku, premda su to teme također nescrpne, zanimljive, goruće, bolne, ali to bi nas odvelo u sasvim drugom pravcu i bolje je, čini mi se, ta pitanja ostaviti za neke prevodilačke radionice, kao što je to, recimo, postala praksa na Književnim susretima koje organizira *André Malraux*, ili kao što su susreti s prevoditeljima u okviru Sarajevskih dana poezije. Održana su tri takva susreta posvećena sljedećim temama: "Recepcija bosanskohercegovačke književnosti u pojedinim zemljama", zatim: "Između tradicije i savremenosti – vječna prevoditeljska dilema". Tema ta podrazumijevala je neka praktična pitanja, kao npr. što i koliko prevoditi, kako uspostaviti pravi odnos, kad je riječ o prevođenju i izboru djela, između klasike i novijih i najnovijih ostvarenja bosanskohercegovačke književnosti.

Dozvolit ću sebi jednu digresiju. Eto, na primjer, čitam kako urednica EPH/Novi liber Lara H. Matković izjavljuje da će oni izdati ključnu dječiju literaturu i kaže: "Postoji nevjerovatno dugačak popis doista uglednih inozemnih pisaca koji u nas nisu prevedeni..." Tako su zasad u taj izbor uvršteni češki, talijanski, norveški i nizozemski pisci. Ovo navodim kao primjer sistematičnosti izdavačke politike, što nama, nažalost, nedostaje. I to je postalo nešto već tako poznato i obično, da se čini izlišnim i napominjati, ali svakako o tome valja ozbiljno porazgovarati s ovim našim (rascjepkanim) izdavačima. I, ispričavam se za ove digresije, ove godine na Sarajevskim danima poezije govorilo se o "Granicama prevoditeljske slobode", što je bilo vrlo zanimljivo, ali možda više stručno. Mnogi prevoditelji iz raznih zemalja odazvali su se rado, pa su čak i napisali tekstove o ovim temama koje, na našu štetu, nismo imali gdje objaviti, nitko nije bio zainteresiran. Meni se, kad sam to predlagala, radilo o tomu da se negdje sakupe podaci o ljudima koji prevode naše pisce, pa čak da se razvija i neka vrsta vrednovanja njihovog rada, što bi se ogledalo i u nekoj nagradi (priznanju, plaketi) prevoditelju, ali u tome nisam uspjela. Možda će sada kada je, napokon, osnovano Društvo prevoditelja u BiH, tako nešto biti moguće. Ovo je vrlo važno, a ukoliko ima još nekih problema i dilema oko toga, trebamo svi pomoći da se ono napokon i "ustoliči".

Bili su, u okviru Sarajevskih dana, jedne godine organizirani i susreti s izdavačima, neki su se čak i odazvali i donijeli svoja najnovija izdanja i kataloge. Na posljednjim pjesničkim susretima organizirana je i jedna prevodilačka radionica, tako što su strani i domaći pjesnici, uz pomoć prevoditelja, prevodili pjesme jedni drugima.

Znam, opet sam se udaljila od osnovne teme, ali sam mislila da je ovu informaciju važno čuti barem na jednom ovakvom skupu. Kad spominjem ove radionice i prevoditeljske susrete, dok sam bila član Savjeta Sarajevskih dana poezije, željela sam povezati slične kulturne institucije kako bi zajednički ostvarile neki ovakav projekat, a za to nisu potrebna materijalna sredstva već, ponajprije, dobra volja, barem kad je prevođenje u pitanju. Možda sam se premalo trudila. U svakom slučaju, nisam uspjela.

Profesor Radeljković je u uvodnom slovu naznačio neka pitanja koja su od suštinske važnosti za razgovor o toj, također neiscrpnj, temi "Književno prevođenje u BiH". Pokušat ću govoriti o nekima od njih, ne kažem i odgovoriti, na osnovu svog prevoditeljskog iskustva. Ovih sam se godina intenzivno bavila poljskim nobelovcem Czeslawom Miloszom čitajući ga i prevodeći, tako je nastao izbor njegove poezije koji je, pod naslovom "Drugi prostor", objavljen u ZORO-u. Prestala sam prevoditi onda kad sam shvatila da je to postalo odveć opasno za mene, u smislu nekakvog poistovjećivanja, nemojte me krivo shvatiti, ne s veličinom, ne s književnim autoritetom, već s čovjekom koji pokreće, govori, piše o onome što mene duboko zanima i koji mi, čak, daje odgovore na neke moje bolne dileme. Knjiga je izašla i ja sam odlučila odmoriti se malo od Milosza, a možda ga pustiti da zauvijek ode od mene. No, razmišljajući o ovom večerašnjem razgovoru, o našoj temi, kao i o nekim konstatacijama prof. Radeljkovića, odlučila sam se opet obratiti Miloszu. Zнала sam da mi mora pomoći, tamo negdje iz svoga drugog prostora, i nisam se prevarila. A pitanje je: koga prevoditi i zašto?

Radeljković s pravom navodi kako je broj prijevoda kod nas mali, a njihov izbor proizvoljan i ja sam pokušala pošteno, najprije samoj sebi, odgovoriti na pitanje zašto sam uopće neka djela prevodila i nudila časopisima i izdavačima (samo sam jednom imala pravu narudžbu, bio je to izbor iz sabranih djela Janusza Korczaka), da li iz nekog svog hira ili iz dubokog, iskrenog uvjerenja da je to što nudim ne samo vrijedno, nego i uistinu potrebno sada i ovdje. I tako sam opet pozvala u pomoć Milosza koji, kao da je čuo moje (naše) pitanje, odgovara na njega u svome eseju o američkom pjesniku Robinsonu Jeffersu (1887-1961): "Kada sam počeo prevoditi njegovu poeziju, misao koju mi je nametnulo pažljivo čitanje tih stihova (a samo prevodeći natjeran si na takovu pažnju), vodila me je sve dalje, kroz igre sličnosti i razlika, u povijest suvremene poezije, američke, poljske, ruske i francuske, a odatle do značajki civilizacija koje u poeziji nalaze svoj izraz." I dalje, pitajući se i sam zašto netko svojevoljno, iz čista mira, želi prevoditi nekog pjesnika, Milosz kaže: "Najjednostavnije je reći kako čitatelj kojemu su se svidjele pjesme želi vidjeti njihov makar i nesavršen odraz u rođenom jeziku i postaje prevoditelj." (Njihov tumač, zastupnik, kao da ih zastupa – dodajem ja). Znači, radi se o želji da se s drugim podijeli užitak svoje lektire. To je jedno, a drugo: "Napokon, namjeru 'obogaćenja' svoga rođenog govora – spretnost miša što nađeno zrno vuče u svoju rupu – dozvoljava nam pomisliti kako prevoditelj

u svome domu, u domu zvukova i intonacija poznatih mu od djetinjstva vidi neko 'prazno' mjesto i nastoji da ono ne ostane prazno. A čak se može i pretpostavljati da je u prvom susretu s originalom tlo vlastitog jezika stalno prisutno, ono je činitelj koji razrješava: i tu je na djelu iznenađenje, osjećanje da se nailazi na naslage koje su u vlastitom jeziku neiskorištene – ili mogućnost boji samu recepciju. Tako, dakle, ova jednostavna tvrdnja nije ni najmanje jednostavna jer u sažetku obuhvaća odnose između pojedinca i kolektiva, kao i impulse što iz toga proizlaze.

Prevoditeljevoj odluci prethodi dvostruka ocjena: i izabranog djela i tzv. književnog života u koji će to djelo u novom jezičnom ruhu biti ubačeno. Što je prevoditelj svjesniji svojih ciljeva, to pažljivije važe svoje poteze, znajući da sve ono što postoji u datom jeziku slaže na situaciju koja je u svakom trenutku podložna promjeni izazvanoj ljudskim činima, makar i najsitnijima. Između prošlosti i budućnosti oscilira ludilo (ili bjesovi) sadašnjosti, i ni jedna grudica stavljena na neku od njih nije beznačajna. Taj element volje toliko briga i opasnosti zadaje da prevođenje postaje usmjeravajućom djelatnošću."

Veliki pisac, dakako, ima pravo (a prevođenjem su se oduvijek, više ili manje, bavili mnogi veliki pisci, naši i strani), ali kad se poslije ovako lijepih riječi okrenemo sebi, postavlja se pitanje što činiti u našoj situaciji koja je, u svakom pogledu, i u svakom segmentu, nesređena. Ako je prevođenje kod nas uglavnom proizvoljno, a jeste, ako je prevedenih djela malo, poredeći se, recimo, samo sa susjedima, u Beogradu i Zagrebu se i prije rata prevodilo i izdavalo više, premda su se dva jaka BH izdavača u to vrijeme, "Svjetlost" i "Masleša", dobro i dostojno nosili s tako jakom konkurencijom; ako su prevoditelji marginalizirani, slabo plaćeni, nigdje i nitko o njima i prijevodima ne piše (a mi, zapravo, nemamo ni sustavnu književnu, teatarsku ili likovnu kritiku, pa tko onda još da misli o kvalitetu prijevoda), često se njihova imena u prikazima i ne spomenu, pa tako nam je u svemu, takvo nam je izdavaštvo, sve je nekako sporadično, nasumce. Istina, ponekad se "ubode" koji hit (što je dobro ali nije dovoljno, tko još da razmišlja o obnavljanju klasike, recimo, o zastupljenosti različitih književnosti i jezika!). Izdavači uglavnom i nemaju kompetentnog, dobro obaviještenog urednika, lektora, korektora, knjiga je kao siročić bez svog urednika-menadžera, takva nam je kulturna politika, koje nema, ili je nesistematična, bez ikakvih vizija; ako mnogi, nezasluzeno, misle da mogu prevoditi i da je to lako, možda je još više onih koji su uvjereni da mogu pisati, i da je to lako. Ja ovim ne podcjenjujem ogromne uspjehe koje su postigli BH umjetnici, stvaraoci, u filmu, književnosti, likovnim umjetnostima, ne podcjenjujem doprinos naših poznatih prevoditelja (Mauricette Begić, Esad Duraković, Kolja Mićević, Srebren Dizdar, Zvonko Radeljković, Mira Đorđević i dr.), govorim o novijem vremenu, u prošlosti je kod nas prijevoda s raznih jezika bilo mnogo više (čudno, a sada je mnogo više mladih ljudi koji govore strane jezike), ali to su sve samo izuzeci koji potvrđuju pravilo ili praksu. A

praksa je da se ništa ne radi istrajno i sustavno i da nema prave kulturne politike, pa tako nema ni promišljene izdavačke politike, pa kako će onda prevođenje izlaziti iz tih uskih okvira. Možda može, ponekad i ponetko. A možda ovakvi razgovori mogu pomoći da se barem skrene pozornost na probleme i da se vidi što, u ovom slučaju prevoditelji, misle o sebi, svome poslu, situaciji u toj oblasti, a isto tako i što oni drugi, tj. čitatelji misle o svemu tome. Da sagledamo taj prostor između mogućnosti, želja i ostvarenja.

I na kraju, kako ovo ne bi bila samo kuknjava, znamo već da je prevođenje kod nas nedovoljno cijenjen, slabo plaćen a i izuzetno težak i odgovoran posao, upravo bih stoga htjela ukazati na neke nedovoljno poznate, pa tako i malo iskorištavane mogućnosti materijalne potpore prevoditeljima i prevodilaštvu u cjelini. Naime, osim Fonda za izdavaštvo BiH, postoje i mnogobrojni inozemni fondovi (u mom slučaju bio je to Institut knjige iz Krakova, koji je pomogao objavljivanje poezije Czeslawa Milosza). U pojedinim zemljama, a svakoj je stalo do promocije vlastite književnosti, ponekad su i pojedine ambasade zainteresirane da pomognu u tom smislu, poznati su mi takvi primjeri, doduše u Hrvatskoj, a zašto to ne bi bilo moguće i u BiH!? Postoje, zacijelo, i druge mogućnosti, samo mi, čini se, nismo dovoljno informirani. Evo, recimo, već spomenuti Institut knjige u Krakovu spreman je prevoditelju, na ime obeštećenja, platiti dvadesetak strana prevedenog a neobjavljenog teksta. Dakle, bilo bi dobro organizirati više ovakvih razgovora, svakako nastojati da njima prisustvuju i izdavači, kako bismo, unatoč svemu, i unatoč svim mogućim krizama, zajednički došli do nekih prijedloga, a možda čak i nekih rješenja.

Dok sam bila član Savjeta Sarajevskih dana poezije nastojala sam i stalno govorila kako treba osnovati društvo prevoditelja u Bosni i Hercegovini i kako ćemo tada, možda, imati neke podatke o prevoditeljima na jednom mjestu, što ćemo imati razne druge praktične pomoći, a također to je neka mogućnost da se uspostavi suradnja i među sličnim institucijama. Ja sam htjela, recimo, kad je riječ o Sarajevskim danima poezije, da surađujemo sa *André Malrauxom*, ali mi to nije pošlo za rukom ili ja nisam bila dovoljno uporna, u svakom slučaju nisam u tome uspjela, a mislim da je šteta, jer nas nema toliko puno u našoj sredini i trebalo bi, zašto ne bismo sarađivali zajedno. Hvala!

Zvonimir RADELJKOVIĆ:

Hvala lijepo Marini Trumić, koja je pobrojala ono što smo uradili i ono što smo još trebali uraditi i koja je naznačila ta neka krupna pitanja, neke globalne teme prevođenja, koje su poredane i eksplicirane u njenom izlaganju, sve do Miloszevog kumulativnog odgovora o prevođenju.

Naša druga uvodničarka je Amira Sadiković, s moje druge strane, nastavnik i ugledan prevodilac, koja se ogledala ili okušala u gotovo svim žanrovima ili vi-

dovima prevođenja, od simultanog i konsekutivnog do pisanog prevoda filozofskih, socioloških, pa i kritičkih tekstova, nekad sama, a nekad i sa studentima kojima ona predaje provođenje na Filozofskom fakultetu, no povremeno organizira i prevodilačke škole. Što se književnog prevođenja tiče ona je često prevodila dramske tekstove sa BHS na engleski, a i obratno, pa su neki od tih tekstova izvođeni u Londonu. Nekad je to radila i besplatno. Ona će večeras, ja mislim, govoriti o mogućnostima i načinima obrazovanja prevodilaca, što bi, možda, moglo ispraviti neke od ovih nedostataka koje smo pominjali.

Amira SADIKOVIĆ

Prvo bih se zahvalila profesoru Radeljkoviću na ovom predavljanju: stvarno sama sebi dobro zvučim. Ja ću govoriti, kao što je profesor Radeljković već rekao, iz ugla nekoga ko se još uvijek ne usuđuje sebe ikada i pod bilo kojim okolnostima nazvati književnim prevodiocem, a posebno ne u društvu u kojem trenutno sjedim. Ali bih više govorila o nečemu što bi bilo namijenjeno mnogima koje vidim ovdje u nekim zadnjim redovima, tamo sa druge strane. Naime, kod mnogih koji se počinju baviti prevođenjem, posebno u današnje vrijeme, postoji potpuno pogrešno vjerovanje da je prevođenje jedan vrlo jednostavan posao...

Školovanje za književno prevođenje

- Pogrešno je vjerovanje da prevođenje može biti tretirano kao egzaktne nauka i da postoji fiksna korelacija 1-1 između riječi i fraza u različitim jezicima, čime prevođenje može biti fiksno, tj. kriptografsko. Književni prevodioci će češće reći da je u pitanju umjetnost, što jeste tačno, ali će i reći da se dosta toga može naučiti. Prevodioci koji se bave neknjiževnim prevođenjem često mu prilaze kao zanatu koji se ne samo može naučiti, već je i predmet akademskog izučavanja. Ipak će se većina složiti da je istina negdje između i da zavisi od samog teksta.
- *translation – act or instance of translating, wirtten or spoken expression of the meaning of a word, speech, book, etc. in another language* (COED): proces – uloga prevodioca u pretvaranju jezika izvornika u ciljni jezik; proizvod koji stvara prevodilac.
- Dugo se smatralo da školovanja za prevođenje uopće, pa time i za književno prevođenje, nema. *Translation studies* (izučavanje prevođenja, translatologija) kao područje izučavanja procvat doživljava u drugoj polovini dvadesetog vijeka (škole, autori...).
- Translatologija – cilj: opisati fenomene prevođenja i prevoda onako kako se manifestiraju u svijetu našeg iskustva i ustanoviti opće principe kojima se ti fenomeni mogu objasniti i predvidjeti.

- Zakon standardizacije: ciljni jezik generalno pokazuje manje lingvističkih varijacija od izvornika; zakon interferencije: uobičajene leksičke i sintaktičke strukture se često kopiraju i time u ciljnom jeziku stvaraju neuobičajene strukture (univerzalije prevođenja – neke karakteristike su tipične za jezik prevođa, bez obzira o kakvom jezičkom paru se radi; jezik prevoda obično pokazuje veću koheziju i eksplikaciju, a manje dvosmislenosti, i obično je duži od izvornika, itd. – M. Baker etc.).
- Književno prevođenje zavisi ne samo od dobrog poznavanja i jezika izvornika i ciljnog jezika – kreativni rad koji traži senzibilnost i prema jezičkom izražavanju i prema kulturi.
- Prevodioci su agensi pretvorbe poruke iz jednog jezika u drugi, uz očuvanje kulturoloških i diskursnih ideja i vrijednosti u osnovnoj strukturi teksta. Biti prevodilac je puno više od sposobnosti vođenja razgovora. Osnovno značenje izvornog teksta prevodilac pretvara u potpuno novi tekst, sa istim značenjem i istom vrijednošću. To traži i izvrsno poznavanje oba jezika i sposobnost čitanja između redova. Ako se aluzija ne prepozna, kako će se prevesti?
- S. Bassnett: prevođenje izvornika u ciljni jezik tako da je 1) značenje na površini približno isto, a da je 2) struktura izvornika sačuvana što je moguće više, ali ne toliko da značajno utječe na prijemnu strukturu ciljnog jezika.
- Kod nas: duga tradicija ugrožena današnjom situacijom – neuređenim tržištem, ekonomskom situacijom i lošim prevodom.
- Svako može biti prevodilac – neizmijerna šteta po jezik i kulturu. Neosnovane tvrdnje o neprevodivosti rezultiraju rogozatnostima (*bachelor*). Insistiranje na kvalitetu književnog prevoda održava “zdravlje” jezika, a time i kulture. Jesu li jezik i kultura u stanju pratiti savremeni svijet i promjene koje se u njemu dešavaju?
- Šta se kod nas dešava: poremećen sistem vrijednosti u društvu generalno rezultira obezvređivanjem jezika i prevodilačkog rada; jezik i prevođenje se počinje shvatati olako! (*Bosnian Cook!*)
- Formalno obrazovanje: skromno znanje maternjeg jezika, još skromnije opće obrazovanje i iluzija da je to dovoljno, da “može i tako”.
- Unapređenje znanja iz jezika i kulture i SL i TL.
- Osnovna znanja iz teorije književnosti i lingvistike (sintaksa!).
- Teorija i praksa prevođenja: formalna i dinamička (tekstualna) ekvivalencija, faze analize, transfera i restrukturiranja, prevodilačke odluke i šta ih motivira (J. Levi): estetika, znanje i poimanje, tekstualna pragmatika, itd.
- Prevodilačke radionice.
- Obrazovanje svih oblika kod prevodioca gradi osjećaj odgovornosti prema prevođenju i njegovom rezultatu. Odsustvo istoga: veliki broj današnjih prevoda.

- Hrvatsko udruženje književnih prevodilaca.
Kako postati prevodilac:
- Čitanje i analiza različitih prevoda različitih vrsta tekstova: jezička intuicija se osnažuje i bolje priprema za sam čin prevođenja.
- Čitanje savremene književnosti – proze, poezije, dramskog teksta, novina, časopisa... tekstova svih vrsta i stilova, na oba jezika.
- Mora se posjedovati sposobnost dobrog pismenog izražavanja na oba jezika.
- Moraju se poznavati pravopisna pravila oba jezika.
- Sposobnost razumijevanja različitih fraza, idioma, i njihove upotrebe.
- Poznavanje različitih registara, stilova i društvenih običaja u oba jezika.

Zvonimir RADELJKOVIĆ:

Hvala Amiri Sadiković na ovom žarkom pledoajeu za prevođenje. Ona nam je podrobno predočila neke od tehnika učenja prevođenja, kako bi to trebalo raditi u akademskom, u visokoškolskom kontekstu, dala nam je i svoje mišljenje o teškoćama i društvenim ograničenjima prevođenja i hvala joj što je dotakla i moralne i psihološke dileme koje prevođenje nameće.

Naš treći uvodničar je ime manje-više svima poznato. Željko Ivanković je pripovjedač, romansijer, pjesnik, esejist, kritičar, međutim, možda je manje poznato da je on jedan od najplodnijih prevoditelja sa njemačkog kod nas posljednjih godina, on je prevodio od Mocarta do Hajnriha Bela, od Barona Minhauzena do židovskih priča. Željko Ivanković će nam govoriti o svom viđenju prevođenja.

Željko IVANKOVIĆ:

Ja sam isto mislio početi svoj govor time da se zaista ne osjećam prevoditeљem, unatoč svemu ovome, a nakon Amirine priče šta su sve prevoditelji, sad definitivno znam da ja to nisam, ja ne znam ni jedan jezik izvrsno, pa ni svoj, čak, i čisto me sad strah i zbog onoga što sam uradio. Međutim, neovisno o tome, ja sam htio postaviti ovdje, skupa s nama, nekoliko pitanja, bez želje da na njih dam odgovor, znajući da će ljudi koji su govorili prije mene govoriti djelomice i o prevođenju kao o jednoj društveno važnoj i značajnoj djelatnosti, a jednako tako i o poetici prevođenja. Neizbježno je, naravno, govoriti i o jednom i o drugom i dopuštam sebi da govorim prema bilješkama, više postavljajući neka pitanja naglas svima nama, na osnovu onih iskustava koja sam imam s prevođenjem, koje sam imam sa izdavanjem prijevoda, s nekim iskustvima rada u izdavačkoj djelatnosti, u izdavačima prije ovog rata, kad je, kako je to rekla Marina, situacija bila znatno bolja. A istovremeno i kao čitatelj i kao konzument prijevodne književnosti, nije suvišno podsjetiti, čak i one koji znaju, da je prevođenje, zapravo, glavno

sredstvo upoznavanja, komunikacije među narodima i kulturama. Nije na odmet znati da su prvi, negdje u kulturi, u civilizaciji ljudskoj, Rimljani počeli prevoditi sva značajna djela grčkih autora. Nije loše znati da, zapravo, Goetheova svjetska književnost, upravo Goetheov termin svjetska književnost, upravo počiva na prijevodima i znamo koliko je taj krug oko Goethea učinio za prevođenje, među ostalim i književnosti sa ovih naših slavenskih područja. Nije na odmet znati da je i prva prava međunarodna federacija prevoditelja osnovana tek pedeset treće, dakle prije jedva pedeset pet godina, kao što nije na odmet znati da i mi imamo društvo prevoditelja, koje, nažalost, nema čak ni onu moć koju bi u sindikalnom smislu imalo nekakvo udruženje pisaca. A koliko je prevodilaštvo važno želim ukazati na jednu činjenicu, na jedan podatak koji sam negdje pročitao, da je prevođenje toliko važno da bi svaka generacija trebala za sebe iznova prevoditi sva kapitalna djela svjetske literature, dakle nužno bi bilo prevesti *Bibliju*, svaka generacija za sebe, Kur'an, Homera, Shakespearea...

Prevođenje – kreacija na margini društvenog zanimanja

Suvišno je, pogotovu nama ovdje okupljenima, ponavljati što prevodilaštvo znači, ali se ponešto mora reći zarad onih manje upućenih, onih mlađih, onih iz medija koji su tu večeras s nama. Dakle, prevođenje je glavno sredstvo upoznavanja, susretanja, dodira među narodima i kulturama, ono je posredovanje između pojedinih književnosti, kultura i civilizacija, ono je važno za izučavanje komparativne književnosti, onoga na što prvo pomislimo kad govorimo o prevođenju.

Povijest prevođenja pamti da prvi put sa sustavnim prevođenjem počinju Rimljani, koji prevode grčka djela i tako nam ih posreduju, unose ih u temelje kulture i civilizacije kojoj pripadamo i koju baštinimo. Da, i Goetheova svjetska književnost počiva upravo na prijevodima. On je sâm više nego jasno demonstrirao mjesto i ulogu prevodilaštva i prevodilačkog posredovanja. Da, i to da od 1953. postoji Međunarodna federacija prevoditelja (FIT). Dobro je podsjetiti na ove činjenice. One nam pomažu referirati se danas i ovdje na ono što je već davno postalo općim mjestom...

U poetičkom, pak, smislu polazimo od toga da nijedno djelo nije prevodivo do kraja (koliko god znamo da postoje tzv. doslovni prijevodi), te da je svaki prijevod neka vrsta interpretacije (slobodni prijevod) i to upravo zbog različitosti jezika i kultura, civilizacijskih oblika i realizacija... Dakle, i prevođenje je, baš stoga, eminentno (su)tvoračka djelatnost, koja traži osim znanja tuđeg, stranog jezika, iznimno kompetentno znanje izražajnih moći vlastitoga jezika, zavidnu mjeru obrazovanja i, dakako, tvorački, pjesnički dar...

Mali jezici i kulture, kamo svakako spadamo s ovim našim jednim (ili četiri-ima, kako tko hoće, jezicima), osuđene su na prevođenje više od drugih. No, pošto su mali, i u pravilu "siromašniji", u nemogućnosti su držati trend s velikima,

pa je to onda teško rješiv problem, zatvoren krug, koji mi danas u BiH živimo kao kvadraturu kruga.

I, sad nešto o sebi. Nakon svega ovoga i sa 6-7 prevedenih knjiga u životu ne smatram se prevoditeljem, jer je prevoditelj onaj tko živi od prevođenja, tko je u tome profesionalac i tko bi u mojim godinama, da je prevoditelj, imao barem pedesetak prijevoda. No, naravno, ne mogu niti odbaciti tu kvalifikaciju već i samim tim što prevodim i što sam ovdje kao takav i pozvan i došao.

Moje je prevođenje, kao i kod većine ovakvih prevoditelja, počelo iz osobnog senzibiliteta prema nekom autoru ili djelu, a tek potom su došle i narudžbe za prevođenje. Uostalom, to je valjda i jedini normalni put. Potvrdiš se, etabliraš se, a onda te kao takvog zovu... Tako da je, i to je moje prevoditeljsko iskustvo, pola mojih prijevoda iz jedne, a pola iz druge vrste unutarnjih pobuda i vanjskih poticaja...

* * *

Svaka politika, pa i kulturna politika na našim prostorima kulturu je, dakle, i sve vezano uz knjigu, pa i prevođenje, držala nadgradnjom. Bazom je smatrala rad i to fizički rad, onaj koji, tobože, jedini stvara višak vrijednosti. Naslijede pretrodnog sustava kojeg se još nismo oslobodili! A radi se samo o tome da je kultura, obrazovanje, znanost, dakle i prevođenje u tom smislu investicija, ulaganje u novu vrijednost. Investicija u bazu, u fundament društva!

Zar se to još nije shvatilo? Austro-Ugarska je ovdje tek koju godinu po dolasku, uz komunikacije (ceste, pruge, poštu), tvornice, rudnike... izgradila i danas, a kamoli u to doba impozantnu, velebnu zgradu Zemaljskog muzeja, koji i sad impresionira svojom veličinom. Je li to Austro-Ugarska bila luda, pijana kolonijalna zemlja koja nije znala što radi? Nije znala taj novac pametnije potrošiti? (Kako bi to naši skorojevići znali spiskati!) Možda!? Ali današnje vlasti, a neki dan sam bio u Muzeju, četrnaest godina nakon Daytonu, tom istom Muzeju nisu osigurale ni grijanje, a kamoli da bi izgradili npr. Muzej moderne umjetnosti, Ars aevi, o kojemu se toliko priča. O operi, baletu, nacionalnoj biblioteci i sličnim kulturnim projektima da i ne govorimo... Razlika, priznat ćemo, između dva koncepta društvenog razmišljanja je više nego drastična! A između njih je cijelo stoljeće! I onda je Austro-Ugarska okupator? A ovo sad – kako ovo sad nazvati?

Ovaj primjer navodim jer suvremeno bh. društvo, ako takvo što uopće postoji, nema nikakvu kulturnu strategiju! (Niti ikoju drugu – ako je to utjeha!) Ono se bavi dnevnim banalnostima (zabranom institucije Djeda mraza u vrtićima ili uvođenjem vjeronauka u vrtiće, npr.!), umjesto projektiranjem strategije koja bi dugoročno omogućila kakvo-takvo hvatanje koraka sa suvremenim svijetom (čiji dijelom izgleda samo verbalno želimo biti?!), u bilo kojem od segmenata, pa evo i u kulturi ili stvari knjige, izdavaštvu, bibliotekarstvu, prevođenju.

Mi danas nemamo velike izdavačke kuće, nemamo ni male. Imamo tek nekoćinu privatnih izdavača koji svaštare. I to je njihovo i pravo i, izgleda, jedina mo-

gućnost, dok neka društvena instanca, Ministarstvo kulture npr., ne proklamira jasnu izdavačku politiku koju će ono podržavati. Tada će se otvoriti prostor i za profiliranje izdavača i svega onoga što taj segment kulturne djelatnosti određuje i ne profilira. Dakako, to bi trebao pratiti razvoj biblioteka i otkup knjiga, kao glavnih društvenih recipijenata tog segmenta "kulturne proizvodnje". Riječ je o onome što smo nekad imali ili onome što danas radi Hrvatska. (Iskreno, ne znam situaciju u Srbiji, ali pretpostavljam da je slična, ako ne i mnogo bolja.)

* * *

Nimalo slučajno proklamirano je da bi svaka generacija morala za sebe prevesti sve najvažnije knjige svjetske kulturne i književne baštine (Biblija, Kur'an, Homer, Sofokle, Rabelais, Cervantes, Shakespeare, Balzac, Dostojevski...), a stanje prevodilaštva u nas je tako da ćemo kao društvo (i država) sve više zaostajati i svoju marginalnost u svjetskim razmjerima samo iznova potvrđivati. Veoma frustrirajuće, osim ako nije utjeha to što su susjedne Hrvatska i Srbija već prevele ili intenzivno prevode ponajznačajnija djela svjetske kulturne i književne baštine (ali i recentne literature). I to razumijem i prihvaćam, jer je ovo ipak jednojezični (ili dovoljno jezično razumljivi) prostor u nekoliko jezičnih standardizacija, ali je onda cijela naša priča ovdje suvišna. Da, međutim, nije suvišna pokazuje naše upinjanje da se i sami sebi i drugima prikažemo boljim nego što jesmo i sve to do mjere neukusa koji više ne mogu podnijeti ni oni koji taj novi (jedan u nizu!) mit proizvode.

Prevođenje kao sporadičan čin pojedinaca ostat će, sve su prilike, i dalje i još zadugo incidentna kulturna aktivnost očito nikome ili tek rijetkima (provjerite tiraže naših knjiga, njihovu prodavanost ili zastupljenost u knjižnicama – bilo koji parametar ili čak sve tri!) potrebna. A trebala bi se smatrati imperativno nužnom! Nemamo pravo, barem mi ovdje okupljeni, danas i ovdje, biti neodgovorni. I nismo, valjda. Ta nas je, nadam se, naša odgovornost ovdje i dovela. Ne želim biti niti sentimentalna, niti patetična, ali situacija je već odavno katastrofalna. Reći ćete "da je bogdo samo tu" i znam da ste u pravu, ali sâm čin našeg susretanja ovdje i ovim povodom, znak je naše želje da govorimo. *Dixi et salvavi animam mea* – nije ni to malo, zar ne?

Posebno je ovaj problem važan s obzirom na položaj bosanskoga jezika (u današnjem njegovom značenju, smislu i kapacitetu) i njegovi stvarni društveni domeni. Jezik se nekoć potvrđivao prevođenjem velikih svetih knjiga, na Zapadu npr. Biblije, ovdje vjerojatno Kur'ana, ali zašto ne i Biblije, jer je i Zapad mnogo prije nas preveo Kur'an. Potvrđivao se vlastitom filozofskom i teološkom terminologijom. Danas bi vjerojatno išla i neka druga terminologija... (Elektronička?) Imamo li mi danas potrebu to promišljati iz pozicije prevoditeljstva? Ja mislim da – da! Zašto? Navest ću primjer srpskoga jezika i djela (prijevoda!) koja nam dolaze iz tog jezika, i mjestâ gdje se npr. citira Biblija. To je gotovo nečitljivo, jer srpski prijevod Biblije (prijevod koji nije prijevod s originala, dakle je prijevod prije-

voda) još uvijek je onaj Vuk-Daničićev, na jeziku i s "točnošću" prijevoda koji se doima neozbiljnim, osobito s obzirom na vrijeme (ipak je ovo 21. stoljeće!) u kojemu živi suvremeni srpski jezik prijevoda, posebno one recentne književnosti.

Čudno mi je da to u srpskom jezičnom i kulturološkom *milieu* nitko ne vidi kao problem i da se ne ide u neki novi, vremenu primjereniji, prijevod Biblije. Ili će Srbi i u 22. stoljeće ući s Vuk-Daničićem, a pritom će doista dobivati sve nove i nove prijevode drugih djela. Ovo ne govorim radi Srba i iz brige za srpski kulturni prostor. Ovo je primjer nad kojim vrijedi misliti svaki od naših jezičnih prostora, svaka prevodilačka akcija. Jer, na bosanski je, koliko ja znam, samo u zadnja dva desetljeća, Kur'an preveden barem dva puta. Hrvati imaju nekoliko prijevoda biblijskih knjiga. Isto je sa Shakespeareom... No, što je s bosanskim jezikom, s prijevodima drugih kapitalnih djela, klasikâ na bosanski jezik (Homera, Tacita, Ovidija, Shakespearea, Cervantesa, Balzaca, Dostojevskog, Tolstoja, Joycea, Manana...)? Tisuću i jedna noć je sjajan primjer strateškog promišljanja prevodilaštva, no što nakon toga? Kako dalje? Što je s onim što se zove zapadna kultura i civilizacija...? Ona koja opredmećuje i participaciju bosanskoga jezika u krugu europskih jezika. Ili se to ostavlja srpskom i hrvatskom jeziku? Ili je to strateško opredjeljenje? Ako jest – onda imamo barem neku strategiju! Neozvaničenu, ali je imamo. To bi se i moglo i trebalo nekako strukturirati, kulturnopolitički osmisлити s prijevodima na srpski, hrvatski, sutra ili već danas crnogorski...

I onda se opet vraćamo na društveni aspekt ovog veoma važnog posla. Posla koji je strateški čin kulture u najširem smislu, pogotovu u slučaju malog jezika (kulture, škole, biblioteke, probijanje izolacije, održavanje koraka sa svijetom). Dakle, vidljivo je iz ovoga, strateški čin društva i države u cjelini.

To, dakako, otvara cijeli niz pitanja. Pitanje odnosa društva prema prevodjenju (status prevodjenja), odnosa izdavača prema prevodjenju (status prijevodne knjige), prema prevoditelju (status prevoditelja), prema jeziku (status jezika, biblioteka katalogizacija jezika). Kad govorim o biblioteci i katalogiziranju naših knjiga, pa i prijevoda, treba podsjetiti na nedavno ukazan problem "svojetanja" pisaca i jezika. I sâm mogu svjedočiti da moj prijevod npr. *Židovskih priča* NUB-BiH i mediji katalogiziraju kao "djelo preveo na bosanski" taj i taj. Bosanski? Je li baš? Smeta nam kad nas drugi "asimilira", a sami sebi dopuštamo mnogo više od toga!

* * *

Zanimljivo je da se o statusu prevodjenja, osim u servisnom smislu, ni najmanje ne brinu oni koji ne govore ni jedan jedini jezik osim svoga (pa i taj nerijetko karikaturalno) i koji ni iz zemlje ne mogu bez prevoditelja, a kamoli s nekim u svijetu razgovarati ili, nedajbože, razgovarati u četiri oka. A to "servisno" njima znači vulgarno upotrebno: tada su im prevoditelji kao mobiteli (ne mogu reći računala, jer ih većina ni računala ne zna ni upaliti!).

Nijedan se od ovih problema ne može riješiti bez političke volje, sustavne društvene akcije, snažne intervencije u ovu oblast, koja bi onda lančano pomaknula s mrtve točke sadašnji sramno nizak status prijevodne knjige, prevođenja, prevoditelja, izdavača prijevodne knjige, časopisa koji objavljuju prijevode, jednom riječju – naše konekcije na suvremena svjetska zbivanja u znanosti, kulturi, obrazovanju, onome što ONI ne razumiju kao strateški interes, nego tek i samo kao nekakvu tobožnju nadgradnju koja će doći kad društvo riješi neke druge "prioritete"!

Za nas koji prevodimo, to je ponajprije i ponajviše (apstrahiramo finansijsku isplativost tog posla) poetičko pitanje, koje je ovakvim društvenim (finansijskim) stanjem srozano na najniže grane. Čak, pitanje je, koliko je uopće jedan broj prevoditelja na današnjoj kulturnoj bh. sceni uopće svjestan poetičkih imperativa ovoga jednog od najkreativnijih poslova uopće. Ovo govorim sa sviješću pažljivog i pasioniranog čitatelja prevođenih djela i sa žalošću zbog onoga što sam u tim prijevodima pročitao...

Zvonko RADELJKOVIĆ:

Hvala Željku Ivankoviću, koji je počeo podcrtavajući rizike prevoditelja i njegove sumnje u vlastite mogućnosti i društvene potrebe, a završio ovim strastvenim plačem, da kažem, nad položajem prevoditelja u društvu. Ja molim mlade ljude koji bi željeli da se bave prevodilaštvom da ne izgube hrabrost, da uvijek misle da stvari mogu postati bolje, ne baš puno bolje, nemojte očekivati da će biti puno bolje, ali malo možda, baš i zbog ovog našeg večerašnjeg skupa, iako je to moja manija veličine, šta ćete, pod starost čovjek dođe i u takva raspoloženja. Međutim, meni je drago što je i Željko pledirao za važnost i dostojanstvo ovog našeg posla, za njegovu presudnu ulogu u stvaranju nacionalnog identiteta naše zemlje, pa makar pri tome i dotakao ta politička pitanja.

I četvrti uvodničar ima prednost mladosti i odatle može biti četvrti. Muharem Bazdulj, romansijer, pripovjedač, prevodilac, moj jedini bivši student u ovoj ekipi, sprema se na herojski prevodilački pothvat: prevođenje jednog herojskog pjesnika Williama Butlera Yeatsa, a i rekao bih, pozdravljajući ga, da je on jedan od rijetkih koji zbilja piše o prevođenju, makar samo s vremena na vrijeme. Izvolite, kolega Bazdulj.

Muharem BAZDULJ:

Mene su već izlaganja prethodnih uvodničara isprovocirala na neka razmišljanja. Recimo, meni je, da tako kažem, diskutabilna Željkova teza o problemu srpske kulture time što je *Biblija* završena sa Vukom i Daničićem i ja bih volio da me profesor Radeljković, koji je tu mnogo pozvaniji, ispravi ako ja griješim, da je posljednji prevod *Biblije* na engleskom ona čuvena *Biblija* Kralja Jamesa, i ako ni-

je posljednji. (Zvonko: nije posljednji, ima drugi i ružniji.) I druga stvar koja mi je, takođe, pala na um kod nominacije jezika. Ja imam lična iskustva, ja sam imao tu sreću ili šta već, da su neke moje knjige prevedene na velike jezike kakvi su engleski, njemački ili poljski i dešavala mi se, bez izuzetka, jedna stvar: da me, kad se sve završi, ugovor je potpisan, knjiga je prevedena, izdavač pita šta bi ti želio da ti piše na prvoj stranici, s kojeg je jezika ovo prevedeno? Onda sam ja obično odgovarao: ako ja moram da odgovoram s kojeg jezika, ja to ne želim, napišite šta hoćete. Gledao sam knjigu Miljenka Jergovića *Sarajevski marlboro* na engleskom i na francuskom. Na engleskom piše *Translation from the Croatian*, na francuskom *Traduise par bosniak*. Ja sam pitao Miljenka, kao starijeg kolegu, kako, šta ti radiš? Ja kažem, brate, napiši šta ti hoćeš!, kaže on. Tako da su ta pitanja nominacije posebna priča. I treća stvar, i time bih završio ovaj anegdotski dio: nekoliko puta je spomenuta bitnost znanja jezika na koji se prevodi. Postoji jedna, i ovdje će se Taida vjerovatno naljutiti, vrlo *gender* nekorektna izjava Vladimira Nabokova, koja je ipak u mnogo čemu indikativna. Nabokov je rekao: "Za dobrog prevodioca su potrebna tri uslova. Prvi uslov je izvrsno znanje jezika na koji se prevodi, drugi uslov je solidno znanje jezika sa kojeg se prevodi, a treći uslov je da je muškarac."

Ja sam imao uvijek problem da pišem, čak i kod najkraćih tekstova, ako ne napišem prije toga naslov, i to sam smatrao nekom vrstom svojeg maltene hendikepa. Tako je bilo sve dok u posthumno objavljenim zabilješkama Danila Kiša nisam našao predivnu frazu, gdje on kaže: "Lakše je pisati kad imate naslov; to je kao kad razgovarate s čovjekom kojem znate ime." Tako sam ja ovom svom izlaganju dao naslov

Između spazma i entuzijazma

Htio bih najprije kazati nekoliko riječi o naslovu koje sam dao svom večerašnjem izlaganju. *Između spazma i entuzijazma* – tu se, dakle, metaforički, i ne samo metaforički, danas nalazi književno prevođenje u Bosni i Hercegovini. Ovaj *spazam* iz naslova jest zapravo ovo naše tranzicijsko-postratno *međuvrijeme* koje svi mi živimo, evo, već punih trinaest godina. *Entuzijazam* je pak ona ključna sila zbog koje kakvo-takvo književno prevođenje kod nas ipak postoji. Zarad entuzijazma ponajviše mi noćas uopće imamo o čemu razgovarati.

Isto tako, ovaj naslov zgodno pokriva, i s formalne i sa sadržajne strane, dvije perspektive iz kojih želim kazati nešto o književnom prevođenju. Prva je posve osobna perspektiva, iz prvog lica jednine takoreći, a druga je perspektiva hladne analitike. Te se dvije perspektive, danas i ovdje, nužno donekle i preklapaju.

U mom dosadašnjem iskustvu književnog prevođenja, privilegirano mjesto ima prevođenje poezije sa engleskog jezika. U različitim beogradskim, zagrebačkim, sarajevskim, novosadskim, kragujevačkim književnim časopisima objavlji-

vao sam prevode pjesama Williama Butlera Yeatsa, Josifa Brodskog, W.H. Audena, Philipa Larkina, Jamesa Fentona, Richarda Wilbura. Sklonost ka prevođenju poezije otkrio sam još u ratu, kao gimnazijalac, s vrlo malo dostupne literature na stranim jezicima, bez Interneta. Ako ne prvi, onda sigurno drugi ili treći, *tekst* koji sam uopće objavio je prevod jedne Emersonove pjesme 1993. ili 1994. u travničkom časopisu *Divan*. Motivi za prevođenje poezije kod mene su primarno, valjda nije prejak riječ, *hedonistički*. Vremenom sam, međutim, otkrio da je prevođenje poezije također i vrlo važna lekcija u ovladavanju tajnama književnog zanata općenito, te da je prevođenje poezije, naoko paradoksalno, najbolja moguća vježba za pisanje – proze! Danilo Kiš u jednom intervjuu kaže: “Mislim da je za jednog prozaistu korisno da čita i prevodi poeziju. To je škola sažimanja.” Na drugom mjestu Kiš čak koristi i “sportsku” riječ *trening*. Najbolji književni trening je, kaže, dakle, on, prevoditi poeziju, pokušati pronalaziti ekvivalente u drugom jeziku, unutar forme soneta na primjer i pojašnjava da misli na prevođenje poezije po jugoslovenskom ili mađarskom načinu, tako da, za razliku od prakse u, primjerice, Francuskoj, prevodilac poštuje rimu i ritam. Još mi se jedna stvar ovdje, međutim, čini značajnom. U prevođenju poezije uči se traženje one floberovske *prave* riječi. Nigdje kao u prevođenju poezije čovjek ne osjeti tako snažno apsurdnost onog “načela oduzimanja” koje gorljivo promoviraju nacionalistički lingvisti. Čisto zarad ilustracije, evo naročito banalnog primjera. Iz perspektive nacionalističkih lingvista, riječ *pečina* je srpska, a riječ *špilja* hrvatska. A kad Danilo Kiš prevodi pjesmu Šuma Nikolaja Gumiljova on, naravno, bez krzmanja kaže: “Tu se hajduk nije skrivao u bilju/ niti je monah kopao tu špilju”. Prevođenje poezije uči nas da se ne smijemo odricati jezičnog bogatstva, da je svaka riječ dragocjena, da u nekom dubljem smislu zapravo i nema sinonima. Ovaj *spazam* iz mog večerašnjeg naslova treba, među ostalim, i na to podsjetiti; *spazam*, naime, nije puki grč. Sa svojom grčkom etimologijom i sa latinskim prtljagom, *spazam* je riječ iz dijagnoze i ovdje je svjesno upotrijebljena u “dijagnostičke” svrhe. A kako govorimo o prevođenju poezije, ni rima nije slučajna. (Ni Ivo Andrić nije slučajno rimovao u naslovu svog eseja o prevođenju: *Sa magijom ponekad graniči i na prave podvige liči rad dobrog prevodioca*.)

Sve dosad rečeno pripada prvoj najavljenoj perspektivi, onoj posve osobnoj, iz prvog lica jednine. Sada bih, ponovo polazeći iz vlastitog iskustva, stvar promotrio iz nešto šire perspektive. Profesor Radeljković je napravio izvrsnu komparaciju prijeratne i današnje situacije kad je riječ o izdavanju prevodne književnosti. Prije rata su u Sarajevu postojala dva velika izdavača sa promišljenom izdavačkom politikom, danas je izdavača bezbroj, svi su mali, a uređivačka im je politika, kako je već spomenuto, prilično proizvoljna. U takvoj situaciji, ponovo je presudan entuzijazam, makar i svaki entuzijazam zna biti uzaludan. Ja sam, recimo, potpuno samoinicijativno i vođen isključivo entuzijazmom, preveo knjigu pjesama Josifa Brodskog, mislim isključivo na njegove pjesme napisane na en-

gleskom jeziku uz dio onih koje je lično sa ruskog preveo na engleski, a koje su najčešće u suštini "nove" pjesme, a na staru temu. Rukopis sam prije više od četiri godine predao jednom sarajevskom izdavaču, ovaj ga je opet prijavio na natječaj Fondacije za izdavaštvo, Fondacija je projekat podržala, ja sam preko svojih privatnih američkih veza stupio u kontakt sa Zakladom koja drži autorska prava na djela Josifa Brodskog. Iz Zaklade su mi kazali kako će vrlo rado ustupiti prava za bosanskohercegovačko izdanje, no da im se mora javiti izdavač. Ja sam izdavaču proslijedio sve moguće kontakte, s naglaskom na e-mail adresu, no nije se desilo ništa. Zadnje što sam čuo (prije neke dvije i pol godine) jest da su im poslali fax?! Dijelovi tog rukopisa objavljeni su u književnim časopisima u Hrvatskoj i u Srbiji, tamo su dočekani s pohvalama, Greta Šimičević uvrstila je pjesme koje sam ja preveo u "bibliografiju nazočnosti Josifa Brodskog u Hrvatskoj", a sklopu zbornika o Brodskom koji je načinila Irena Lukšić; cijeli rukopis, međutim, kako se to kaže, skuplja prašinu u ladici sarajevskog izdavača.

Što se prijeratnog stanja u objavljivanju prevodne književnosti tiče, ja, za razliku od ostalih uvodničara, o njemu ne mogu govoriti, da se poslužim Koestlerovom dihotomijom, iz ličnog, već samo iz civilizacijskog iskustva. Pišući nekoliko puta novinske tekstove o književnom prevodenju u Sarajevu i Bosni i Hercegovini nekad i sad, otkrio sam zapravo da je i u zlatno doba ovdašnjeg izdavaštva, kod nas postojao hardver, ali ne i softver. Šta hoću kazati? *Svjetlost*, recimo, jest kasnih osamdesetih i ranih devedesetih objavljivala Ismaila Kadarea, Gyorgyja Konrada ili Marija Vargasa Llosu, ali su njihove knjige preveli "kadrovi" iz Prištine, Novog Sada i Beograda: Shkelzen Maliqi, Arpad Vicko i Marica Josimčević. Slično je bilo i sa *Maslešinim* prevodima velikih svjetskih pjesnika: Celana je prevela Truda Stamać, Pessou Mirko Tomasović, a Milosza Petar Vujičić. Kad je o prevodima sa engleskog ili francuskog jezika riječ, stanje je bilo drukčije. Očito je, dakle, da prevodilačka "infrastruktura" ovisi od one obrazovne. Što je neka sredina veća i razvijenija, što na njezinim filozofskim i filološkim fakultetima ima više odsjeka, to su veće mogućnosti za prevode sa nekih "egzotičnijih" jezika. Zato, između ostalog, Harukija Murakamija u Beogradu prevode sa japanskog originala, a u Bosni i Hercegovini kao i u Hrvatskoj sa engleskog prevoda. Naš je problem, međutim, što i pored duge tradicije sarajevske orijentalistike, naprimjer, mi prevode knjiga Orhana Pamuka – uvozimo (da sad ovdje ne spominjem komične primjere "bosnizacije"). Isto tako, jedna od posljedica rata u Bosni i Hercegovini jest veliki broj naših ljudi koji su bježeći od ratnih strahota završili u skoro svim zemljama na svijetu. Među njima su u međuvremenu stasali i prevodioci koji, međutim, svoje prevode češće objavljuju u susjednim nam zemljama nego kod nas. Poseban je pak problem "poklapanje" rijetkih prevoda objavljenih u Sarajevu sa već objavljenim prevodima u Beogradu i Zagrebu. Tako biva mogućim da se u samo nekoliko mjeseci objave tri različita prevoda Saidovog *Orijentalizma*, a da do dana današnjeg nemamo niti jedan prevod, primjerice, Saidovog memoarskog djela *Out of Place*.

Sve su ovo, naravno, tek nagovještaji pravaca u kojima možemo voditi noćasnjju diskusiju. Dok je cijelo društvo u spazmu, ostaje nam ovisiti o entuzijazmu. Hvala.

Zvonko RADELJKOVIĆ

Hvala lijepo Muharemu Bazdulju, da kažem, ako je i dugo trajalo, bilo je zanimljivo. Meni je posebno tu bilo drago što je prevođenje poezije uzeto kao tehnika učenja pisanja. Međutim, ideja ovog okruglog stola nije da samo nas pet govorimo, ideja je da i vi govorite, da nas izazovete, a ne samo da mi vas izazivate, da nas izružite ako smo nešto krivo rekli i da doprinesete ovom razgovoru, koji bi mogao biti koristan.

Azra BEGIĆ, povjesničarka umjetnosti:

Ja imam jednu repliku na ono što je govorio Željko Ivanković. Naime, on je rekao da se ne prevodi dovoljno na bosanski jezik. Ja imam sasvim drukčije mišljenje, samo se radi o tome da se prevodi sa orijentalnih jezika i prevode se stvari koje su povezane s duhovnošću. Ja ne znam da li je na hrvatski jezik preveden Al Gazali, da li je preveden Ibn Arabi, a mi imamo te prevode zahvaljujući jednom Rešidu Hafizoviću, zahvaljujući Enesu Kariću, zahvaljujući Esadu Durakoviću. Naravno, govorim o onim najpoznatijim. Prevodi se jako mnogo na bosanski jezik. Ja, recimo, ne znam da je na hrvatski neko preveo Mesneviju.

Hoću da kažem da su Hrvati možda više orijentirani na zapadnu književnost, dok Bosanci u ovo posljednje vrijeme, kada traže svoj identitet, prevode jako mnogo, prevodi se, recimo, i Henry Corbin, ali zato što je on pisao o islamskoj filozofiji, itd. itd. Prema tome, mislim da vaša ova primjedba nije bila tačna. Zahvaljujem.

Hana STOJIC:

Ja sam danas željela da nešto kažem o finansijskom dijelu posla, pošto je on ipak ključna stvar, zato što je knjiga i tržište knjige, u principu, ta pokretačka snaga, to je čitateljstvo, ko će kupiti knjige, zato što knjige ne mogu da stoje samo u nekim skladištima. Nažalost, tu se Bosna i Hercegovina nalazi u poziciji da je njeno tržište knjige otvoreno i prema Hrvatskoj i prema Srbiji, a *vice versa* nažalost nije. I dok naše kolege u Hrvatskoj i Srbiji jako puno prevode, mi uvijek moramo da tražimo neku rupu, šta mi možemo da popunimo, kako mi možemo da popunimo. To je zato što, usprkos svim političkim problemima, lingvistički gledano, mi se razumijemo, mi u Bosni i Hercegovini čitamo prijevode i na srpski i na hrvatski jezik.

Meni je drago da mogu večeras da kažem da je za prijevode sa njemačkog i na njemački jezik osnovan jedan novi program, koji su pokrenuli Švicarci, Aus-

trijanci i Nijemci, koji se zove *Traduki*, i ja sam dobila zadaću da budem koordinatorica regionalnog ureda, koji će ubrzo biti osnovan ovdje u Sarajevu. To, naravno, nosi administrativne probleme itd. Ne možda probleme, nego jednostavno vrijeme koje treba, ali ove tri zemlje su prepoznale da je Bosni i Hercegovini, ne samo Bosni i Hercegovini nego cijeloj regiji, pri tom mislim na prostor od Slovenije do Albanije, jednostavno potrebna finansijska podrška za prevođenje. Mi u sklopu tog programa plaćamo kompletne troškove prijevoda i autorska prava izdavaču. Ovo je projekat u kome je zamišljena razmjena, ne samo da mi prevodimo od Nijemaca, nego oni, takođe kažu: mi se zanimamo za ono šta se dešava tu, u Jugoistočnoj Evropi i takođe nam je želja i već radimo na tome da na njemački jezik prevodimo autore iz regije.

A treća stvar je to da smo mi svi susjedi, od Slovenije do Albanije, hajde da se upoznamo preko književnosti. A treći stub ovog projekta čine prijevodi sa svih jezika, *de facto*, i na sve jezike; znači da Bosanci prevode Albance, da Srbi prevode Rumune, ko koga hoće i može, kod nas preda zahtjev, to znači da mi snosimo troškove, kao što sam rekla, kompletne troškove prevođenja i autorska prava. I ja bih samo još jednu stvar htjela da kažem, koja možda zvuči jako neromantično i jako pragmatično, ali svi na kraju kažemo: mi to radimo iz ljubavi. Naravno da mi svi to radimo iz ljubavi, ali činjenica je, ako mi ne možemo da živimo kao književni prevoditelji, a moramo od nečega da plaćamo svoje račune, da će naša produkcija u skladu s tim biti znatno manja, zato što ću ja, umjesto nekoliko knjiga, recimo, koje bih mogla da prevedem u jednoj godini dana, to morati da rasporedim kad imam vremena i umjesto da budem hiperproduktivna (da to ne zazvuči negativno) kao prevoditeljica, ja ću morati to, jednostavno, da razgodim onoliko koliko to meni slobodno vrijeme dopušta. I meni se ne sviđa ta činjenica što uvijek prevoditelji moraju da se pravdaju i da govore: eto, mi to radimo iz ljubavi. Da, ali to je posao; i prevođenje je i zanat i znanje, kao i svako drugo, isto kao što dođe neki vodoinstalater, uđe vodoinstalater, zamijeni ti nešto i kaže: daj mi dvadeset maraka. A mi: pa, eto, znate, mi smo sjedili na tome sto sati, mi smo to morali tristo puta da iščitamo, to jest mi smo stalno u poziciji da se pravdamo za svoj honorar. Ja mislim da taj diskurs za nas jednostavno nije dobar i da on uopće u društvu ne bi trebao da ima svoje mjesto, da nanovo i nanovo neko mora da objašnjava šta je on uradio, a preveo je tristo stranica jednog književnog djela. Hvala.

Jasna SULJIĆ:

Ja sam samo htjela postaviti pitanje: da li je prisutan bilo ko iz bilo koje izdavačke kuće večeras? Da li je iko iz bilo koje izdavačke kuće prisutan, i ako jeste, šta ima da kaže na ovo? Je su li pozvani?

Ferida DURAKOVIĆ:

Naravno da su pozvani, čak im se telefoniralo, ali je vrlo važno da je Zimski salon knjige i u tom Zimskom salonu knjige valjda imaju izdavači. Ja ne znam, nisam bila na Zimskom salonu knjige. Možda nam uzvraćaju udarac.

Amira DRINO:

Ja sam prevoditeljica za francuski jezik, to sam i završila, francuski i talijanski. Meni se čini kako sad, ustvari, govorimo ovdje o problemu koje imamo sa prevodilaštvom i uvijek mi se nameće to da trebamo tražiti rješenje da bismo izbjegli situaciju u kojoj se vrtimo ukруг. Ovo što je upravo Hana rekla, to je, recimo, jedna konkretna stvar. Udruženju koje smo mi pokrenuli, s čijom registracijom imamo velikih problema, što ništa nije slučajno zato što smo htjeli napraviti nešto na konkretnom nivou i napraviti udruženje prevodilaca Bosne i Hercegovine, šest mjeseci već ne dozvoljavaju registraciju. Ili, recimo, ovaj postdiplomski studij, koji je Amira pokrenula na Filozofskom fakultetu, koji isto tako čeka odobrenje i ne zna se šta će s tim biti. Meni se čini da sada, kada postoji kritična masa, poput nas ovdje, koji očigledno pokušavamo raditi i u ovom poslu definitivno moramo zarađivati novce od toga i živjeti, onda treba, ja se s tim se slažem, što češće organizirati ovakve stvari, kako bismo što više razgovarali o tome, pokušavali, kroz razna tijela od Filozofskog fakulteta, od udruženja, od PEN-a, do bilo kojeg udruženja ili tijela koje se time bavi, pokrenuti neke pozitivne stvari. Čini mi se da o čemu god govorimo, mislim da treba, da moramo sve podići na jedan institucionalni nivo, da se stvori krug ljudi kojih će završiti poslije diplomski studij ili specijalistički studij prevođenja na filozofiji, da se stvori jedno jezgro ljudi koji će morati uraditi nešto konkretno, pa će to, recimo, biti prvi stepen, pa drugi stepen itd. Ako se u Hrvatskoj ili u Srbiji situacija već sredila do sada, ako postoje ljudi koji imaju status slobodnih umjetnika i rade, ja ih znam, znači rade, zarađuju za život, to je jako dobro što rade isključivo kao književni prevoditelji, a to znači da se to može napraviti. Ovdje sigurno na teži način, ali sigurno je da se može napraviti i ovdje. Barem imamo situaciju koju možemo prekopirati iz vrlo sličnih sredina, naravno, poštujući činjenicu da je tamo tržište mnogo veće, broj stanovnika je veći, da im je u svakom slučaju lakše i prodati toliko knjiga, ali sigurna sam da postoji način. Mislim da ste i vi jedno od tijela koje može pokrenuti ovakve stvari. Hvala.

Ferida DURAKOVIĆ:

Imam samo jednu vrlo važnu opasku. Kad god hoće neki prevodilac iz Bosne i Hercegovine da prevede nekog autora koji je ovoga trenutka važan i hoće da poštuje autorska prava i pošalje mejl, faks zastupniku ili autoru, uvijek se desi da su ta autorska prava već kupili Zagreb ili Beograd. Zašto, zašto? Zato što su brži

Kad se pojavio *Davinčijev kod*, autorska prava je kupio Zagreb munjevito, preko noći je trebalo da jedna gospođa, koja je profesor na Filozofskom fakultetu, prevede, od juče do prekjuche; ona je dala svojim studentima da na paraćesike prevode, i nije čak imala vremena, jer je izdavač rekao: žuri, žuri, nije čak imala vremena ni da usporedi ili uskladi sve te studentske prevode, a poslije toga se desila bruka. Znači, mi nismo brzi i ne moramo da budemo brzi, ali ako već treba da budemo brzi, onda ne smijemo da uradimo ono što rade Beograd i Zagreb. Mi stalno čitamo strašne prevode iz Beograda i Zagreba, strašne prevode, garantujem vam. Imam kćer koja čita razne autore sa raznih strana, a čita ih i na engleskom jeziku. Ona tačno zna, ako se prevodi Terry Pratchett, koji je prevod stigao iz Zagreba, a koji je prevod stigao iz Beograda, ne zbog jezika nego zbog kvaliteta prevoda. Činjenica je da nismo dovoljno brzi, a i ne treba da budemo dovoljno brzi da bismo bili dobri prevodioci. Hvala.

Muharem BAZDULJ:

Ovo što je Ferida spomenula, to je primjer povodom kojeg je na veb sajtu tog hrvatskog udruženja prevodilaca bilo gotovo cipelarenje, to je bio momenat u kojem je zbilja sve karikaturalno prevedeno, npr. bezgrešno začće kao 'časna koncepcija'! Međutim, to je pitanje koje nije tako crno-bijelo. Postoje ljudi u nama susjednim zemljama koji žive samo od književnog prevođenja, znam i ja neke takve ljude i znam da ako čovjek odluči da živi tako, onda treba odlučiti kojem ćeš se privoljeti carstvu. Jedna je velika zagrebačka izdavačka kuća zapošljavala prevodioce, na puno radno vrijeme, na neodređeno vrijeme, imali su zdravstveno i penziono osiguranje, ali su imali normu, isto kao u tvornici cipela: trideset kartica dnevno – e, hajd ti prevedi trideset kartica dnevno da to na nešto liči!

Ajla TERZIĆ:

Htjela sam da kažem da se meni upravo desilo ovo, dakle, da sam imala spreman jedan prevod, koji je podržala Fondacija za izdavaštvo i, naravno, u međuvremenu je, mislim, Profil ili ko već iz Zagreba, javio da su prava kupili, što je već bilo malo apsurdno.

Međutim, tu je još jedna stvar. Vjerujem da sam ja jedina osoba koja se bavi kritikom prevoda i tu bih također istakla dva prevoda. Jedan je, da kažem, nekoliko pjesama koje je počinila, neću reći prevela nego zločin počinila, osoba koja je relativno anonimna i njena jedina referenca je bila da voli Sylviju Plath! Što je apsolutno bilo strašno. A druga knjiga, koju sam ja, rečenicu po rečenicu, uspo-ređivala, što je bio posao od dva mjeseca, ali eto, bila sam voljna da to vrijeme odvojim, dakle, to je knjiga *Eseji* Suzan Sontag u prevodu Senade Kreso. Ono što je posebno važno u svemu tome da je autorica osoba koja je posebno slavljena kao prijateljica Sarajeva. Pa kao da smo se mi njoj osvetili tom knjigom, koja ne-

ma fusnota, fali pola rečenica, knjiga je grafički vrlo problematična, to je sve strašno, strašno. Međutim, kao što sam rekla, to je nešto što sam radila na vlastitu odgovornost.

I treće, mene zanima da li se mi ovdje borimo za neko institucionaliziranje prevodilaca ili se, ustvari, samo žalimo zato što smo potrošili određeno vrijeme na nešto što se nama dopada? O čemu mi govorimo? Naravno da čovjek mora biti plaćen za ono što radi, bez obzira koliko je vremena odvojio na to. Međutim, također treba da se pitamo da li se nama dopada umjetnost u nama ili naše mjesto u svoj toj umjetnosti.

Hadžem HAJDAREVIĆ:

Ja bih samo rekao da je vrlo važno u prevođenju i objavljivanju prijevoda imati jedan normalni društveni ambijent. Mi taj ambijent, nažalost, nemamo, i samo bih ukazao na ono što je govorio Željko Ivanković. Rekao je nekoliko vrlo važnih stvari, a to je kako se može stvoriti odgovarajući politički ambijent u kojem će i prevođenje i situacija prijevoda i objavljivanje i sve ono što vezano za knjigu naći na neki normalni afirmativni prijem. Kod nas imate parlament za proizvodnju društvenog haosa. U toj proizvodnji društvenog haosa imate stanje gdje ništa ni sa čim ne funkcionira na pravi način, a najmanje upravo funkcionira kultura. I kako nemamo tog normalnog društvenog ambijenta, nemamo regulisanje nekih najosnovnijih pitanja jezika, onda dolazi do tog općega haosa i u prevođenju i u kulturi i u svemu drugom. Sama činjenica da večeras uopće nema izdavača, nema, dakle, onih koji su neposredno tržišno zainteresirani za to, dovoljno govori da živimo u vrlo nesretnim uvjetima kad su u pitanju i knjiga i autor i čitaoci i prevodioci i sve što ide uz to. Sad je samo problem da li postoji ikakva energija da se definitivno formira udruženje prevodilaca Bosne i Hercegovine, da li ono uopće postoji, da li je ono ponovo oformljeno? Ja znam da je to postojalo prije rata, znam da ga poslije nije bilo. Da li ono postoji kao neka institucija? Ja znam da u Sarajevu imate udruženje pčelara koje ima svoje prostorije, udruženje automehaničara ima svoje prostorije, udruženje vozača ima svoje prostorije, samo PEN Centar i Društvo pisaca i kulturne asocijacije imaju tu situaciju da su ili podstarnari ili da nemaju riješena neka elementarna pitanja, što se tiče toga. Zato ovo što je govorio Željko Ivanković smatram vrlo važnim, tj. stvaranje jednog normalnog, optimalnog političkog ambijenta, u kojemu će i prevođenje i kultura doći na svoje pravo mjesto. Inače, sve će ovo, na kraju krajeva, biti samo prazna priča, ako se ništa u tom smislu ne uradi.

Amira SADIKOVIĆ:

Sad sam se sjetila šta sam prvo htjela reći, ponukana nekim od stvari koje ste rekli. Prvo, to što se pojavljuju loši prevodi, to što vi s pravom kažete da se, reci-

mo, ako se pojavi jedan dva ili tri prevoda, da vrlo često onaj koji se naziva bosanski bude najlošiji – nije to uvijek tako. Dešava se nekada i drugačije. Međutim, ja bih voljela da se neko sa mnom ne složi, stvarno mislim da nije to samo pitanje imamo li mi uređeno tržište, imamo li institucije. Pitanje je da li je prevodilac dovoljno svjestan svoje odgovornosti, da li će sebi dozvoliti da bude tako drzak da se uhvati ukoštac sa autorom kojeg se nije potrudio da upozna, da se upozna sa vrstom izražavanja na tom jeziku, koju nije u stanju da shvati, da je toliko drzak da misli da razumije sve što je u tom tekstu samo zato što ima pristup tom jeziku, pa te rečenice napiše i nema potrebe da dalje bilo šta objašnjava. Onda shvatite da taj prevodilac od deset ključnih stvari osam nije shvatio, nego misli da je to tako, da je to dovoljno dobro. Sve dok se prevodilac ne nauči, na bilo koji način, da mora snositi odgovornost za svako slovo koje stavi u taj prevod, prevodi će biti loši, imali mi uređeno tržište ili ne, udruženje ili ne, škole ili ne.

To je prva stvar. Druga stvar je što se tiče udruženja prevodilaca. Za one koji ne znaju, ja mislim da mnogi ovdje i znaju, jeste pokrenuta inicijativa da se osnuje udruženje prevodilaca. Grupa ljudi koja se oko toga angažirala trudila se da dopre do što većeg broja ljudi, da se za to sazna. U ovoj fazi, ako se neko naljutio što nismo i do njega došli, to jednostavno fizički nije bilo moguće. Bilo je prigovora, to je ranije bilo ovako, zašto je to ovako. Ranije je postojalo neko udruženje. Mi smo, trenutno, u ovakvoj situaciji, nismo vidjeli drugi način nego da se to samo naziva Udruženje prevodilaca, pa se nadamo da će to biti samo početak. Mi više ne možemo sebi dozvoliti luksuz da nemamo nikakvo udruženje, a nismo još u fazi da sebi možemo dozvoliti luksuz diversifikacije pa praviti, recimo, udruženje naučnih i stručnih prevodilaca, pa ovih, pa onih. Mi imamo situaciju u kojoj su se književnim prevodnjem bavile neznalice, usmenim se bavile neznalice. Mislim, usmeno prevodjenje je zasebna tema, ali mi živimo u vrijeme kada ljudi misle da je usmeno prevodjenje to da govornik kaže rečenicu, ja mu išaretim da stane da bih ja tu jednu rečenicu mogla prevesti – a gdje je standard od tri minute govora, gdje je izgovorena cjelina, gdje je izgovorena misao...? Ali ovo sve jeste početak. Što se tiče faze u kojoj se to udruženje nalazi, kolegica Drino je to već spomenula, inicijativa je pokrenuta, nama je na razne načine apsolutno onemogućeno da se registracija izvrši kao Udruženje prevodilaca Bosne i Hercegovine, to se pokazalo toliko komplicirano da mi to nismo uspjeli, uz svu našu volju, želju i pokušaj našeg pravnog zastupnika da to izvede, i vrlo vjerovatno će se samo moći realizirati registracija Udruženja prevodilaca u Bosni i Hercegovini. Ali, opet kažem, neka se ne pokaže prema tome negativan stav, neka to bude početak, neka se završi registracija, pa da onda svi vidimo na koji način se to udruženje može iskoristiti za prevodioce, za prevodilaštvo i za sve ono što je na tržištu dalje za to vezano. Hvala.

Sabina BAKŠIĆ, Filozofski fakultet, turkologija:

Osjećam se prozvanom zbog Orhana Pamuka. Nekoliko puta je spomenut Orhan Pamuk, ne znam da li ovdje ima još turkologa, ali bih voljela samo da opišem situaciju kakva je u vezi sa Orhanom Pamukom. Nažalost, Orhan Pamuk je preveden na naš jezik i prvi prevod je bio *Novi Život* Belkise Dedejić, o čemu smo ja i kolegica pisale, čak, kritički prikaz u *Oslobođenju*; i na taj način, kako je on predstavljen u tom prevodu, ja mislim da bi Orhan Pamuk bio nadrealista *par excellence*. Mislim, to nije bio onaj nivo da vi razmišljate kakav je stil, poznavanje jezika; to je bilo ispod svih nivoa, ta osoba je dobila pomoć Fondacije za izdavaštvo, i nakon što smo mi napravili taj kritički prikaz, je li, ipak kao neke, recimo, kompetentne osobe, ta je osoba dobila dalje da prevodi *Zovem se Crvena*, pa smo mi onda kontaktirali *Baybook*, objasnili im, oni su nas, onda, zamolili da mi učinimo korekturu, lekturu, znači kao turkolozi, a da ona i dalje prevodi. Naravno, mi smo to odbili. Srećom, taj je projekat zaustavljen, a da ne kažem da je u Hrvatskoj profesoru Čauševiću došao izdavač i tražio, naručio prevode, nas nikad niko nije kontaktirao. Samo toliko, hvala lijepo.

Ferida DURAKOVIĆ:

Kad je Zvonko Radeljkić prije nekoliko objavljivao prevod Eliotove *Puste zemlje*, to mi je palo na pamet jer smo tu knjigu promovisali, u to doba sam dobila ponudu da lektoriram prevod s engleskog jezika jedne knjige filozofije, koju je preveo Nevad Kahteran; to je užasno teška knjiga za rad, užasno naporna i teška knjiga, koja govori o odnosu između judaizma i islama, ono što dira Bosnu i Hercegovinu više nego svi ovi prevodi o kojima mi večeras govorimo. Ja sam pročitala pedeset, pa sto stranica, pa pročitala čak i recenzije prikazivača, ma ne može da se prođe kroz to! I ja kažem sebi: ja jesam papak, ja sam samo lektor, ovo što je Zvonko govorio, da lektora možda ne treba ni biti, ne – obrazovanih lektora treba da bude itekako! Ja malo znam engleski jezik, ne nazivam se prevodiocem – ja sam kroz taj tekst orala, orala, orala, ali ne mogu da prođem, ne mogu da prođem pored činjenice da neko riječ *casualties* prevodi kao kauzalnost – a govori o Srebrenici! I, naravno, takvi prevodi se i dalje nastavljaju, takve se knjige i dalje objavljuju, ali bez moga učešća. Prema tome, ja ovo što sam radila kao puki lektor, ne kao prevodilac koji je vrlo sujetan, vrlo spor, vrlo sebičan, tvrdokoran, ja sam rekla: ne mogu da shvatim da postoje rokovi, da postoje finansijeri itd. Meni je gospodin koji je taj prevod objavio rekao: meni treba trideset dana da tu knjigu prevedem, jer dolazi autor na promociju knjige! Bože mu oprosti! U to vrijeme je bila promocija prevoda *Puste zemlje* Eliotove, koju je preveo Zvonko Radeljkić, i pošto ga znam već dugo godina, ja sam ga pitala, privatno: Boga ti, koliko ti godina mašeš s tim Eliotom i *Pustom zemljom*? Pa, eto, kaže on, tridesetak godina. Objavio je *Pustu zemlju*, koja ima trideset stranica, objavio je nakon trideset godina! A ovdje u dva mjeseca, za tri ili za trideset dana treba da se objavi ne-

što što je nevjerojatno važno za bosanskohercegovačko društvo jer govori o odnosu između judaizma i islama! Ma, dajte! Hvala.

Mirza BEŠIREVIĆ:

Ja sam student završne godine. Profesor Radeljković mi predaje američku književnost. Kao i dosta mojih kolega i kolegica, ja stremim tome da jednog dana ovako sjedim za stolom, a pretvaram se da nisam prevodilac. Mislim da postoji jedan problem. Svi govore o tome kako je izdavačka politika grozna, kako je stanje u društvu ovakvo i onakvo, kako se proizvode loši prevodi, kako se to, zapravo, i dopušta i govori se o problemima i, čak, o uzrocima i posljedicama i sve-mu živom. Ali, zapravo, večeras nisam čuo ni jedan praktičan prijedlog, ni jednu praktičnu stvar kako stanje, situaciju promijeniti! Mislim da je jedan od glavnih problema stav prevodilaca u Bosni i Hercegovini prema izdavačima i poslodavcima, jer ja, kao i gomila studenata na Filozofskom fakultetu bilo kojeg jezika, svi mi, tu i tamo, honorarno radimo nekakve poslice, pretvaramo se da smo prevodioci da bismo zaradili neke pare, i ja doživljavam sve i svašta s tim ljudima koji nas zapošljavaju. Ali, stvar je u tome da se u Sarajevu, u BiH općenito, uz malo dobrog marketinga apsolutno može dobiti posao kao prevodilac, ne samo kao prevodilac na nekoj konferenciji ili kao prevodilac nekog letka ili bilo šta, nego ljudi mogu dobiti poslove kao književni prevodioci, ljudi koji u životu nisu preveli ništa iz književnosti, koji se ne bave književnošću! Zašto se to dešava? Ne zato što su izdavači ili poslodavci ovakvi ili onakvi, nego zato što su prevodioci i prevoditeljice u Bosni i Hercegovini takvi, oni to ne sprečavaju, ukratko rečeno. Niko to ne sprečava. Mi govorimo ovdje o udruženju prevodilaca koje se ne može registrirati. Razumijem da postoje administrativni problemi, da postoji gomila ljudi koji sprečavaju taj proces, ali meni nije jasno zašto trideset, recimo, uglednih prevodilaca, ljudi koji imaju nekakvu reputaciju, koji imaju i neki proizvod iza sebe, znači za koje svi znaju da su autoritet, zašto tih trideset ljudi ne bi mogli dogovoriti da se ne ide ispod određene cijene, jer govorimo o praktičnim stvarima? Ovo je branša, ovo je posao, posao u kojem nema nekakve organizirane skupine koja prati šta se dešava. Postoji gomila nekakvih kvaziprevodilaca, koji prevode za apsurdan novac, znači za apsurdno niske iznose proizvode loše prijevode, i stvara se začarani krug, koji se ne može spriječiti, osim ako se ljudi koji stvarno znaju to raditi tome ne suprotstave. A to se, zapravo ne dešava, nema tog otpora, osim kad se skupimo u jednoj prostoriji zajedno i žalimo se jedni drugima kako je teško. Ali, ako ne bude nikakvog otpora tome, ako se o tome ne bude javno pričalo, ako ljudi koji se bave književnim prevodom i književnošću ne počnu direktnije, javno, češće, energičnije kritizirati ono što se dešava na prevodilačkoj sceni, znači ono što se dešava sa prevodilaštvom u BiH, to se nikad neće ni promijeniti. Znači, dok se samo žalimo, a nemamo praktična rješenja za to, to se ne-

će promijeniti. Za tri-četiri godine, kad si zaradim nekakvu titulicu da se mogu i nazvati nekakvim prevodiocem, ja mislim, vjerovatno ću se suočiti sa situacijom gorom nego što je ova sada, jer slažem se da nije samo stvar u brzini. Stvar je u kičmi ili u nedostatku iste. Ja mislim da je upravo u tome stvar. Zašto Zagreb i Beograd uspijevaju toliko dobiti, jest s jedne strane brzina i organiziranost, a s druge strane zato što se usude i zato što bar neki njihovi prevodioci i ne dopuštaju da se ophode s njima kako god žele, ne dopuštaju im da budu kakvigod prema njima, i tu stvari treba promijeniti, to je mislim ono što je ovdje konkretno potrebno. Hvala.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Upravo u vezi s ovim da ima toliko kvaziprevodilaca, završit će se u tome da vi, kad se registrirate, nametnete svoje cehovske cijene, pojavit će se "alternativni taksisti" koji će oboriti cijenu i koji će uraditi najlošiji posao za najnižu cijenu! Još nešto oko etike prevođenja. Čini mi se da niko nije spominjao etiku prevođenja, koja pada nama na dušu. Mislim, to je etika koju neko dovodi u pitanje, mislim da ljudi koji učestvuju u književnom životu, u produkciji pisma ili pisanja, krše nešto što bi trebalo da bude osnovno načelo. Evo, dozvolite mi da sad pozovem sve vas, da od sada poštujuete to načelo koje glasi ovako: kad navodite djelo koje je prevedeno, pa mašete s velikim autorom, jer obično navodite klasike itd., molim vas da u tu svoju fusnotu ubacite ime prevodioca. To je minimalno, a to uglavnom niko ne čini. To je toliko skandalozno, to je toliko obezvrjeđujuće, to je toliko užasno; a to ne čine izdavači, to ne čine neobrazovani ljudi, to čine redovni profesori, to čine veliki pisci, itd., a to je tako malo ali tako važno.

Zvonko RADELJKOVIĆ:

Ako se niko više ne javlja za riječ, dozvolite mi da zaključim ovaj okrugli sto sa dvije tri rečenice. Počet ću više sa kvantitetom nego sa kvalitetom. Ja sam, zapravo, jako prijatno iznenađen što nas se ovoliko okupilo ovdje. Još više i još prijatnije sam iznenađen što nas ima toliko mladih. Čuli smo, što se tiče kvaliteta, da samo prava promjena rezultira pravim vremenom, inače vremena nema. Čuli smo oprečna mišljenja, čuli smo neslaganja, ali smo isto tako čuli i napor i oduševljenje koje živi među nama, i to je nesumnjivo značajno. A pored toga smo čuli i za nova stremljenja i nove programe, nove organizacione forme koje će se, možda, realizirati, tako da bih rekao da je ovo bila produktivna rasprava.

Hvala vam što ste došli. Laku noć.

JE LI UNIVERZITET POLITIČKA INSTITUCIJA ILI OAZA SLOBODE ZA JAVNU RIJEČ?

Moderator razgovora:

– Nedžad Ibrahimović, profesor Filozofskog fakulteta u Tuzli, član PEN Centra BiH

Uvodničari:

– Zdravko Grebo, profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu, član PEN Centra BiH

– Ivo Komšić, zastupnik u Skupštini Kantona Sarajevo i profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu

– Dinko Kreho, pisac, apsolvent Filozofskog fakulteta u Sarajevu i

– Zvonimir Radeljković, profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu, član PEN Centra BiH

Gradska galerija *Collegium artisticum*, utorak 13. januara/siječnja 2008. u 18.00 sati

Nedžad IBRAHIMOVIĆ:

Iako su se stvari na legislativnoj razini oko univerziteta već dobro uredile (usvojen je Zakon o univerzitetu, rade se i usklađuju popratna akta kao što su statuti i pravilnici), iako smo na neki način (istina, više skandalima nego pozitivnim vijestima) senzibilizirali i zainteresirali javnost za univerzitetsku problematiku, iako smo povećali plaće akademskom osoblju... stvari ne idu u dobrom smjeru – osjećamo da nešto duboko ne štima! Kao da je problem univerziteta sada premješten u srce neke druge lisice, koju bi tek trebalo uhvatiti. Nešto, naime, u samom biću starog, socijalističkog univerziteta opire se svakoj promjeni, a ta njegova komponenta i danas duboko uređuje i uređuje duh i tijelo naših univerziteta.

U biti, naš je univerzitet duboko neslobodan! Baš onakav kakav je oduvijek i bio. Lišen ozbiljne društvene brige i pažnje, on i nije mogao ništa drugo da (u)radi nego da opću društvenu neslobodu i socijalnu diskriminaciju prekopira, sada kao svoj strukturni ljepak. I kada se struktura njegove unutarnje organizacije po-

kuša (a ozbiljnije još nije!) mijenjati (novim zakonom, na primjer), taj nevidljivi ljepak njegove unutarnje represije i neslobode ostaje nedirnut.

Primjera za ovo imamo mnogo, ali, evo, da se dotaknemo jednog krucijalnog. Naime, ništa nije tako višestruko provjeravano unutar najšire shvaćene društvene zajednice kao što je to posao jednog univerzitetskog nastavnika! Njegov posao (naučna + obrazovna komponenta) pod neprestanom su eksternom i internom društvenom paskom legitimizacije. Ovdje se ne misli, naravno, na onaj tip legitimizacije koji je, zapravo, verifikacija naučnog rada unutar naučne zajednice, nego na sasvim nešto drugo. Svako onaj ko je unutar akademske zajednice može posvjedočiti tome kako se sve vrijeme, umjesto naučnog i akademskog opusa pitanja kojima bi se po definiciji moralo baviti, akademsko osoblje zanima i bavi pitanjima osobne i opće autolegitimizacije. Kao da je još uvijek živa ona socijalistička floskula o iskonskoj krivnji intelektualca unutar višestruko vrednije društvene pozicije radnika. Univerzitetski nastavnik se stalno dokazuje stanovitijoj instituciji koja je izvan samoga univerziteta.

Pogledajmo, primjera radi, tu notornu činjenicu, koja nikome ne pada u oči, o apsolutnom i dosljednom odsustvu želje da se promijeni način računanja (i poimanja) vremena unutar univerzitetske zajednice. Namjerno ovdje kažem *način računanja vremena*, smatrajući da je pojam vremena ne samo kulturološki i antropološki okvir u kojemu poimamo prostor, nego i okvir u kojemu poimamo svoje tijelo – tijelo akademskog građanina! Naime, unutar same akademske zajednice postoji duboko, manje-više prikriveno odsustvo namjere da se akademsko (i radno!) vrijeme odvoji od administrativnog radnog vremena! Sustavno se na univerzitetskog nastavnika ne gleda kao na naučnika i intelektualca čiji bi dijapazon interesovanja i aktivnosti trebalo da seže duboko u sferu općeg i javnog društvenog života. Zbog ovoga još uvijek imamo čuvene “šihtarice” na našim univerzitetima, po kojima se akademsko osoblje disciplinira pozivanjem na Zakon o radu.

Šta, dalje, stoji iza ovakvog oblika poimanja prostor-vremena, ostavit ćemo za širu raspravu.

Pogledajmo, zatim, procedure znanstvene verifikacije kojima svjedočimo u svakodnevnom radu na univerzitetu i koje na taj način (radom!) legitimiziramo – čak i onda kada smo duboko protiv njih (procedura!). Da bi se stanovita *tema (subject)* pokrenula sa svoje inicijalne, polazne tačke (nastavnikove ideje) i došla u fazu svoje akademske realizacije, ona mora proći sljedeće instance: vijeće odsjeka fakulteta – naučno-nastavno vijeće – kolegij rektorata – senat – ministarstvo nauke i obrazovanja. Naravno, ovdje nije kraj, jer najčešće sve to treba još jednom ponoviti u obrnutom smjeru! Multipliciranjem proceduralnih zasuna vrši se tzv. dvostruka (de)legitimizacija, jer se osim same *ideje (subjecta)* (de)legitimira i univerzitetskog nastavnika, onoga od kojeg je sve poteklo. Na ovaj način, u bilo kojem segmentu procedure, *ideja (subject)* može biti zaustavljena, a nastavnik delegitimiran za poziv kojim se (treba da se) bavi. Naprosto, broj posredničkih in-

stanci, i po zakonima semiotičkih vrijednosti, koči i devalvira vrijednost naučne (akademske) *ideje* potekle iz pretpostavljenog suverenog i autonomnog naučnog izvora. I u svim drugim pitanjima, kao što su, na primjer, pitanja izbora saradničkoga i nastavničkoga kadra, promaknuća i akademskih promocija, stvari stoje isto, ili gore.

Svako ko je izvjesno vrijeme boravio na nekim drugim, prije svega zapadnim univerzitetima, zna da stvari tamo ne stoje tako! Dok su kod nas, primjerice, naučno-nastavna vijeća regulatorna jezgra rada jednog fakulteta, tamo su to katedre i odsjeci. Dok su kod nas, u nacionalno izdijeljenoj zemlji, univerzitetski nastavnici prije svega *društveno-politički* radnici koji, između ostaloga, upućuju stanoviti (konzervativni) dio javnosti kako da (pravilno) reagira u pogledu *queer-festivala*, tamo su oni slobodne ličnosti čiji obim i način društvenog funkcioniranja slijedi temeljne ideje liberalizma, pravde i jednakosti. Dok su *tamo* univerzitetski nastavnici ugledne i društveno cijenjene osobe, kod nas su to, u posljednje vrijeme pogotovu, objekti i subjekti skandala, seks afera, korupcije itd...

Sva su spomenuta i nespomenuta pitanja još i na tapetu javnoga interesa, sve dotle dok se o njima još uopće dade, smije i može govoriti. No, šta ćemo onda kada se onaj strukturni ljepak (socijalističke) neslobode okrene sam protiv sebe i krene da izgriza akademsku zajednicu iznutra, i to mnogo brže nego što je izgriza i troši opći duh propadanja tranzicijskoga/recesijskoga društva u kojemu živimo? Šta ćemo onda kada se i zbog prirodnog, autoreferencijalnoga interesa za samoga sebe, naš univerzitet stane topiti iznutra, u ostatku onoga akademskoga duha koji je preostao kao sjećanje na mogućnosti koje smo imali – i upropastili?

Drage kolegice, drage kolege, iako smo dobili zakone o visokom obrazovanju, iako smo napisali statute i pravilnike, nas posao tek čeka!

Dobrodošli u pakao reforme!

Ferida DURAKOVIĆ:

Pozdravljam vas u ime PEN Centra BiH. Iz serije razgovora koje smo organizovali prošle godine nastala je jedna knjiga – *Književnost i izazovi demokratije*. Ove godine namjeravamo takođe objaviti knjigu transkipata, a za ovu temu mislimo da je jedna od najvažnijih: *Je li univerzitet politička institucija ili oaza slobode za javnu riječ*. Željeli smo da pozovemo rektora Sarajevskog univerziteta. Dugo smo čekali da nam se javi, zatim nas je njegova sekretarica obavijestila da je bolestan, zatim nam se nije javio Samir Arnautović, ali evo, vidim ovog trena nam se pridružuje profesor Hazim Bašić, prorektor za nauku Univerziteta u Sarajevu.

Moderator večerašnjeg razgovora je profesor Nedžad Ibrahimović sa Univerziteta u Tuzli.

Nedžad IBRAHIMOVIĆ:

Dobro večer. Želim sve da vas pozdravim i jako mi je drago što ste došli na ovaj razgovor. Jako mi je drago što ovdje vidim i ljude iz medija. Pretpostavljam da su mediji, kao i cjelokupna javnost u Bosni i Hercegovini, danas dobro senzibilizirani za pitanje univerziteta, ne samo zato, pretpostavljam, što se na univerzitetima dešavaju horor stvari tipa korupcije, seksualnih skandala, itd. Ovdje smo, zapravo, zato da popričamo o stanju koje niti zakonom niti reformama kojima svjedočimo nije regulirano, niti može biti regulirano.

Ja ću predstaviti goste, učesnike večerašnjeg razgovora. To su: kolega Zdravko Grebo, profesor na Pravnom fakultetu; kolega Dinko Kreho, apsolvant Filozofskog fakulteta u Sarajevu; kolega Ivo Komšić, također profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu; kolega Zvonimir Radeljković, profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a drago mi je što nam se večeras pridružio i prorektor prof. dr Hazim Bašić.

Nadam se da će razgovor biti interesantan, provokativan. U vezi sa pitanjem *Je li univerzitet politička institucija ili oaza slobode za javnu riječ?* ja bih rekao da nije, odnosno nije ni jedno, nije ni drugo. Problem na našim univerzitetima je danas, zapravo, to što oni nisu niti političke institucije po sebi, a niti su, zapravo, bilo kakve oaze koje bi stajale naspram jednog svijeta kojem oaza može biti jedna vrsta bijega, jedna vrsta pribježišta, jedna vrsta spasa od depresivnog društva. Budući da, po mom mišljenju, živimo u jednom pretpolitičkom vremenu, u pretpolitičkom dobu, onda ni univerzitet ne može biti politička institucija, eventualno može biti pretpolitička. Kao radnici na univerzitetima mi pokušavamo na neki način da promišljamo univerzitet sa nekog epistemološkog aspekta i ja ću ovdje spomenuti knjigu kolege profesora Uge Vlasisavljevića *Lepoglava i univerzitet*. Tu je profesor Vlasisavljević sakupio svoje zaista najznačajnije tekstove u kojima se bavi problematikom političke psihologije, zapravo tematikom univerziteta u Bosni i Hercegovini. Ne znam knjigu koja na takav način, na bolji način govori o onome što se dešava unutar bosanskohercegovačke akademske zajednice. Bosanskohercegovački univerziteti, po mom mišljenju, zapravo nisu ni napoleonovski univerziteti, koji bi trebalo da školuju klasu, upravljačku klasu ove države. To nisu ni humboltovski idealistički univerziteti. Zapravo, mi uopće ne znamo kakvi su, a pogotovo to nisu bolonjski univerziteti. Jedan od krucijalnih dokaza da mi nismo niti blizu onoga što bi podrazumijevala bolonjska reforma univerziteta jest sama činjenica da naši studenti nemaju mogućnosti prelaska s jednog univerziteta na drugi.

Ja bih sada zamolio da prvo čujemo Dinka Krehu, koji je student i koji će nam iz nekog svog aspekta, reći nešto o ovoj temi.

Dinko KREHO:

Dobro večer svima. Drago mi je što imam priliku govoriti ovdje naspram publike koja je pratila manje-više sve okrugle stolove koje je PEN Centar do sada or-

ganizirao. Kad imamo priliku ovako razgovarati vidimo koliko je javna rasprava, kao jedan oblik društvene aktivnosti, društvene interakcije, kod nas zapravo rijetka, koliko se ne radi na njoj. Vidimo koliko su to, zapravo, isti ljudi, ista publika, jedan isti krug koji se uporno nastoji proširiti. Nastoji malo doprijeti do onoga što nazivamo širom javnošću. Međutim, to izgleda ide vrlo slabo, vrlo se slabo senzibilizira za ovakvu vrstu rasprave.

Od mene se, možda, očekuje da govorim isključivo iz perspektive studenta, odnosno da govorim samo u prvom licu, samo iz osobnog iskustva, samo iz onoga što sam ja u ove četiri godine iskusio. Apsolvent sam, studiram po onom starom sistemu, a absolvent je jedna kategorija u nestajanju, u izumiranju. Ja sam, naravno, nastojao sažeti neka osobna iskustva, artikulirati ih itd. Općenito me jako zanimaju ti svi društveni fenomeni vezani za ovo, kako ga nazivamo, tranzicijsko okruženje. Uvijek kad se razgovara o tranziciji, o promjeni političkih prilika, univerzitet, obrazovanje općenito, dođe nekako uvijek u središte pažnje, u žižu interesovanja. Ja sam nastojao to dvoje nekako sintetizirati, to što sam osobno preživio, vidio, iskusio. Ja sam napisao jedno kratko izlaganje, kojem sam dao naslov

O imperativu apolitičnosti

Kao što je to već bio slučaj na ovim raspravama, i tema o kojoj večeras razgovaramo (*Je li univerzitet politička institucija ili oaza slobodne riječi?*) formulirana je na ogoljenom *ili-ili* načelu. Može li univerzitet, i u jednom društvenom okruženju, ne biti i političkom institucijom, i postoji li *oaza slobode* u potpunosti rasterećena od povijesno-političkog trenutka? Ipak, ova isključivost nije samo sadržana u večerašnjoj dvojbi, već određuje, čini mi se, i odnos naše šire javnosti prema akademskoj zajednici – i ne samo njoj. Ili ste uljudni, apolitični, strogo profesionalni akademski djelatnici, ili ste pak *skrenuli* u politiku, uprljali ruke, diskreditirali dostojanstvo svoga poziva. Princip ideološke *apolitizacije*, kao ključne strategije kojom se u postsocijalističkim društvima sprovodi politička instrumentalizacija, ostaje pritom široko neprepoznat.

A u kontekstu postsocijalističkih društava, valja opaziti kako se zemlje bivše Jugoslavije, unatoč svim posebnostima nekadašnje države, zapravo prilično dobro uklapaju u model. Ustvari, rekao bih da je upravo kulturna i obrazovna politika kakva se vodila u socijalističkoj Jugoslaviji izvrsno pripremila teren za onu vrst političke dominacije koju današnja središta moći žele imati nad akademskom zajednicom. Za razliku od onodobne Albanije, Bugarske ili Rumunjske, poznato je da je Titova država model izravnoga partijskog nadzora zamijenila modelom deklarativne apolitizacije, pa i antipolitizacije različitih područja društvenoga života. Mislim da bi aktualnu opsjednutost društvene zajednice profesionalnom ne/legitimnošću univerzitetskog radnika, o kojoj je u svome uvodu govorio profesor Ibrahimović, trebalo dovesti u vezu upravo s ovim obratom. Od Krležina

ljubljskog referata 1952, kojim je državni pisac obznanio partijsku odluku da se kulturna i akademska zajednica dosljedno *profesionaliziraju*, što će reći pažljivo izoliraju od političke svakodnevnice (kulturni bi materijalisti rekli: potisnu u rezervat), imperativ *stručnosti* preuzima ulogu imperativa političke podobnosti. Nije, naravno, svaka strukovna provjera politička, ali zato politička provjera gotovo po pravilu nastoji sebe prikazati kao strukovnu! Iz dijakronijske perspektive, taj mehanizam gotovo nesmetano funkcionira već više od pola stoljeća, bez obzira na sve razlike u društvenoj klimi i političkom sustavu.

Izdvojiti ću još jedno mjesto u Ibrahimovićevu uvodu koje mi se učinilo osobito relevantnim. To je ona pasivna konstrukcija: "Njegov posao [profesorov – D.K.] (naučna+obrazovna komponenta) pod stalnom su eksternom i internom društvenom paskom legitimizacije". Javnost, dakako, mora i treba imati pravo propitivati kredibilitet onih na kojima počiva obrazovni sustav, i posljednjih se godina više puta pokazalo kako su propitivanja bila i više no opravdana. Ali, ne upućuje li se u Ibrahimovićevoj formulaciji i na upražnjeno mjesto nastalo nestankom jednostranačkoga stroja kao središnje legitimizirajuće instance, i na aktualne, postsocijalističke i neonacionalističke mašinerije koje to mjesto grozničavo naseljavaju vlastitim sadržajima? Paradoksalno, jedan od najboljih dokaza da je u minulom sustavu partijski kiklop itekako imao na oku akademsku zajednicu (jer politička institucija koja vam podari slobodu, zadržava pravo i pokatkad je uskraćivati) jeste taj da se danas osjeća njegova odsutnost! Kao što se osjeća i ofanziva novih ideoloških središta, koja, preko brojnih performativnih obrazaca koje je ono nekadašnje desetljećima razvijalo, po uzoru na njega uspostavljaju vlastiti diktat. Rekao bih da je ovaj, začuđujuće postojan kontinuitet između dviju naizgled suprotstavljenih političkih stvarnosti, u javnosti još uvijek široko neprepoznat; mogao bih, među rijetkima, navesti značajne radove Uge Vlasisavljevića, koji je, na primjerima s univerziteta, ali i brojnim drugim, otvorio prostor za ovakva poredbena sučeljavanja. Čini se da primjena komparativnog metoda može pružiti solidno polazište za razgovor o sadašnjim prilikama u bosanskohercegovačkoj akademskoj zajednici.

Nedžad IBRAHIMOVIĆ:

Sada dajem riječ kolegi Zdravku Grebi.

Zdravko GREBO:

Teško mi je objasniti ovakav početak, ali mi se čini važnim. Kada sam učestvovao u predhodnim debatama, problem mi je bio kao i kod "balkanskog špijuniranja" u tome što "djelatnici" u kafani nepouzdana bilježe "na uho" ono što sutra, prema sjećanju, referišu nadležnim. Danas je tehnika uznapredovala – snima se, pa su i svjedočanstva, barem u tom smislu, autentična. Zahvaljujem Nedžadu

na velikom trudu koji je uložio, e ne bi li nam ponudio "predložak". Ja se, međutim, sa ponuđenim ne slažem u cijelosti. Ono sa čime se slažem jeste da sada valja govoriti kratko i direktno. Ne znam da li je Jurica Martinović sa nama, jer on bi odmah rekao: "Grebo prestani!", a Ugo Vlasisavljević da kao Hercegovac i usmeni književnik, znam "vaziti ljetnji dan dopodne", samo mi zadajte temu.

Obećavam za početak, da večeras neću previše (govoriti), pa ako ono što kažem izazove bilo kakav interes, spreman sam da se na kraju posvađamo ili pomirimo, svejedno je. Kao, prvo, ne samo kurtoazno, čestitke Upravi i rukovodstvu PEN-a i, ako sam dobro razumio, zahvalnost dugujemo i FOD-u, što su nas okupili baš oko ove teme. Možda je dobro što u posljednje vrijeme nema "dotoka" gasa, pa je vjerovatnije da ćemo se smrznuti, nego da ćemo se ugušiti. Pri tome prvenstveno mislim na nešto što uvijek izgovaram sa malim gađenjem:

"pozicioniranje" Univerziteta!?!

Kroz takav "diskurs" se prelamaju i mnogo važnije stvari, ako je uopšte nešto tako moguće rangirati. Pitanje glasi: da li BiH uopšte postoji? Jednom sam prebrzo i neoprezno javno rekao da "Bosna i Hercegovina broji zadnje dane"; pa mi je Marko Vešović poručio da sam tradicionalno, komunistički, optimista, jer je dotična već davno umrla u Deytonu, a Avdo Sidran komentarisao da sam u pravu, jer umrloj "još rastu nokti". Ja bih želio da večerašnji razgovor smjestimo i u taj kontekst. Ako smo odgovorni ljudi, a ja na ovom mjestu vidim mnogo takvih, onda trebamo pričati o tome kako i na koji način je Univerzitet paradigma rečenog opštedruštvenog konteksta. U jednom nedavnom novinskom tekstu neko je varirao temu: kakva država takva Akademija, ili još bolje: kakva Akademija takva država. Ja nisam siguran šta o tome misle Muhamed Filipović, Božidar Matić i Ljubomir Berberović, ali znam da ne misle ni približno isto. Na kraju dana ispadne da je to institucija promašenih iluzija i neostvarenih nada u kojoj se naša intelektualna elita međusobno "istrebkuje u borbi za stalne i dopisne fotelje" ili tek formalnu šansu da jednoga dana, čast izuzecima, ako ih ima, postanu, kako sam rekao u Fojnici, kandidati za zombije. U nekim, ne tako udaljenim zemljama, akademici, ma šta ja o tome mislio, pišu ambiciozne (često zlokobne) nacionalne programe i ozbiljno crtaju čerečeće geostrateške mape. Još jedanput zahvaljujem Nedžadu što je ovako "ljupko" formulisao temu našeg razgovora. Ali, ne sa malom nelagodnom, moram da kažem, uzimajući za primjer najstariji i formalno, najprestižniji univerzitet, Sarajevski, da ta krovna kuća znanja, obrazovanja i istraživanja, niti je, kako se prebrzo zaključuje, pod uticajem politike, a ne daj bože, da je oaza slobodne misli.

Univerzitet danas je jedan nevjerovatan promašaj koji se i dalje "provlači" do neshvatljivih granica. Univerzitet jeste dioničarsko društvo i apsolutno neautonoman, jer se preko njega diktira kako će management fakulteta funkcionisati, ne toliko prema ideološkoj, koliko prema mutnoj profilerskoj matrici. Uz malu zgradu, ja znam da me sada gledate kao čovjeka koji dolazi sa fakulteta koji je na "sajnom glasu" zbog seksualno-korupcionaških skandala. Međutim, trenutno

mi jesmo najgori, ali definitivno nismo jedini. To je tek preslik podmaklog tumora koji je zahvatio, doslovno, cijelo društvo. Dakle Univerzitet i djeca mu, fakulteti, postali su mjesta odvijanja ne baš čistog biznisa. Mito, korupcija i agresivni nasrtaji politike postoje i svi to znamo. Također je znano da neki od mojih, tvorih, naših kolega i u učionici i van nje bez ustezanja propovijedaju svoja lična politička uvjerenja, pakujući ih u institucionalnu odoru.

Manje bi zlo bilo da fakulteti budu i ideološki opredijeljeni, u dobrom smislu te riječi, nego da budu pijaca sumnjivih poslova, koji vam uz to mogu donijeti sinekuru, javni ugled ili prosto novac. Prva konstatacija koju je uvodničar izrekao jeste da univerzitet, "kao lijepak", guši ostatak socijalističkog mentaliteta. Ja pretpostavljam da kao paradigmu imamo predmet koji se maštovito zvao "Marksizam i socijalističko samoupravljanje". Međutim, u poređenju sa aktuelnim bijednim akademskim stanjem, to vrijeme će se uskoro u pjesmama pjevati. Čak nismo uspjeli da dobijemo ni supstitute koji bi se eventualno zvali "građansko vas pitanje" i "sistem ljudskih prava". Kada sam ja, prije više od četrdeset godina, upisao Pravni fakultet, njime su suvereno vladali sjajni intelektualci sa evropskim diplomama i tada se znao kućni red i tražili najveći akademski standardi. Uzgred, skoro niko iz te plejade nije bio član Partije. Sada je, uz tihu nadu u generaciju koja tek dolazi, većina dobrih običaja zaboravljena, a pohlepno tezgarenje postalo opšteprihvaćeni model. Pri tome u cijelom poslu nema nikakve ideologije, mi ti političke afilijacije. Zbog svega držim da su to bitna pitanja, čak i u moralnom i sentimentalnom smislu – ravna onome: da li će Velež ispasti iz premijer lige u prvu ligu. Ali, tema je Univerzitet. Korupcija koja postoji na Univerzitetu, postoji i u policiji, sudstvu, inspekcijским službama, kliničkom centru... jednostavno zato što je to postao društveno prihvatljiv način ponašanja. Mi smo lopovi, ali krenimo redom. Opis nije tek hipotetičan. Mene, recimo, potkupljuje taksista zbog kćerke, ja potkupljujem ljekara zbog stare majke, ljekar potkupljuje moju sestru koja je sudija, sestra potkupljuje policajca zbog pogrešnog parkiranja i te stvari idu kako idu. Ne treba se stoga iščuđavati nad apatijom i skoro elementarnom izostanku bilo kakve reakcije. I univerzitet, kao i ostali socijalni segmenti, hrane se korupcijom. Forma nije bitna. Recimo, frapantna činjenica jeste da Etički komitet Unverziteta planduje u anonimnosti, dok bi sve prijave i dojave upućene njima morale sadržati potpune generalije studenta, može i roditelja. Koliko znam broj do sada podnesenih prijava je : 1 (jedna!).

Korupcija i nedolično, nemoralno ponašanje, kao da tek virtuelno postoje. Ja neću "izdati" svog kolegu, jer ne znam, nisam bio prisutan, nisam zapisivao brojeve novčanica. Ili spasonosna izlika: pustim da pravna država radi svoj posao i: niko nije kriv dok ne bude pravosnažno osuđen, a znamo da nikada neće biti. Još me manje briga za "džabno prežderavanje" i uživanje u društvu prostitutki (profesionalki ili amaterki). Njihova je to stvar. Ili još gore – samooptužujuće: možda ja samo nisam imao priliku? Kolateralne štete su još veće. Ako ja čak prešutno na-

učim budućeg pravnika/pravnicu da samo siromašni studenti imaju privilegiju da moraju da uče da bi dobili diplomu, onda je razumljiva prva reakcija diplomiranog da mu životni plan nakon što "zasjedne", bude da na isti način povratu "investiciju" u svoju diplomu.

Kada se spominjala politika govorilo se o gumerabici socijalističkog mentaliteta. Valjalo bi i u tom kontekstu jasno i glasno reći da se u skoro neizmijenjenom obliku politika, a bogami i religija upliću u sadržaje nastavnih planova i programa. Perjanice iz reda humanističkih nauka (zaboravljajući svoje konvertitstvo) su neizmerno ponosne što su muški nogom zgazile bubašvabu komunizam/socijalizam, dakle jednopartijski sistem. Međutim, ako bismo bili poštenu valjalo bi reći da u BiH postoji nešto još pogubnije, a to je koegzistencija tri jednopartijska sistema: bošnjački, srpski i hrvatski. Upitajte se kako stvari stoje na Sveučilištu u Mostaru (pa, ako vam se da da pređete Neretvu, i na Univerzitetu "Džemal Bijedić"), ko sve predaje na Univerzitetu u Banjoj Luci, Istočnom Sarajevu i Foči, kako to da i Tuzli, Zenici, Sarajevu postoje paralelno po dva pravna fakulteta?

Ako bismo nastavili da pričamo o privatnom biznisu i otimačkim tezgama i priatnim visokim školama u Travniku, Kiseljaku, Vitezu, Jablanici, Gorazdu, Bijeljini, Trebinju, Širokom Brijegu... daleko bismo dogurali.

Dvije stvari su veoma bitne. Da li su univerzitetski poslenici, koji još drže do obraza, spremni da odlučno, a Nedžad je o tome neuvijeno govorio, jasno zahtjevaju hitnu implementaciju nečega što se zove sistem akreditacija visokoškolskih ustanova i to na državnom nivou? Tada bi bilo jasno koja institucija može biti fakultet, a koja slobodno može ostati lokalni koledž ili čak večernja škola, svedjedno. Tri penzionisana profesora mogu osnovati štampariju diploma, ali se konsekvence moraju znati unaprijed.

I na kraju, kada govorimo o "politici" i "oazama", postoji priča koja se, doduše, skoro nikada ne otvara, a to je pitanje sekularizacije univerziteta kao svjetionika duhovnosti u najboljoj evropskoj tradiciji.

"Autonomija" je zbijanje šale sa bilo kakvom samostalnošću fakultetskih kolektiva. Naučno-nastavna vijeća ne služe ničemu drugom do formiranju komisija za odbranu disertacija. Sve bine odluke, uključujući one finansijskog karaktera, donose upravni odbori, koji su pod punom kontrolom kantonalne vlasti, koja delegira polovinu članova, pa i tada po principu "ko je šta jamio jamio je", na taj način nagrađuje bogato članove svojih političkih stranaka. Ako bismo se vratili na prvi dio i ono što je Nedžad govorio, ne bi bilo sasvim neproblematično pitanje o učešću univerzitetskih profesora u aktivnoj politici. Da li je moguće neprotivurječno pomiriti javne, često pompezne nastupe u parlamentima, ako vas već sutra očekuje ulazak u učionicu u kojoj o nekoj društveno relevantnoj temi treba govoriti sa akademskom objektivnošću. To je poprilično šizofrena pozicija i bojim se da studenti to jasno prepoznaju.

Nedžad IBRAHIMOVIĆ:

Dajem riječ gospodinu Komšiću.

Ivo KOMŠIĆ:

Ja vas sve pozdravljam. Evo, sad sam u nedoumici, ponio sam neke teze, ali ne bih želio ponoviti ništa što je već kazano. Ovdje je postavljeno ključno pitanje šta je naš univerzitet danas, ovdje u Sarajevu i izvan Sarajeva, šta je univerzitet u Bosni i Hercegovini? Čuli smo mišljenje da on nije ni politička institucija, a nije ni znanstvena institucija u onom smislu u kojem je to u nekim drugim zemljama, u onom smislu u kojem bi trebao biti – oaza slobode i autonomije. Na ovo pitanje šta je naš univerzitet danas možemo odgovoriti sa više strana. Možemo sad ovdje govoriti o ciljevima univerziteta onako, više idealno, tipski postavljeno, pa nabrojati šta je to. Ovdje smo čuli i mišljenja šta bi univerzitet sve trebao biti. Možemo, doduše, govoriti o tome, i ja ću se više na to usmjeriti, šta je on za državu, jer mi o univerzitetu sad možemo zaista općenito govoriti, hipotetički, itd. ali, ipak, univerzitet je onakav kako ga odredi država. Mi imamo zakone koji su doneseni o univerzitetu. Dan uoči Nove godine u Sarajevskom kantonu usvojen je zakon o Sarajevskom univerzitetu. Ja ću sa stanovišta te gole istine, na temelju golih zakonskih činjenica, govoriti tek toliko da shvatimo gdje se mi stvarno nalazimo, gdje je naše mjesto kao akademskih ljudi, akademske zajednice. Univerzitet ima ono mjesto koje nam je odredila država. Može nam se to sviđati više ili manje, ali jednostavno to je tako. Univerzitet će funkcionirati onako kako je propisano zakonom. Ovaj zakon, koji bi zapravo trebao da sadržajno odredi reformu visokog obrazovanja, mi možemo dovoditi u vezu sa ovim što inače univerzitet treba biti, o čemu je već bilo riječi, pa ne bih ponavljao. Ključno je to kako se reforma visokog obrazovanja kod nas, posebno u Sarajevskom kantonu, koja je dana zakonom o visokom obrazovanju, kako se ona odnosi prema autonomiji univerziteta, prema onome što se zove sloboda univerziteta i onome što su ciljevi univerziteta, a to su znanost, stvaralaštvo i pedagoški rad sa studentima. Jer, ne treba zaboraviti na onaj dio univerziteta, dio akademske zajednice koji čine studenti. Oni su, zapravo, neki rezultat tog stvaralačkog istraživačkog rada. Što se tiče same autonomije, prvo moramo znati jednu stvar, da je autonomija univerziteta određena okvirnim zakonom koji je donesen na nivou države. To je doneseno 13. juna, odnosno 30. jula u oba doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Da ne zaboravimo to da imamo okvirni zakon na nivou države. Taj okvirni zakon je ugrađen sa nekim svojim elementima u kantonalni zakon, zakon koji određuje mjesto, odnosno oblik Sarajevskog univerziteta.

E, sad, ja ću namjerno ostati kod ovih nekih činjenica, odnosno zakonskih odredbi, da shvatimo koliko je ozbiljno stanje u kome ćemo mi ubuduće djelovati. Ovo što ću kazati samo će potvrditi sumnju, bojazan za opis stanja koji smo ču-

li. Ovaj okvirni zakon visoko obrazovanje utemeljuje na tri važne kategorije. To je akademska sloboda, akademska samouprava i autonomija univerziteta. To je sadržano u okvirnom zakonu. To je, naravno, prihvatljivo. Obradujete se kad to nađete u zakonu. Međutim, u kantonalni zakon o visokom obrazovanju sada ovi opći stavovi o univerzitetu trebaju biti ugrađeni, jer trebaju biti specificirani, itd. Ova akademska sloboda i autonomija su samo formalno postavljene, jer u definiranju djelatnosti visokog obrazovanja koje određuje kantonalni zakon i akademska sloboda i autonomija univerziteta se dovode u pitanje. Pazite, mi moramo znati da u samoj organizaciji Univerziteta svi fakulteti gube autonomiju, dakle prestaju da postoje kao pravni subjekti. (Ima period od pet mjeseci koji je period prilagođavanja – komentar iz publike). Da, u prelaznim odredbama postoji to prilagođavanje novoj situaciji, u kojoj neće postojati kao pravni subjekti. Dakle, prvo je to, ali neću govoriti o tim, kako bih rekao, formalnim tehničkim stvarima koje propisuje ovaj zakon. Ističem ove suštinske stvari, kako se sada dovodi u pitanje ova sloboda i autonomija koja nam je ovdje uporište za cijelu ovu našu raspravu, za procjenu položaja univerziteta i nauke i stvaralaštva u cjelini u Bosni i Hercegovini. Prvo, kako se dovodi u pitanje razvoj visokog obrazovanja? On je u tom zakonu izričito vezan za razvoj Kantona Sarajevo. Drugim riječima, svi univerziteti u Bosni i Hercegovini su vezani za razvoj svojih kantonalnih lokalnih zajednica. Oni zavise od njih, one su njihovi osnivači, koji ih finansiraju i koji njima upravljaju preko svojih upravnih odbora itd. Kad sam ovo čitao mene je to podsjetilo na onu nekadašnju reformu srednjeg obrazovanja, koja je pripisana Stipi Šuvaru, sad neću u to da ulazim, kada je naše srednje obrazovanje bilo vezano za takozvani udruženi rad. Onda su, npr. gimnazije, izgubile status naprednih škola, škola koje su dale neko stvarno znanje. One su sve srozane na zanatske škole, jer je obrazovni sistem doveden u vezu sa razvojem onog što se tada zvalo udruženi rad. Pošto je taj udruženi rad bio na vrlo niskom tehničko-tehnološkom nivou, na niskom znanstvenom nivou, školstvo nije moglo unaprijediti taj rad, za koje je ono trebalo da proizvede kadrove. Desilo se obrnuto – srednjoškolsko obrazovanje je srozano, zapravo, na onaj nivo na kome se u tom trenutku nalazio taj takozvani udruženi rad. Sada je ovdje propisano nešto slično, da visoko obrazovanje, njegov razvoj, ciljevi itd. zavise od razvoja kantona. Pazite, Sarajevski kanton je najrazvijeniji, ima budžet koji je kao pola budžeta Federacije. Postoje kantoni koji imaju univerzitete koji jedva opstaju sa svojim sredstvima, koje čak Federalna vlada mora kreditirati, koje mora sufinansirati. Sada možemo zamisliti kako će izgledati to visoko obrazovanje koje je vezano za razvoj kantonalnih zajednica, odnosno kantona kao osnivača tih visokoškolskih institucija.

S druge strane, Univerzitet je vezan i za nešto što se zove zakon i strategija razvoja visokog obrazovanja. To postoji, to je dokument koji će propisivati i od koga će ubuduće zavisiti strategija razvoja bez obzira kakvo nam je stanje sad. Tu strategiju razvoja donosi Skupština Kantona, na prijedlog kantonalne vlade. U

kantonalnoj vladi sjedi ministar za visoko obrazovanje i nauku i to je vjerovatno jedini čovjek u kantonalnoj skupštini koji nešto zna o Univerzitetu. U Skupštini u kojoj ja sjedim sada, i ne vjerujem da će buduća po svom sastavu izgledati drugačije, imaju možda dva-tri čovjeka koja nešto znaju o visokom obrazovanju. U raspravama o nacrtu ovog zakona ja sam se čudio kako ljudi koji nemaju nikakvih kompetencija, koji nemaju elementarnih informacija o našem univerzitetu, raspravljaju o univerzitetu, insistiraju da se u zakon unesu neke odredbe, a uopće ne znaju o čemu se radi, ni o kakvom se to procesu radi, niti znaju šta je nauka, niti znaju šta je stvaralaštvo, niti znaju šta je pedagoški rad, niti znaju strukturu našeg univerziteta. On je vrlo heterogen – od humanitarnih, društvenih nauka do medicinskih, tehničkih fakulteta, akademija itd., tako da uopće ne možemo uskladiti nastavne kriterije. Možemo istraživačke, ali nastavne ne možemo. Kad je riječ o naučno-pedagoškom radu, recimo, na nekim odsjecima na Pravnom fakultetu na jednom odsjeku ima po sto, po dvjesto studenata, a na akademiji ne može biti više od pet. Tehnička mjerila je teško usuglasiti, a kamoli šta drugo, npr. odrediti norme nastavnicima, saradnicima itd. To je vrlo složen, delikatan posao, o kome, moram priznati, odlučuju ljudi koji nemaju kompetencija. Tako će biti i ubuduće, jer se ovdje radi o strategiji koju, u zakonu je to propisano, ne donosi univerzitet kao institucija koja treba da se brine o svom razvoju, već to donosi kantonalna skupština na prijedlog kantonalne vlade. Vidite, to je pozicija Univerziteta. Tako je, vjerovatno, i u ostalim kantonima, ne mislim da je drugačije u Tuzli ili u Bihaću, može biti samo još gore.

Na što se onda svodi autonomija? Šta je to sad u ovom zakonu što predstavlja autonomiju univerziteta? Pazite, više ne fakulteta, oni više ne postoje, oni su odjeljenje, oni nisu pravni subjekti. Sad je univerzitet kao cjelina svega ovoga – viših škola, akademija, tehničkih fakulteta, medicinskog fakulteta, poljoprivrede, šumarstva, veterinarstva, filozofije, prava itd. Sad je sve to u jednom! Zamislite sad tog menadžmenta koji će upravljati time! Neka nam je Bog na pomoći! To je gotovo nemoguće, mi jedva upravljamo fakultetima koji su imalo složeniji. Kod nas je vrlo složen fakultet, imamo trinaest odsjeka, vrlo je teško. Neki ljudi budu dekani dvije godine i odmah daju ostavku, neće dalje da rade, jer je vrlo težak i složen posao sve to koordinirati. A zamislite kako će sad ovo biti. Ova autonomija na koju se mi oslanjamo, koja nam je uporište, ona se svodi na izradu ovih znanstvenih i nastavnih programa, projekata, izbor akademskog osoblja, prijem studenata. Mi odlučujemo koliko će biti studenata, utvrđujemo pravila studiranja, mi predlažemo i donosimo kriterije za izbor studenata. Na to sam mislio, kanton odlučuje o broju, ali mi propisujemo kriterije po kojima ih primamo i to se odnosi i na ostala pravila funkcioniranja univerziteta. Dakle, autonomija je, zapravo, ovdje svedena na birokratizaciju univerziteta, a ne na autonomiju u istraživanju i stvaralaštvu, u slobodnom iznošenju mišljenja, u kritici društvene stvarnosti a ne u njenoj apologiji, kao što smo imali ranije. Vjerovatno su ovdje kole-

ge, koje su govorile o prošlom sistemu, mislile na univerzitet kao apologiju. Ja se tu slažem sa Zdravkom, ovo je gora apologija koju danas imamo.

Naravno, moramo biti pravični. U zakonu stoji stav treći, po kojem se akademska sloboda određuje kao pravo na slobodu mišljenja, istraživanja i djelovanja, ali se, naravno, ova prava stavljaju u okvir strategije koju propisuje vlast u liku kantonalne vlade i skupštine. Univerzitet čak nema autonomiju u svom širenju i formiranju novih visokoškolskih ustanova, on ne donosi tu strategiju, donosi je kantonalna skupština i vlada, i u tome je problem. Evo, recimo, ako mi na Filozofskom fakultetu želimo da uvedemo arheologiju ili neki drugi novi odsjek, onda to uopće nije u našoj moći. Znači, kriteriji razvoja nisu znanstvene potrebe ili potreba da mi afirmiramo ono što imamo u našem društvu, ovakvom kakvo jeste, iz naše prošlosti, naše arheologije itd., a to je ono što je Evropa očekivala od nas, ono s čime mi, zapravo, možemo ići u Evropu. To je ono što je Evropi čak primamljivo i prihvatljivo itd. Ali će neko drugi odlučiti da li je to korisno, da li je oportuno u ovom trenutku ili nije. Univerzitet nema te autonomije, ne može praviti elaborate o širenju, o stvaranju novih odjeljenja, znači novih fakulteta ili novih odsjeka na fakultetima. Elaborate donosi Skupština Kantona, a izrađuje ih Vlada, i na prijedlog Vlade izjašnjava se Skupština. Ovo je pitanje kompetencija ko o tome odlučuje. Odlučuju ljudi koji nisu ni krivi ni dužni, ali njima je dato u nadležnost nešto o čemu oni ne mogu valjano odlučiti. Ne možemo mi sad kazati da je kriva Skupština Kantona, da su krivi ljudi koji tamo sjede. Jednostavno njima se to gurne, izglasajte to i oni čak imaju dobre namjere. Čak je Ministarstvo obrazovanja, dakle Vlada preko Ministarstva obrazovanja, preuzela na sebe da imenuje Savjet za visoko obrazovanje, vrlo važnu instituciju u razvoju univerziteta i, naravno, za postavljanje i razrješavanje Upravnog odbora Univerziteta.

Namjerno sam ostao kod ovoga zakona da vam pokažem kako to izgleda. Dakle, mi smo tu utjerani u tjesnac iz koga nema izlaza. Vlast je u sve svoje institucije koje se bave visokim obrazovanjem potpuno stala, poklopila univerzitet. Meni je bilo jako zanimljivo kad sam uporedio okvirni i kantonalni zakon. U okvirnom zakonu se pominju akademska sloboda, akademska samouprava i autonomija univerziteta, a u kantonalnom zakonu nema ove kategorije akademske samouprave. Ja ne želim misliti, što je ovdje kazano, da je to samo bježanje od jednog termina iz prošlog sistema. Ovdje se, mislim, vrlo svjesno pobjeglo od toga, jer se zna tačno šta znači ova samouprava. Ona, zapravo, omogućava autonomiju u formiranju svih upravnih tijela Univerziteta i autonomiju u njihovom radu, jer samouprava se odnosi upravo na to, na upravna tijela. E, ovdje su baš upravna tijela stavljena pod kontrolu vlasti, pod kontrolu države, zato je izbjegnut pojam samouprava.

Zadnja stvar o kojoj želim nešto reći je, mislim, izuzetno važna. Možda sam malo opterećen time, ali radi se o sekularizaciji univerziteta kao institucionalizaciji znanosti, jer univerzitet nije ništa drugo nego institucija znanosti i stvaralaš-

tva. Nigdje u zakonu nije izričito zapisano da je, u okviru akademske slobode, autonomije itd., fakultet sekularan, ali zato ima jedna druga odredba koja je stavljena u ovom zakonu. Član 7. stav 5 izričito zabranjuje političko organiziranje i djelovanje na fakultetu, a nije kazano da se izričito zabranjuje i klerikalizacija Univerziteta. Ne, ovdje je stavljeno ono tačka zarez, pa se dalje nabraja itd. šta je sve zabranjeno. Zabranjeno je, dakle, političko organiziranje, ali nije izričito zabranjena ova klerikalizacija. Pazite, kad govorim o klerikalizaciji, naravno, ne radi se samo o unošenju ovih vjerskih istina i dogmi u programske sadržaje znanosti, ne misli se samo na to, ne mislim ni ja na to. To bi još bilo podnošljivo, jer bismo mogli otvoriti neki dijalog u okviru znanosti. Mi možemo otvoriti dijalog sa teologijom, čak sa teološkim institucijama koje postoje. Ti dijalozi postoje, oni mogu biti vrlo produktivni itd., jer se radi o ljudima sa kojima se ima o čemu razgovarati. Mi možemo sučeliti ove znanstvene istine i teološke istine, dogme itd., koje se također brane sa stanovišta teoloških znanosti. To je legitimno. Međutim, ovdje se radi o nečemu drugom. Zašto je izbjegnuto da se to napiše u zakonu? Radi se o pokušaju da se akademsko javno ponašanje približi vjerskom ponašanju, da se, zapravo, odgovornost i ponašanje nastavnika i studenata na univerzitetu nekako pomiješa sa onim vjerničkim obavezama i odgovornostima koje svaki vjernik ima itd.. I onda to završi s tim da mi na našem fakultetu dobijemo zahtjev da se otvore prostorije za molitve. Na nekim fakultetima su već otvorene, na nekim univerzitetima u okviru kampusa su već izgrađene džamije. Dakle, kad govorim o ovoj klerikalizaciji onda mislim na ove vjerske forme ponašanja, na uspostavljanje nekih novih odnosa u komunikaciji i među studentima i između studenata i profesora i među samim profesorima itd.

Radi se o tome da sekularnost naše države ima kontinuitet. Imam ovdje Dejtonski ustav. U njemu to nije izričito napisano, a nije izričito napisano ni u Federalnom ustavu. Jako je veliki set zakona koji se odnose na ljudska prava i slobode, posebno vjerske slobode, što je razumljivo, jer se radi o ljudskim slobodama. Međutim, ima nešto vrlo zanimljivo, što rijetko ko citira. Doduše, ljudi ovo i ne čitaju, jer to smatraju nevažnim dokumentima. Aneks drugi Dejtonskog ustava, članak drugi, govori o kontinuitetu propisa. U trenutku kad ovaj Dejtonski ustav stupa na snagu, tako ovdje piše, vrijede svi propisi, svi zakoni i sve sudske procedure koje su zatečene, a koje nisu promijenjene ovim ustavom. Kad je ovaj ustav donesen ja sam bio tamo, na licu mjesta, znam o čemu se radi, dakle u tom trenutku važio je Ustav Republike Bosne i Hercegovine, važili su su zakoni i propisi koje su paradržave donijele u međuvremenu, to je Republika Srpska, i s druge strane važili su neki aranžmani koji su još ostali u Vašingtonskom sporazumu iz Herceg-Bosne, ali uglavnom važio je Federalni ustav. Ovdje piše da ti aranžmani važe, ostaće na snazi u onoj mjeri u kojoj nisu u suprotnosti sa Ustavom RBiH. Zašto ja ovo govorim? Dakle, sekularnost Bosne i Hercegovine koja je propisana tim ustavom još nije promijenjena. Ni jedan ustav je nije promijenio, ni jedan za-

kon je nije promijenio. Prema tome, posredno ovim drugim stavom Aneksa dva, zapravo, vrijedi to da je sekularnost ustavna kategorija Bosne i Hercegovine, kao i odvojenost vjerskih institucija i crkava od države. Naravno, vjerske zajednice su požurile da na nivou države donesu zakon kojim su sebe definirale. Izričito piše da su crkve i vjerske zajednice odvojene od države; nabraja se gdje se sve država ne smije miješati u crkve i vjerske zajednice, ali se nigdje ne navodi da se vjerske zajednice ne smiju miješati u državne stvari, niti smiju ući u javni sektor. Ovaj zakon se može oboriti pozivom na Dejtonski ustav i trebamo to pokrenuti. Ja bih odmah na prvoj sjednici pokrenuo pitanje promjene ovog zakona, ali ne možemo, to je državni zakon. S druge strane, da je ovaj zakon sam sa sobom u koliziji pokazuje član četvrti, o slobodi ispovijedanja vjere i uvjerenja. Tu se vidi da su najveći uticaj imale vjerske zajednice. Piše ovako: svako ima pravo na vjersku pokuku kako u vjerskim ustanovama tako i u javnim i privatnim predškolskim ustanovama i osnovnim školama i višim nivoima obrazovanja. Dakle, pazite, član četvrti i član četrnaesti unutar ovog zakona su direktno u koliziji, a cijeli zakon je u koliziji sa Dejtonskim ustavom.

Ovdje ću završiti otprilike sa istim onim s čime je Zdravko završio. Ovo je zabrinjavajuće stanje i položaj univerziteta je zaista paradigmatičan za društvo, za sve druge zajednice a ne samo akademsku, jer tu se na najbolji mogući način prelama politika koja se vodi, a koja nije ništa drugo nego izraz tri separatne nacionalne politike koje su mnogo totalitarnije nego što je bio prošli sistem.

Nedžad IBRHIMOVIĆ:

Hvala lijepo. Zahvaljujem kolegi Komšiću na ovoj vrlo iscrpnoj analizi postojeće legislative i legislativnih paradoksa i nonsensa. Sada ima riječ profesor Radeljković. Izvolite.

Zvonimir RADELJKOVIĆ:

Ja se slažem s mnogim stvarima koje su moji predgovornici rekli. S druge strane, ima raznih stvari s kojima se ne slažem. Uopćeno govoreći, ja vidim da je djelstvo društvene zajednice na univerzitet više teleološko nego što oni to vide, no to je moje lično mišljenje. Dakako, odgovarajući na ovo naslovno pitanje, ne mislim da je univerzitet politička ustanova, mislim da je on politizirana ustanova i on je uvijek, u većoj ili manjoj mjeri, bio takav, ovisno od trenutka u kojem univerzitet posmatramo. Gotovo nikada, a u mom sjećanju univerzitet nikada nije bio oaza slobode za javnu riječ, kako taj naslov lijepo i barokno veli. Osim, možda, u našim mislima i željama. Ono što je novo je to da je negdje od devedesetih godina, univerzitet teško bolestan. Možda bi bilo melodramatično reći da je univerzitet na samrti, no to ne bi bilo daleko od istine *mutatis mutandis* sa Bosnom i Hercegovinom, kojoj rastu nokti. S jedne strane, ovaj *status moribundis* univerziteta potiče iz jedne

globalne krize univerziteta kao obrazovne ustanove, koja je neprimjerena mnogim vidovima života u Bosni Hercegovini i to se može vidjeti u raznim zemljama, na raznim univerzitetima, na svim na kojima sam ja ikada u životu bio. Međutim, postoji i druga strana, koja je specifična za nas i ja ću pokušati da pobrojim neke od osobina o kojima su moji predgovornici govorili vrlo generalno.

Od početka devedesetih godina prošlog stoljeća tamne političke snage pokušavaju da pretvore univerzitet u svoju konfesionalnu i u svoju nacionalnu mašinu za proizvodnju mladih kadrova sa identičnom matricom mišljenja. Nekoliko ovakvih univerziteta možda već postoji u BiH. Neki su na rubu da kliznu u te političke tamne strane. Međutim, ovo na našu sreću ne izvode vješto. Da izvode, ja ne bih bio ovdje, ne bih pričao, sejmeni bi već došli po mene, ja bih bio u preduzeću Miljacka. No, generalno govoreći, zamisao transformacije svih univerziteta u BiH jeste da njihovo rukovodstvo treba da preuzmu vojnici partije ili partija, bolje rečeno da tehnikama sabotaze dovedu do željenog cilja jednonacionalnosti, jednokonfesionalnosti, i jednosmislenosti i, dakako, jednogluposti. To je tako na teoretskom nivou. Međutim, na praktičnom nivou postoje priče koje su sasvim drukčije. Recimo, jedna individua, ne baš pretjerano akademski uglašana, pa čak ne ni formirana, više od četrnaest godina bila je dekan jedne visokoškolske ustanove u okviru Sarajevskog univerziteta. Ta osoba je sjedila u Senatu od 1992. do 2006. i dovela svoju širu i užu obitelj na svoj fakultet. Kružili su spiskovi studenata koji moraju položiti a da nikad ne dođu na fakultet. To su svi znali, uključujući rektora, prorektore, senatore kolege i vrapce na sarajevskim krovovima. Svima je, međutim, jako teško to izreći, razotkriti kršenje bilo kakvih zakonskih normi ili pravila Univerziteta. Svi znamo što se dešava širom visokoškolskog svijeta u BiH – ispiti se prodaju naočigled ili čak u sudejstvu komisija osnovanih da to spriječe. Međutim, etički gledano, makar s mog stanovišta, to je prihvatljivije, to je puno prihvatljivije kad se to čini za novac nego za seksualne usluge! Poznati slučaj sarajevskih profesora u Tuzli, i ja se izvinjavam što interveniram na toj frazi, nije seks skandal kao što ste vi rekli, ja samo kažem da to nije seks skandal, seks skandal je afera Profjumo pedesetih godina prošlog stoljeća. Ono što se dešava je seksualno izrabljivanje bijednih prezrenih studentica, koje su pretvorene u bijelo roblje, koje žive i pružaju svoje usluge pod krovom i pod zaštitom univerziteta, a široka publika, naravno, kao što smo čuli večeras, smatra da su ti ljudi heroji, da su oni mačo muškarci. Šta je na to bila reakcija uprave Univerziteta? Ništa! Niti jedna riječ! A treba se upitati zašto je i ovaj slučaj s dotičnim profesorima pokrenut u Tuzli, a ne u Sarajevu. Oni to očigledno rade i u Sarajevu, ali odgovor je očigledan – u Sarajevu je veća partijska kontrola i veći strah. Dakle, nedostatak slobode je tu komparativ. Mogli biste reći i sigurno ćete mi reći da svi mi znamo o kome se radi, ali to su kriminalci, zar nema dobrih ljudi na univerzitetu, zar nema dobrih stručnjaka? Poštenih i sposobnih ljudi nesumnjivo ima, ali njima se sprema kaša koju neće biti lako pokusati. O njoj je govorio Ivo Komšić,

o tom Kantonalnom zakonu koji će od ove uprave Univerziteta napraviti samodršca, ruskog cara koji će određivati kolika će nam plaća biti, koji će određivati ko će biti izabran a ko neće, koji će određivati ko će biti otpušten. To je ovaj isti univerzitet koji nije ni riječ rekao na tuzlansku sramotu. Ko će znati kako će to izgledati! Ja mislim, kao što je i neko od vas isto rekao, da će doći do kolapsa univerziteta, umjesto da dođe do dovođenja svih podobnih rođaka, doći će do raspada Univerziteta na manje jedinice, kojima će možda biti lakše manipulirati. No, ovo je već gledanje u kristalnu kuglu. Zakon je donesen, ima još šest mjeseci tih prelaznih odrednica. Međutim, ta kaša se kuha već decenijama, pa možda neće biti gotova za šest mjeseci, kako to naši kantonalni zakonodavci predviđaju. Čak i ako se to ne desi, imamo Bolonjski proces, u koji je Univerzitet uvaljen bez pitanja, bez ikakve slobode odlučivanja. Učinio je to jedan bivši rektor, još jedan vojnik svoje partije, sa viškom industrijskih postrojenja u svom vlasništvu a manjkom akademskih potencijala. Proces Bolonjskih principa je uveden bez zakonske infrastrukture, bez prethodnog dogovora. Sad je na nama da ih napravimo, taj završni čin. U ovoj situaciji globalne financijske krize, u kojoj će zafaliti novac za osnovne škole, za primarnu zdravstvenu zaštitu, to će biti zanimljivo vidjeti, tim prije što će nam se gotova rješenja nametati iz ignorantskih krugova, kao što je to ovdje Komšić rekao, neobrazovanih, neukih političara. No, to nam tek predstoji.

Hvala.

Nedžad IBRAHIMOVIĆ:

Hvala profesoru Radeljkoviću. Dajem riječ prorektoru Bašiću.

Hazim BAŠIĆ, prorektor za nauku:

Mnogo uvaženi domaćini, dragi profesori U nekoliko navrata je spomenut zakon i mislim da je ovakav skup u svakom slučaju trebao biti organizovan ne jednokratno, nego višekratno, prije donošenja zakona. Dakle, unazad godinu-dvije, koliko je aktualna tema donošenja zakona o visokom obrazovanju Kantona Sarajevo. Sad mi sve ovo djeluje kao poslije boja. No, da se vratimo temi. Ja ću se zadržati na pojmu akademske slobode. Dakle, nema značajnije institucije a da počiva na jednostavnijem principu nego što je to Univerzitet. Univerzitet, ako je dobar, počiva na samo jednom principu: slobodno kazati šta misliš, iskazati drugačije mišljenje, ne tradicionalno, nekonvencionalno, intrigantno. Nekad to nije bilo tako, nije se uvijek smjelo slobodno govoriti.

Kada su u pitanju akademske slobode i zakon, mogu vam kazati da imam vrlo buran početak prorektorskog mandata. Dvadeset devetog dana stupanja na funkciju prorektora govorio sam u Kantonalnoj skupštini, i to govorio o amandanima na zakon koje je donio Kolegij Rektorata na brzinu, zato što Zakon ko-

ji je upućen Skupštini nije bio dat akademskoj zajednici. Od tridesetak amandmana, da ne bih zamarao poslanike ja sam kazao samo dva. Prvi amandman koji sam spomenuo odnosio se upravo na akademske slobode i mogu vam kazati da sam se, govoreći o tome, osjećao tačno kao posljednji Mohikanac. Nisam bio siguran da me iko razumio, osim profesora Komšića koji je bio tu. Ne znam da li se sjeća moje diskusije. Govorio sam o Savjetu za visoko obrazovanje i nadležnostima koje je taj savjet dobio, gdje se dobrano zadire u akademske slobode i autonomiju Univerziteta. Nisam stigao kazati da, također, mislim da nije dobra koncepcija novog upravnog odbora, u kome su preko pedeset i jedan posto predstavnici osnivača Vlade, Ministarstva. U svim komšijskim univerzitetima taj omjer je obrnut u korist akademske zajednice itd. O Zakonu bi se dalo dosta diskutovati i mi smo dali tridesetak amandmana na Kolegiju. Evo, da ih rezimiram vrlo kratko, a dotiče se diskusije profesora Komšića. I o samoupravi Univerziteta mi smo dali jedan okvirni komentar – da sve ono što je u nadležnosti akademske zajednice treba izbaciti iz Zakona; kako će se šta organizovati, koja tijela, koji senat itd. Dakle, ne bi trebalo zakonodavac da nam to propisuje. Ta okvirna kvalifikacija zadire kroz dvadesetak članova u Zakonu, pa prema tome narušava koncepciju zakona te se kao takva ne može usvojiti. Onda smo mi razbili tu okvirnu kvalifikaciju na određeni broj amandmana, od kojih većina, nažalost, nije usvojena. Evo, bilo je diskusija oko akreditacije, to je jedan od bolonjskih zahtjeva – upravljanje kvalitetom i akreditovanje. Ne znam koliko ste upoznati da je na državnom nivou osnovana agencija za razvoj ljudskog obrazovanja i osiguranje kvaliteta, za koju se nadam da će raditi svoj posao onako kako je predviđeno. Ako ta agencija zbilja bude ispoštovala evropske norme koje su propisane o kvalitetu i standardima, onda ima nade u smislu davanja licenci ko se može baviti visokim obrazovanjem, a ko ne može. To je vrlo jednostavna procedura, akredituje i čekira sve – od toga imaš li prostor, imaš li knjiga, imaš li laboratorija, imaš li osoblje, je li to osoblje referentno... Znete onu poznatu izjavu ovih godina – ako vas nema na Googleu ili na Yahoo, nema vas uopće. Dakle, ima li tog osoblja na Internetu, ima li ga u referalnim bazama, pa ako ukucamo ime i prezime da vidimo šta je taj objavio, da li je poznat. Dakle, to je jedna revizija svega, od kvadrata prostora do toga šta smo objavili, kakve knjige i kakve radove, je li to negdje citirano ili nije, itd. Akreditacija je mukotrpan, sveobuhvatan proces. Ispravno sproveden definitivno razlučuje ko jeste, a ko nije za bavljenje visokim obrazovanjem.

Oko klerikalizacije ne bih govorio. Nisam upoznat sa ovim slučajevima, osim što znam da istorija univerziteta počinje u crkvi ili u džamiji, je li to u Al Azharu, ili, ako hoćete, u nekoj evropskoj crkvi, gdje je u centru crkve bila velika sala, u centru sale profesor itd. Naravno, ta prostorna komponenta se promijenila. Kasnije, umjesto sale je bila zgrada sa fakultetom, pa kampus univerziteta, pa sad nisam siguran da ta prostorna komponenta više mnogo znači. Mnogo je važ-

nija ova ljudska komponenta. Zašto? Sad imamo učenje na daljinu itd. Dakle, prostor je sad manje-više u drugom planu naspram nas.

Sad skačem na sljedeću temu, a to je korupcija. Jedan političar je nedavno izjavio: ako se nađe pokvaren profesor i pokvaren student to je pogubno i katastrofalno itd. Zbog takve izjave je bio dramatično napadnut u jednom našem glasilu, pisanom mediju. Ja sam kasnije pokušao razmisliti zašto i vidio sam – s pravom. Dakle, korupcije ima onoliko koliko smo mi podložni korupciji kao profesori i kao asistenti. Imate među studentima međusobne optužbe da su i oni krivi za korupciju. Ti nećeš da naučiš, pa hoćeš da kupiš ispit. Za korupciju je svaki put kriv samo profesor. Dakle, univerzitet ima položaj u društvu onakav kakav imamo svi mi koji ovdje sjedimo, pošto mi se čini da većina nas dolazimo sa univerziteta. Dakle, tačno kakvi smo mi takav je i univerzitet. Univerzitet jeste nosilac društvenih promjena ako radi propulzivno i intenzivno, ako ima dijaloga, ako ima neko mišljenje, ako ima kritika itd. Tad je univerzitet nosilac društvenih promjena. Koliko smo mi jaki u tome, koliko nas, ipak, odgovarajući politički okviri sputavaju.

Kad sam tu da i ja vama delegiram jedan svoj problem. Juče sam bio u Banjoj Luci na jednom teškom sastanku, koji je trajao četiri sata. Svi rektori ili prorektori svih osam javnih univerziteta, kako reče uvodničar, po medijima se takmičimo ko je bolje sproveo Bolonju. Naravno, ja imam svoje mišljenje i neću ga ovaj put iznijeti, o tome ko je i kako sproveo. Ali, dopala mi se ona rečenica uvodničarke – da li mi reformu trpimo ili je nosimo i sprovodimo. Nisam siguran šta od to dvoje bolje opisuje stanje. Dakle, prvo: Bolonja je kod nas otprilike kao ilegalna izgradnja kuća. Ako je nešto urađeno, dajte sada legalizujte tako kako jeste, bez neke koordinacije, bez naputaka, bez ekspertskih komisija, bez državne subordnacije, itd. Ako nešto imamo na terenu izvolite to legalizovati, poklopiti. Šta imamo na terenu da se vratimo na svoj problem, pa da promislimo. Pitanje integracije univerziteta i donošenje odluke treba biti usklađeno sa jednim vrlo jednostavnim principom. U biznisu, u ekonomiji, svaka odluka treba da bude donesena na najnižem mogućem nivou. Ne treba Senat da odobrava teme za magistarske radnje. Imamo strukovna vijeća, a najniža i najprofesionalnija jedinica na fakultetu je katedra, odsjek, centar ili kako je gdje konstituisan fakultet i, prema tome, ona je najpozvanija za sve ove procese, za izbore u viša zvanja i definisanje magistarskih i doktorskih radnji i njihovih komisija itd. Neke stvari se samo formalno ratifikuju na nivou Senata.

Ne znam ima li još neka tema. Evo, kolega je rekao raspad univerziteta. To je apsolutno činjenica sa kojom se ne slažem. Trendovi u svijetu i u Evropi su upravo obrnuti. Dakle, nije se raspalo ni Sveučilište u Zagrebu. Banja Luka se uspjela integrisati, uz sve dječje bolesti i probleme na koje je naišla.

Nedžad IBRAHIMOVIĆ:

Zahvaljujem prorektoru Bašiću. Diskusija se malo razvukla, više nego što smo planirali. Ja bih vas zamolio da komentirate ili da postavite pitanje, analizirate. Stanje na univerzitetu je takvo da, zapravo, svaka riječ o univerzitetu nije suvišna. Izvolite.

Sead FETAHAGIĆ:

Nisam univerzitetski profesor i ne dolazim sa univerziteta. Postavio bih jedno pitanje profesorima sa univerziteta. Veoma je normalno i logično da profesori sa univerziteta učestvuju u političkom životu na razne načine, pa tako i u političkim partijama, sve do predsjednika stranaka. Međutim, univerzitetski profesori koji se javljaju svi pušu u neoliberalizam, pušu u fundamentalni kapitalizam. Nema ni jednog profesora, od devedesete, da zagovara lijevu opciju, da zagovara socijalizam. Nema, jer ne smije niko to da kaže. Meni je to čudno. Kakva je to sloboda da među tolikim profesorima nema takvih? Evo, sem Zdravka Greba, koji je odlično govorio, baš je dobro govorio, vas pet je ovdje, svi ste se očešali o bivši sistem, a sad – haj' mo opaliti bivši socijalizam i onda dobro prolazite. To je vrlo kurentno. Mladi student je bio beba u onom sistemu, a on ga isto tako kritikuje. Ja ne apeliram na onaj sistem, nego samo kažem da je čudno da su svi za kapitalizam. Recimo, u Francuskoj ima profesora socijalista koliko hoćete. U svim zemljama ih ima, a ovdje se ne smije biti lijeva opcija.. E, to mene interesuje, kako to da je jednodužno sada gore nego nekad, postoji samo desna opcija, samo desno. Zašto nema drugačijeg mišljenja?

Nedžad IBRAHIMOVIĆ:

Hvala lijepa. Ne znam na osnovu čega ste to zaključili?

Lamija TANOVIĆ:

Ja imam dug staž na univerzitetu, dosta toga sam znala i čula. Nakon što sam dobila poziv, čak sam malo istrčala i kazala da ne bih htjela da sjedim tamo gdje ćemo lamentirati o svojoj sudbini. Dobrim dijelom smo to uradili. Ja bih mogla nastaviti cijelo veče da se žalim na sve što ne valja, ali bih vrlo rado zahvalila profesoru Radeljkoviću na ovim decidiranim preporukama šta bi trebalo uraditi. Prvo, htjela bih da nam bude jasno zašto je sve to ovako. Čuli smo nekoliko stvari zašto je. Je li univerzitet, u stvari, postao preduzeće vladajuće politike? Zašto smo mi u ovoj tužnoj situaciji, a situacija je zaista tužna?

Ja bih tu dala svoj prilog. Recimo, nama nedostaju kriteriji. Kod nas apsolutno ni u čemu nema kriterijuma, nama fale standardi, nama fale kriterijumi i u Sarajevu, vjerovatno i u Tuzli i na drugim univerzitetima. Mi u Sarajevu imamo pe-

deset i šest hiljada studenata, a imamo uslove koji su uvrhglave dobri ili podnošljivi za tri puta manje studenata. Znači, mi nemamo uslove, nemamo standarde, nemamo kriterijume. Pošto je vladajuća politika pretvorila univerzitet u svoje preduzeće, nama se zadnjih dvadeset godina desilo da su na univerzitet ušli ljudi koji nikada ni u snu nisu mogli sanjati da će postati ono što jesu i mi smo stvorili jedno društvo koje nije dobar primjer ni našim studentima. Mi se stalno žalimo na naše studente, što su pasivni, što su nikakvi. Kakav smo mi primjer našim studentima? Mi se nismo organizovali tako da bismo mogli da se borimo sa ovom stvarnošću, sa ovim što je oko nas. I dobro je rekao prorektor, kamo sreće da je mnogo ranije bila organizovana čitava serija ovih skupova. Ja se nadam da će sljedeći sastanci ove vrste, koje PEN eventualno ima namjeru organizovati, biti posvećeni, recimo, tome kakvi smo, da sljedeća bude zašto smo takvi, a onda ona sljedeća šta treba da uradimo da ne budemo ovakvi? Ja mislim da puno krivice jeste do nas. Ne možemo studente kriviti čak ni za korupciju, jer mi njih učimo, ne uče oni nas. Prema tome, ipak od nas sve počinje. Hvala vam u svakom slučaju što ste ovo organizovali i mislim da smo čuli puno korisnih stvari.

Nedžad IBRAHIMOVIĆ:

Hvala profesorici Tanović.

Ivo KOMŠIĆ:

Nešto o ovome o čemu je govorila profesorica Tanović. Gledajte, da smo održali stotinu ovakvih sesija ja mislim da ne bismo ništa promijenili, ni u čemu, ni u zakonu, jer, evo, sam prorektor je rekao da je Univerzitet poslao više od trideset amandmana. Naš fakultet je napravio također jako veliki broj amandmana, i medicinski fakulteti su dali jako puno amandmana. Oni su bili vrlo izričiti, vrlo jasni oko svega ovoga. Nije ništa pomoglo, prihvaćeno je samo nekoliko amandmana.

Ovo što je profesorica Tanović na kraju rekla, vlast je odlučila da od univerziteta napravi svoje preduzeće i to će vjerovatno tako biti. Mali je prostor za djelovanje, čak i na ovome o čemu je kolega Radeljković govorio. Možda u ovih šest mjeseci, kad se trebaju napraviti neki elaborati o usvajanju itd., možda bi se u tom roku od šest mjeseci moglo nešto uraditi. Možda elaborati pokažu da nije moguća ovakva integracija, jer naš student kad završi tri godine ne zna se šta će raditi, niti je profesor niti je učitelj itd. Da je ta integracija išla u nekom drugom smjeru, da su tehnički fakulteti za sebe jedan univerzitet, da su neki fakulteti drugi univerzitet, humanistički društveni ili treći, možda bi se moglo doći do nekakvog kvaliteta, možda bi se nešto moglo izvući iz takve jedne integracije, ali ovo sad – sve spojiti i napraviti kriterije – vrlo je teško.

Dinko KREHO:

Mislim da je gospodin Komšić ovdje rekao jednu vrlo značajnu stvar. Istakao je to da su studenti dio akademske zajednice. Sad smo govorili da je univerzitet kao institucija na izdisaju, da je u strašnim problemima, pred kolapsom itd. Studenti, kao kapitalna masa te akademske zajednice, su potpuno izvan toga. Ovo što mi radimo, o čemu pokušavamo razgovarati i studentski svijet su dvije paralelne stvarnosti. Čini se da ih veliku većinu to, nažalost, ne dotiče, ne zanima. Možda je krivica do nas ovdje, koji možda ne možemo doći do njih, ni naći put do njihove inertnosti i nezainteresiranosti, a to bi bilo ono najstrašnije.

Zdravko GREBO:

Mladi kolega, a naročito profesorica Tanović, ponudili su mi sjajan šlagvort. Mi večerašnju sesiju možemo završiti samozadovoljno ili, pak, sa blagom dozom melanholije. Mladi kolega je rekao da je kuća u kojoj sam ponikao i u kojoj nestrpljivo čekam penziju u posljednje vrijeme postala notorna po juicy skandalima. Međutim, ja o tome nikada nisam čuo ni jedan studentski glas. Ni starije kolege nisu bile baš glasne, iako cijela javnost uživa u prepričavanju zгода i nezgoda uglednih profesora prava. Skoro pa: selo gori, a baba se češlja. Svi smo nezadovoljni. Evo, i uvaženi prorektor je nezadovoljan. Saradnici i osoblje pogotovo. Ako sam shvatio dobro vibraciju odaslanu od profesorice Tanović, onda treba biti neizmjereno zahvalan PEN centru što je, makar i u ovakvoj formi, otpočeo debatu, koja je izostala na najpozvanijim mjestima. Ko je sprečavao univerzitetski management da o zakonu organizuje ovakve i slične rasprave? Već sam rekao da na fakultetima ne postoji forum na kojem bi se čule relevantne ocjene i prijedlozi. Upravni odbor odlučije o svemu, osim o najbitnijem, a naučno-nastavna vijeća su puki dekor. Pitanje je, stoga, ako to još uvijek ima nekog smisla: zašto mi, zašto studenti, pristajemo da budemo poniženi i uvrijeđeni, pa rijetko ko smogne hrabrosti da se suprotstavi? Odgovarajući na pitanje koje je Sejo postavio, hajde da zamislimo simboličko cipelarenje ministarstva i svih onih dežurnih širitelja regresa. Ne pada mi na pamet da bilo koga pozivam na nasilne proteste, ali ako mi u sebi ne nađemo minimum dostojanstva i samopoštovanja, ko će onda uopšte stvari pokrenuti? Zašto onda ti veliki manipulatori, koji bez problema nalaze pristaše i pobočnike, ne bi nastavili svoju sebičnu rabotu? Onda ćemo se ponovo okupiti kada gora zazeleni i liti krokodilske suze.

Enver KAZAZ:

Potpuno podržavam kolegu Radeljkovića. Dakle, dajmo konačno izvršiti tu lustraciju! Naime, da li je moguće da se danas na Sarajevskom univerzitetu doktorira na temu život i djelo tog i tog pisca koji je objavio recimo jednu zbirku priča? No, pustimo to. Ja pitam prorektora: gospodine prorektore, vi ste prorektor

za nauku. Koliko je Sarajevski univerzitet planirao da održi znanstvenih skupova u narednoj akademskoj školskoj godini, i koliko novaca Sarajevski univerzitet izdvaja za znanstvena istraživanja?

Hazim BAŠIĆ:

Univerzitet se ne bavi organizovanjem konferencija, no znam da mnoge članice, fakulteti, organizuju neke konferencije koje postaju tradicionalne. Sredstva su manje-više njihova, sredstva su izvanbudžetska, ona koja uspiju zaraditi. Što se tiče izdvajanja za nauku, vi znate te poražavajuće procenete; to je 0,05 od kantonalnog budžeta. Kada bi to bilo 5%, što je neki standard i težnja, možemo lako izračunati koliko je to puta veće od 0,05, onda bi se moglo kazati da je to na neki način u skladu sa evropskim normama po količini izdvajanja sredstava za naučnoistraživački rad. Naravno, ta tema je stalno aktualna na relaciji Ministarstvo-Rektorat. Vi znate da se periodično, u dvije godine, raspiše konkurs, da su sredstva koja se daju za naučnoistraživački rad po jednom projektu vrlo mala, dva-desetak hiljada maraka. Toliko koliko se izdvaja je mnogo manje nego što je evropski prosjek. I to se uklapa u sliku ukupnih diskusija od početka našeg večerašnjeg sastanka.

Zdravko GREBO:

Samo još nešto iz onog vremena kada je moj kolega bio beba. Tada jesmo imali naučno-nastavno vijeće, jesmo imali Savjet fakulteta, u kome su bili predstavnici društvene zajednice, imali smo sindikat...Više toga nemamo. Ne žalim ja previše taj režim, ali sada nam je opet potrebno sindikalno organizovanje. Hajdemo kao nastavnici, saradnici, i studenti osnovati sindikat, jer sada ima neki divlji, koji je ponovo u funkciji politike.

Nedžad IBRAHIMOVIĆ:

Hvala lijepo. Više se niko ne javlja za diskusiju. Ja se zahvaljujem svima vama koji ste učestvovali i slušali, zahvaljujem se i Upravnom odboru PEN-a koji je ovo organizirao. Hvala gostima.

UMJESTO POGOVORA – ZAHVALA

I ove godine PEN Centar Bosne i Hercegovine uradio je mukotrpan ali plodotvoran posao: pred vama je druga knjiga transkripata razgovora koje smo imali tokom 2008. godine.

I ove godine možemo reći isto što i prošle: “Razbarušena kad je izgovorena, duga rečenica naših sugovornica i sugovornika – ljudi i žena od riječi raznih profila, pjesnika i pjesnikinja, proznih pisaca i spisateljica, filozofa i sociologa, studentica i studenata raznih fakulteta, intelektualaca opće prakse – te retorički stil i osobenost svih koji su dali svoj doprinos našem projektu, bili su nam koliko izvor jezičkih i stilskih izazova toliko i zadovoljstva u njihovom odgonetanju i rezultatu.”

Ovu knjigu počeli smo tekstem gđe Jasne Bakšić-Muftić – podsjećanjem na iznimno značajan razgovor s kraja 2007. godine, koji je nosio indikativan naslov “Zašto se ne čuje javna riječ – trenutna politička kriza u BiH i javna riječ”. Ta trenutna politička kriza traje i dalje, možda i dublje, a uvod gđe Bakšić-Muftić učvršćuje nas u uvjerenju da smo našim razgovorima barem malo doprinijeli da se čuje, ne samo naša, javna riječ.

Veliku zahvalnost za partnerstvo dugujemo **Fondaciji Heinrich Böll – Ured u Sarajevu**, posebno gospođama Mireli Gruenther-Dečević i Ameli Sejmenović, koje su iznova podržale našu ideju da budemo ustrajni u borbi za javnu riječ i njen utjecaj u društvu.

Jednako zahvaljujemo **Fondu otvoreno društvo BiH**, gđi Dobrili Govedarica i g. Hrvoju Batiniću, koji i dalje vjeruju u naše projekte i s prijateljskom naklonošću prihvataju predložene teme i rokove, pa čak i njihovo pomjeranje.

Hvala Ministarstvu kulture i sporta Kantona Sarajevo, koje je tako kolegijalno popunilo finansijske rupe što su se javljale u našim projektima, ne samo tokom 2007. godine.

Hvala Ministarstvu kulture i sporta Vlade Federacije BiH, za dodatnu pomoć našem pokušaju da svoju misiju ispunimo dostojanstvenije nego prošlih godina.

Urednici publikacije: Ferida Duraković i Slavko Šantić

U Sarajevu, februara/veljače 2009. godine

Sadržaj

UMJESTO UVODA – JASNA BAKŠIĆ-MUFTIĆ: PODANIČKA POLITIČKA KULTURA	5
KRAJ KNJIŽEVNE KRITIKE, ILI KAKO JE JEDAN ŽANR NAPOKON ODUMRO	8
JESU LI MEDIJI OPASNOST ZA DEMOKRATSKO DRUŠTVO.....	38
MANJINE U BiH I NJIHOV UTJECAJ NA JAVNO MIŠLJENJE	67
JE LI JAVNI FORUM ZA INTELEKTUALCE ISTO ŠTO I TRŽIŠTE ZA EKONOMIJU?.....	93
PISAC I POLITIKA – HEINRICH BÖLL I NAŠE VRIJEME.....	123
TREBA LI S OBNOVOM GRAĐANSKOG DRUŠTVA OBNOVITI I GRAĐANSKI MORAL?.....	134
KNJIŽEVO PREVOĐENJE U BiH	172
JE LI UNIVERZITET POLITIČKA INSTITUCIJA ILI OAZA SLOBODE ZA JAVNU RIJEČ?.....	200
UMJESTO POGOVORA – ZAHVALA.....	223
SADRŽAJ	224